МІНІСТЭРСТВА КУЛЬТУРЫ РЭСПУБЛІКІ БЕЛАРУСЬ
БЕЛАРУСКІ УНІВЕРСІТЭТ КУЛЬТУРЫ

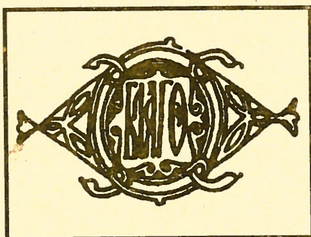

МАТЭРЫЯЛЫ

КІРЫЛА-МЯФОДЗІЕЎСКІХ НАВУКОВЫХ ЧЫТАННЯЎ, ПРЫСВЕЧАНЫХ МІЖНАРОДНАМУ ДНЮ СЛАВЯНСКАГА ПІСЬМЕНСТВА І КУЛЬТУРЫ

Мінск 1998

Міністэрства культуры Рэспублікі Беларусь
Беларускі універсітэт культуры

КІРЫЛА-МЯФОДЗІЕЎСКІЯ НАВУКОВЫЯ ЧЫТАННІ, ПРЫСВЕЧАНЫЯ МІЖНАРОДНАМУ ДНЮ СЛАВЯНСКАГА ПІСЬМЕНСТВА І КУЛЬТУРЫ

Матэрыялы чытанняў
(Мінск, 23 мая 1997 г.)

Мінск 1998

ББК 71
К 43
УДК 008 (476) (043.2)

Кірыла-Мяфодзіеўскія навуковыя чытанні,
К 43 прысвечаныя Міжнароднаму дню славянскага пісьменства і культуры: Матэрыялы чытанняў (Мінск, 23 мая 1997 г.).— Мн.: Беларус. ун-т культуры, 1998.— 199 с.

ББК 71

Матэрыялы Кірыла-Мяфодзіеўскіх навуковых чытанняў асвятляюць пытанні развіцця айчыннай і сусветнай культур, уплыў славянскіх першанастаўнікаў на культуру беларускага народа.

Для выкладчыкаў, аспірантаў, студэнтаў вышэйшых навучальных устаноў культуры і мастацтва.

Вылчев Найден, *советник Посольства Болгарии в Республике Беларусь*

КИРИЛЛ И МЕФОДИЙ — ОСНОВОПОЛОЖНИКИ СЛАВЯНСКОЙ ПИСЬМЕННОСТИ

Любовь к святым братьям Кириллу и Мефодию живёт и переходит из века в век уже одиннадцать столетий, потому что они создали славянскую письменность. В результате был отвергнут догмат о том, что Бог принимает только молитвы на иврите, латинском и греческом языках.

Создана азбука в далекое девятое столетие. Тогда в большей части мира господствовало язычество. Многочисленные славянские племена жили в Моравии, Панонии, на Балканах, на Висле, Волге. Они молились каменным идолам и конским хвостам, звездным знамениям и оракулам.

Но в то время были центры высокой культуры, глубоких познаний. Правда, они были доступны не всем. Прежде всего знания могли приобрести княжеские дети. Из них нередко выходили духовные пастыри, властители душ людей.

Один из таких центров находился в Риме. Другой — в могучей Византии, в Константинополе. Там находилась известная Магнаурская школа, давшая самых просвещенных книжников и государственных деятелей того времени. Там учился Константин из Солоник. Его имя стало одним из святых имен болгарской истории, оттуда вернулся в Преслав великий болгарский царь Симеон. Но это будет потом. А теперь мы ведем речь о второй половине девятого столетия, когда языческое славянство в Моравии, Панонии, Придунавии, в Крыму, на Балканах находилось уже среди христианизированного мира, христианизированного западной католической Христовой церковью и восточно-православной Христовой церковью. Обе ищут пути проникновения, способы приобщения к своей вере языческих территорий и населения. Язычество уже стало признаком отсталости и непросвещен-

ности, оно приговорено к медленному, но неизбежному исчезновению. Языческое население обречено на изоляцию, на язычников смотрят с недоверием.

Но принятие новых идей и убеждений людьми не является механическим и мгновенным актом. Это процесс часто медленный и болезненный, потому что смена веры — одно из глубочайших потрясений человеческой души.

Долгое время Византия вела войны в Малой Азии против арабов. Войны ослабили Византию, особенно на севере страны. Это способствовало тому, что в болгарское государство входит ряд территорий в южных областях Балканского полуострова. Византия стремилась вернуть их, а болгарский князь Борис вступил в союз с немецким королевством, чтобы защитить эти земли. Славянская Великая Моравия отошла от немецких земель и вступила в союз с Византией.

Не кончаются войны, а князь Борис принимает христианство и крещение. Даже принял имя своего крестного отца, византийского императора Михаила. Вместе с ним приняли христианство и другие болгары, "которые отличались родом, значением и богатством". Но это не нравилось союзнику Бориса, немецкому королю Людовику, папе римскому, языческой оппозиции в стране. Поднимается бунт против Бориса-Михаила, "отступившего от отцовской чести и славы". Бунт подавлен мечом и огнем, фамилии пятидесяти двух бояр полностью уничтожены. Папа отпускает грехи князю, потому что "совершено сие было из ревности к христианской вере". Путь к крещению открыт. Но какую церковь принять? В этом хаосе болгарский властитель задает сто пятнадцать вопросов папе Николаю I. Это вопросы церковно-канонического, религиозно-обрядового, юридического характера. Зачем идти на сближение с папой? Это не нравится императору Михаилу в Константинополе. Борьба между Римом и Константинополем выходит за рамки церкви. Князь Борис настаивает, чтобы архиепископом Болгарии стал Формоза Портуэнский. Папа не соглашается. Но и Борис не отступает от своего предложения.

В хрониках говорится, что это была одна из самых крупных ошибок папы Николая I с судьбоносными последствиями для болгаро-римских отношений, для борьбы между Римом и Константинополем, для судеб юго-востока Европы. С восемьсот семидесятого года, времени Восьмого вселенского собора на Босфоре, Болгария имеет архиепископа, автокефальную независимую церковь. Десятилетняя миссионерская работа и с запада, и с востока прекращается. Не исчезает, однако, желание народа отправлять молитвы своему Богу на своем языке, читать молитвы, написанные своими буквами. Они будут сотворены высокообразованным духовником Константином, учеником Магнаурской школы, младшим сыном известной семьи Льва и Марии из Солоник. Европа на Западе использует латынь, на Востоке, как и в болгарской государственной администрации, господствует греческий.

В житии о Константине говорится: "Отечеством этого преподобного нашего отца Кирилла был трижды славный и великий город Солоники, в котором он и родился. И родом он был болгарином".

Вместе со своим братом Мефодием они уже были на Олимпе, в монастыре в Малой Азии, по всей вероятности, еще там зародилась идея создания букв для славянского языка. Ведь вокруг Солоник все разговаривали на болгарском, славянском, языке. А Константин-Кирилл изучил Гомера и геометрию, философию, риторику, арифметику, астрономию, музыку — все эллинистические науки и искусства. Был с миссией у сарацин, арабов в Багдаде, с братом Мефодием ездил с миссией к хазарам в Крым, не раз в монастыре Святого Полихрона беседовал только с книгами.

А великоморавский князь Ростислав просит Византию прислать славянских проповедников. В житии о Мефодии говорится: "Царь сказал Константину Философу: "Никто, кроме тебя, не сможет сделать это. Так что вот тебе много даров, и иди, бери с собой и брата, игумена Мефодия. Потому что вы

из Солоник, а в Солониках все говорят на чистом славянском". И тогда Бог послал Философу славянские письмена, и он, построив буквы, составил евангельскую беседу".

Так пишут житиеписцы. А буквы рождались медленно и с трудом. Но черноризец Храбр в "Сказании о письменех" пером записал: "Если спросишь греческих книжников, говоря: "Кто создал ваши буквы и перевел книги и в какое время?"— то редко кто среди них знает. Однако, если спросишь славянских деток, говоря: "Кто создал вашу азбуку или перевел книги?"— все знают и в ответ скажут: "Святой Константин Философ, названный Кириллом; он создал нашу азбуку и перевел книги, и его брат Мефодий. Во время греческого царя Михаила и Бориса, болгарского князя, и Ростислава, моравского князя, в восемьсот пятьдесят пятом году".

Азбука получила название "глаголица", она создана на основе греческого письма с учетом фонетики языка болгарских славян. Это первое славянское фонетическое письмо. В житии пишут: "С ним Кирилл пошел на реку Брегальницу и нашел там некоторых людей славянского племени крещеных. Тех же, кого нашел некрещеными, он крестил и обратил в христианскую веру и создал для них буквы славянского языка. Те, кого обратил в славянскую веру, насчитывали пятьдесят четыре тысячи".

Мы упомянули, что Кирилл и Мефодий были посланы лично византийским императором с важной церковной и дипломатической миссией к хазарам, но одно из самых важных их дел связано с Великоморавией и Панонским княжеством. При расширении франкской империи князь Ростислав обращается к византийскому императору Михаилу III: "Наш народ отрекся от язычества и держится христианского закона, но нет у нас такого учителя, кто объяснял бы нам на нашем языке христианскую веру с тем, чтобы и другие страны, увидев это, сделали бы то же самое. Поэтому, сударь, пришли нам такого эпископа и учителя".

Выбор императора падает на Кирилла и Мефодия. Вместе с учениками они переводят Выборное Евангелие и Апостол. Кирилл закладывает основы славянской литургии. Она хотя и содержит элементы римской и константинопольской, но отличается своей самобытностью. Братья проводят в Великоморавии более трех лет, Кирилл был шесть месяцев и в Панонии. По дороге в Константинополь остановились в Венеции. Тогда она была византийским владением. Здесь в блестящем диспуте Кирилл одержал победу над сторонниками догмата триязычия: "Не идет ли от Бога дождь одинаково для всех? Не светит ли Солнце всем? Не дышим ли все одинаковым воздухом? Знаем многие народы, у которых есть свои книги, и прославляют они Бога каждый на своем языке: армяне, персы, абазги, иверы, готы, авары, арабы, сирийцы ..."

В Риме Кирилл и Мефодий и их ученики были встречены торжественно. Папа освятил славянские книги, славянскую письменность и книжность; славянский язык как литургический получил полное официальное признание. Там Константин Философ заболел, принял монашескую схиму и в восемьсот шестьдесят девятом году скончался. На его могилу в церкви Святого Климента в Риме болгары постоянно возлагают цветы.

Мефодий возвращается в Среднюю Европу. Он архиепископ Панонии и Моравии, немецкое духовенство ведет с ним жестокую борьбу. Два с половиной года он сидит в тюрьме, где его избивают кнутом, но выживает и едет в Константинополь. Там его встречают с почестями император и патриарх, прославляют за дело в Великоморавии. Потом он опять возвращается в Моравию и посвящает последние годы жизни переводам с греческого на славянский язык библейских книг. Мефодий умирает в 885 году в Велеграде, ученики хоронят его в местной церкви, отпев на греческом, латинском и славянском языках.

Дело Кирилла и Мефодия продолжают их ученики. Спустя годы их выгоняют из Великоморавии, а тех из них, которые имеют сан пресвитера и диакона, немцы продают в рабство

еврейским торговцам. Но на базаре рабов в Венеции их выкупает близкий императору человек, отвозит в Константинополь и сообщает о том, кто они. Так уцелевшие Климент, Наум, Ангелларий, Савва продолжают дело просвещения славян, создают две школы, одну в Охриде, другую в Плиске. Глаголица совершенствуется, превращаясь в кириллицу. И уже не только переводятся книги, но и создаются первые образцы болгарской книжности, начинается великая эпоха царя Симеона, золотой век болгарской культуры.

Расцвет Болгарского государства сменяется упадком. Василий Болгароубиец ослепляет тысячи воинов. Но страна вновь воскресает, потом пять веков стонет под кровавым турецким ятаганом. Однако во все времена язык и вера народа сохраняются. В Киевскую Русь вывозятся и прячутся там священные и другие книги, чтобы потом, вернув их, сказать словами Паисия, что и у болгар были достойные цари и патриархи, что есть у них история и они есть народ.

Софийский государственный университет назван именем Св.Климента Охридского. Климент, продолжатель дела Кирилла и Мефодия, собрат Горазда, Наума, Ангеллария, Саввы, усовершенствовал азбуку. Он стоит теперь в граните в Софии, держав в руках два факела. Перед смертью Климент поделился тем, чем наградили его князь Борис и царь Симеон: отдал половину епископата, половину монастыря Святого Пантелеймона.

Боже, какие были нравы, какая была мораль в те времена!

Памятники святым братьям Кириллу и Мефодию установлены во многих местах в нашей стране, многие улицы носят их имена. Нет города, поселка, деревни без улицы, школы, дома культуры, названных их именами. Самый известный памятник стоит возле Национальной библиотеки в Софии, которая тоже носит их имена. Но лучший памятник — это память в сердце болгарского народа о великих Кирилле и Мефодии.

Мы гордимся тем, что Болгария стала первым государством в Европе раннего средневековья, где были созданы письменность и книги на славянском языке. Это был и пример остальным славянским европейским народам, потому что некоторые наши соседи писали на латыни, стыдились своих языков, разговаривали на них только с лошадьми.

В единоборстве между Римом и Константинополем маленький народ к югу от Дуная положил начало развитию новой культуры в истории человечества — славянской, которая выступила на историческую сцену наряду с византийской и римской. Ее развитие начинается в среде моравов и словаков, чехов и поляков, не обходит восточных и южных славян, расцветает среди русских, сербов, хорватов, словенцев (под русскими мы имеем в виду великороссов, малороссов, белорусов).

В Париже на фризе над парадным подъездом Сорбонны высечены имена самых выдающихся деятелей духовной сферы всех времен и народов. Среди них — имя Кирилла, нашего Святого Кирилла, человека, которого папский престол в 60-х годах нашего века провозгласил сопокровителем Европы наряду со Св.Петром.

Вслед за нашими делами и отцами, мы — их дети и внуки —"Будьте преблагословенны о Вы, Мефодий и Кирилл. Создали Вы болгарское племя, наш милый говор сотворили".

Каменова Росица, *сотрудник*
Посольства Болгарии
в Республике Беларусь

СЛАВЯНСКИЕ ПЕРВОУЧИТЕЛИ И БЕЛАРУСЬ

Цель настоящей публикации — привести новые, до сих пор неизвестные архивные доказательства и публикации в белорусской печати более чем столетней давности,

свидетельствующие об известности святых братьев Кирилла и Мефодия среди населения Беларуси [нами использованы материалы из исследования Петра Куцарова, опубликованного в издании "PALAEO-BULGARICA/СТАРОБЪЛГАРИСТИКА", 1993, XVII, № 3]. Впервые вводятся в научное обращение архивные данные о празднике в честь святых в Минске, Витебске, Речице, Полоцке, использованы публикации епархиальных ведомостей, издаваемых в Минске и Могилеве, а также материалы "Губернских ведомостей" Витебска, Гродно, Минска, Могилева и ряда других периодических изданий.

Журнал "Минские епархиальные ведомости" (далее МЕВ) публиковал много разнообразных материалов, связанных с жизнью, деятельностью и делом Кирилла и Мефодия. В обширном биографическом очерке "Жизнь и подвиги святых Кирилла и Мефодия, просветителей славян" рассказывается о том, как русский князь Владимир принял крещение. Здесь же подчеркивается, что "тогда у братьев наших болгар была уже истинная вера и служба на родном языке, который тогда все понимали, да и теперь могут понимать... Пойдите в русскую, в болгарскую, в сербскую церковь и услышите и то же чтение, и то же пение. Крестился Владимир в Херсонесе греческом (близко от Севастополя), а священников взял больше болгар" [МЕВ, 15.03.1885, № 6, с. 151].

После крещения Россия остро нуждалась в литературе на славянском языке. Вестник "Витебские губернские ведомости" (далее ВГВ) очень точно и верно отмечает: "Вместе со славянскими книгами Священного Писания перешло к нам из Болгарии множество и других книг, составленных в ней на славянском языке. Это большею частью были переводы греческих книг самого разнообразного содержания: богословского, философского, исторического, грамматического, юридического и, наконец, беллетристического. При помощи этих книг все результаты высокой христианской образованности византийской сделались известными Русской земле, были усвоены русскими людьми и послужили основою

собственно русской образованности, слившейся после Петра Великого с образованностью общеевропейскою" [ВГВ, 10.04.1885, №28]. В конце редакционной информации подчеркивается, что все русское национальное, научное, литературное и политическое развитие выросло на прочно заложенных Кириллом и Мефодием основах. Известно, что древний Полоцк, который наряду с Киевом и Новгородом являлся крупным древнерусским торговым центром, установил связи с Болгарией. Книги Кирилла и Мефодия находились в библиотеке Ефросиньи Полоцкой. Монастыри Полоцкого и Туровского княжеств были крупными очагами просвещения. В них и в других монастырях на территории нынешней Беларуси писались и переписывались церковные и светские книги. "При руководстве этих книг,— пишет П.Соколов,— наши предки не только научились мыслить, правильно смотреть на мир, на самих себя и на все обстоятельства своей жизни, но к этим же книгам обращались они в минуты радостей и благочестивых восторгов; к ним же спешили они в минуты бед и печалей. И естественно, и незаметно воспитывалось и крепло благочестивое направление в умах и сердцах русских людей" [МЕВ,15.04.1885, № 8, с.294—295].

Необходимо подчеркнуть, что духовная и просветительская деятельность выдающихся болгарских церковных и общественных деятелей Киприана (ок. 1330—1406) и его племянника Григория Цамблака (ок.1364—ок. 1420) занимает особое место в жизни белорусского народа и способствует расширению и утверждению дела Кирилла и Мефодия. В 1375—1389 гг. Киприан был митрополитом киевским и литовским и работал в Беларуси [Мартос А. Беларусь в исторической государственной и церковной жизни. Мн.,1990]. Григорий Цамблак, широко образованный, бывший настоятель двух монастырей, приобрел в Беларуси широкую известность. В ноябре 1415 г. по настоянию литовского князя Витовта был созван собор православных епископов в Новогрудке, и Григорий Цамблак без патриаршего согласия выбран

митрополитом Литовского княжества [там же, с.103—107]. Обладая незаурядным ораторским талантом, Григорий Цамблак проповедует не только в Новогрудке, но и в других белорусских городах. Здесь же он пишет свои лучшие произведения, вошедшие в сокровищницу славянских литератур: "Слово похвальное митрополиту Киприану", житие своего учителя, последнего болгарского патриарха до турецкого рабства святого Евфимия Тырновского, церковные проповеди, поучения, похвальные слова и др. В то время они широко распространялись, впоследствии многократно переписывались местными священниками. Во время своего пребывания в Беларуси Григорий Цамблак проводит огромную просветительскую работу, у него много учеников и последователей. "Творческая деятельность Григория Цамблака,— пишет белорусский литературовед В.А.Чемерицкий,— являет яркий пример плодотворности межславянских культурных связей" [История белорусской дооктябрьской литературы. Мн., 1977, с.51]. Дело этого болгарского просветителя и духовника не забыто белорусским народом. В историческом музее в Новогрудке есть специальный уголок, экспонаты и фотографии в котором рассказывают о деятельности Григория Цамблака в Беларуси.

И сегодня на территории Беларуси существуют памятники материальной культуры, связанные с именами святых первоапостолов. Это в первую очередь церкви, монастыри и иконы. К сожалению, судьба белорусского народа близка к судьбе болгарского народа: долгие годы белорусы жили под чужим владычеством, существовала угроза забытия родного языка. Территория Беларуси была ареной борьбы восточного православия, католицизма и других религиозных течений. В зависимости от перевеса тех или иных сил храмы и церкви переименовывались и переосвящались. Тысячи церквей в нашем веке были уничтожены, среди них оказались и церкви, носящие имена славянских первоучителей. Например, в "Памятной книжке" Витебской губернии за 1889 г. записано, что "при

Витебской духовной семинарии существовала церковь Кирилла и Мефодия — каменная, прочная, теплая”.

В центре столицы Беларуси находится здание бывшего Кирилло-Мефодиевского монастыря, освященного именем святых братьев 4 января 1860 года. До этого там существовал девичий бернардинский монастырь, а после революционных событий 1917 г. здание использовалось как недуховное учреждение. В настоящее время это филиал Белорусской филармонии. В память о Кирилле и Мефодии создана и поныне действует церковь, названная их именами. Она размещена в первом этаже кафедральной церкви Св.Духа. Эти факты стали основанием для переименования улицы, проходящей мимо бывшего монастыря, в улицу Кирилла и Мефодия. 24 мая 1990 г. состоялось официальное переименование улицы, и на здании именно бывшего монастыря, носившего имена Кирилла и Мефодия, установлен барельеф с изображением святых братьев, подаренный болгарским народом Беларуси, с надписью: “Вуліца названа ў гонар славянскіх асветнікаў Кірылы і Мяфодзія, якія жылі ў канцы 9 стагоддзя”.

На территории Беларуси имеется еще одна действующая церковь, которая носит имена славянских первоучителей. Она находится в поселке Погост-Загородский в Пинском районе Брестской области. История храма сложна. Он был и деревянным католическим костелом, и греко-католическим униатским храмом, православной церковью, потом снова католическим, а в конце сороковых годов церковь вновь становится православной, каковой является и сегодня. В отапливаемой кирпичной церкви находится икона святых Кирилла и Мефодия размером 100/80 см. Написана она в XIX в. Интересно также, что недалеко от Погоста-Загородского, в Пинковичах, в церкви находится еще одна икона XIX века с образами святых братьев размером 118/65 см. Решением белорусских властей средняя школа в Погосте-Загородском с августа 1992 г. носит имена братьев Кирилла и Мефодия. К этому надо еще добавить и то, что недалеко от этого места,

тоже в Пинском районе, находится село Болгары. По словам местного жителя деда Антона Иосифовича Островского, родившегося в 1907 г., “мы переселились из Болгарии очень давно, язык свой забыли”. Дед Антон считает, что он является представителем пятого или шестого поколения переселенцев. В селе 38 домов, все построены после 1915 года, так как все село было сожжено во время первой мировой войны.

Вопрос об иконах с изображением Кирилла и Мефодия в Беларуси заслуживает специального исследования. Было установлено, что иконы с изображением славянских первоучителей находятся в следующих церквях Минска: в кафедральной церкви Св.Духа, в церкви при нем, в храме-памятнике Александра Невского; в Минской области: в церквях Воложина, Несвижа и др.; в Витебской области: в церквях поселков Бочино, Глубокое и Заборье; в церкви святых Бориса и Глеба в Могилеве; в соборе и церкви святого Владимира в Гродно; в церквях следующих поселков Гродненской области: Скидель, Докудово, Белавичи, Будевичи, Лавришево, Гольшаны, Перезвонки, Шиловичи, Залесье, Острино, в семинарии в Жировичах и др. В историко-архивном музее в Гродно находятся также две иконы с изображением Кирилла и Мефодия. Эти иконы писались в Беларуси в XVIII—XX веках.

В музее в Гродно находится медальон XIX в. В центре в полный рост изображены создатели славянской азбуки, их обрамляет надпись “Просветители славян Св.Мефодий, Св.Кирилл”. На обороте читаем: “Поборники православия. Они дали нам слово Божие и богослужение на родном языке”. К сожалению, в документации музея не отмечено, откуда поступил этот медальон, не установлено также, где и кем он был сделан.

В музее города Ветка Гомельской области хранится старообрядческая икона с изображением Кирилла и Мефодия. Для себя старообрядцы переписывали церковные книги, писали иконы. Среди них бытует поверье, что если родители хотят, чтобы их ребенок стал просвещенным, ученым, знающим человеком, то еще с рождения в его комнате должна быть икона славянских первоучителей.

Интересный экспонат, связанный с рассматриваемой темой, имеется в областном краеведческом музее в Бресте. Это деревянный гребень, найденный в 1970 г. при раскопках поселения Берестье в строении №8. Предполагается, что гребень относится к концу XIII в. Размеры гребня следующие: ширина 7,3 см, высота 8,5 см, толщина 1 см. На одной его стороне неизвестный автор вырезал буквы кириллицы. Этот гребешок свидетельствует о распространении славянской письменности в Беларуси. Наверное, он создан раньше, чем строение, в котором был найден. Исследуя палеографические особенности букв, белорусский ученый П.Ф.Лысенко пишет: "По хронологическому графику бытования палеографических особенностей начертания букв алфавита на берестейском гребешке следует сделать вывод, что большинство из них характерно для начала XIII века".

Праздник святых Кирилла и Мефодия в 1885 г. в Беларуси, как и в других славянских странах, был праздником прежде всего церкви и школы, праздником священнослужителей, преподавателей и учеников. Русская православная церковь, в том числе и на территории Беларуси, два раза до этой даты имела возможность почтить память славянских первоучителей: в первый раз 14 февраля 1869 г. в память тысячелетия кончины Кирилла и во второй раз 26 октября 1884 г. по поводу тысячелетия перевода Библии на славянский язык. Эти два праздника прошли для общества почти незаметно. Праздник в 1885 г. стал более масштабным во всех отношениях благодаря инициативе властей. Специальные распоряжения и решения о праздновании этого дня приняты Святым Синодом, Министерством народного просвещения, руководством школ, монастырей и церквей. В Беларуси особую роль сыграл представитель Министерства народного просвещения в Северо-Западном крае тайный советник П.А.Сергиевский.

В связи с праздником Святой Синод издает для службы в церкви "Святым первоучителям Кириллу и Мефодию", Санкт-Петербургское славянское благотворительное общество издает

три жизнеописания равноапостольных братьев под заглавиями: "Жизнь и подвиги Св.Кирилла и Мефодия", "Краткое сказание о жизни и подвигах их" (на славянском языке), "Свв.Кирилл и Мефодий Апостолы Славянские". В книгах помещены портреты братьев.

Протокол заседания училищного совета Минской дирекции народных училищ от 14 января 1885 г. свидетельствует о своевременной подготовке всех белорусских школ к празднику. В решении заседания записано: "Учебные заведения города Минска, подведомственные Минской дирекции народных училищ, имеют честь ознаменовать этот торжественный день следующим образом. После совершения Божественной литургии ученики всех учебных заведений гор.Минска соберутся в здании женского 3-классного училища, где прежде всего будет пропет тропарь Св.Св. Кириллу и Мефодию. Потом преподаватель Закона Божьего, священник Федор Миткевич, прочтет короткую речь, в которой расскажет о значении праздника, даст короткое жизнеописание великих первоучителей и значение их деятельности для славян". Затем отмечено: "Будет приступлено к совершению молебствия, по окончании которого и по провозглашении обычного многолетия г. директором училищ будет сказана приличная торжеству речь". Дальше программа предусматривает, что ученики и ученицы начальных минских училищ споют славу Кириллу и Мефодию "Боже милосердный" и другие песни, "после чего детям будет роздано краткое житие Св.Св.Кирилла и Мефодия".

Училищный совет находит необходимым и решает, что и сельские народные училища Минской губернии тоже должны отметить день славянских первоучителей. Характерен еще один момент решения белорусских педагогов: "Чтобы означенный день 6 апреля остался в памяти потомства, Совет полагал бы открыть в этот день, по окончании торжества в Минском женском 3-классном училище, добровольную подписку на учреждение при дирекции училищ кабинета и библиотеки с приобретением для оных учебных пособий и книг и с

наименованием означенного кабинета и библиотеки "Кирилло-Мефодиевский педагогический кабинет".

Наряду с праздником в училищах не менее торжественно отмечался день славянских первоучителей во всех церквях Беларуси. Минские епархиальные ведомости от 01.04.1885 г. (№7) подробно рассказывают о том, как проходили крестный ход, служба, чтения в Минске. Особое место среди публикаций занимает статья священника Андрея Юрашкевича [МЕВ, 01.05.1885, №9]. В ней автор подчеркивает роль Болгарии в деле сохранения и развития славянской письменности: "Болгария с любовью приняла беглецов и восприняла все богатство, завещанное славянству свв. братьями, в свою очередь завещав его сородичам — сербам и русским". И далее, подчеркивая роль Кирилла и Мефодия: "Наша грамота — создание их. Первая наша церковная и народная книга — их книга. Священное Писание и богослужение мы читаем в церкви и дома на их языке. Следовательно, вся последующая история России, главным и основным двигателем которой в самых разнообразных сферах народной жизни была православная вера, развивалась и совершалась под влиянием деятельности и трудов свв. апостолов славянства".

Подобным образом было организовано и проведено чествование славянских просветителей и в Витебске, о чем рассказывают "Витебские губернские ведомости" №28 от 10.04.1885 и №29 от 13.04.1885 г. Вот короткий отрывок описания дня празднования: "... народ массами собирался около храма, который не мог вместить всех желающих молиться: вся площадь, на которой еще заранее было устроено возвышение, обтянутое красным сукном для архиерейского служения, до того была переполнена народом, что конное сообщение по площади до времени окончания торжества по необходимости прекратилось".

География праздника Кирилла и Мефодия в Беларуси широка и охватывает практически всю страну. Есть свидетельства о праздниках в Могилеве [Могилевские епархиальные

ведомости, №13 от 30.03.1885 г.], Слуцке, Полоцке, Лепеле, Речице, Гродно и др. Новые документальные материалы показывают, что белорусский народ знал дело Кирилла и Мефодия, чтил память славянских просветителей, называл их именами свои церкви и монастыри, писал их образы на иконах и медальонах.

Заслуживает внимания и тот факт, что у праздника была и вполне конкретная цель — “дабы была польза практическая”. Каждому училищу предоставлен портрет Кирилла и Мефодия, каждому ученику — их краткое житие, а учителям — пространное.

24 мая 1990 года впервые в Республике Беларусь прозвучал на белорусском языке гимн Кириллу и Мефодию, переведенный с болгарского народным поэтом Беларуси Нилом Семеновичем Гилевичем. Хочется верить, что этот гимн будет исполняться каждый год на празднике святых Кирилла и Мефодия.

Чарота І.А., *дацэнт, Беларускі дзяржаўны універсітэт*

НЕАДМЕННАЕ І АКТУАЛЬНАЕ ЗНАЧЭННЕ КІРЫЛА-МЯФОДЗІЕЎСКАЙ СПАДЧЫНЫ ДЛЯ БЕЛАРУСАЎ

Аб’ектыўны погляд на пройдзены шлях, на гістарычна замацаваныя традыцыі, на логіку станаўлення беларускага этнасу і ўсё, што з гэтым звязана, дае падставы сцвярджаць: кірыла-мяфодзіеўская спадчына, адыграўшы вызначальную ролю ў папярэдняй гісторыі сцвярджэння беларускасці, не можа не заставацца трывалым апірышчам духоўна-культурнага развіцця і на цяперашні момант, і надалей.

Між тым адназначнасць такой пазіцыі ставілася пад сумненне ў розныя эпохі, асабліва ж у небывала насычаным калізіямі XX стагоддзі, канец якога праносіцца пад знакам

чарговага пераўладкавання, а яго рэальны змест уключае бясконцыя спрэчкі, а то і звады, трагічныя канфлікты.

Дай Божа абысціся тэарэтычнымі дыскусіямі і знайсці паразуменне, якое мусім шукаць ва ўсім, у тым ліку і ў стаўленні да вартасцей духоўнай спадчыны, да натуральнай пераемнасці. Бадай, не варта залішне фіксавацца на супярэчнасцях, аднак і рабіць выгляд, што іх няма, наўрад ці разумна. Як-ніяк, а выкладзеная вышэй тэза — нібы аксіяматычная — даволі часта мяняецца на адваротную, згаданыя паняцці набываюць супрацьлеглыя трактоўкі з адпаведнымі высновамі.

Каб пазбегнуць блытаніны, неабходна вызначыцца, хто які змест укладае ў паняцце "кірыла-мяфодзіеўская спадчына". Для нас гэта: сама азбука, прынятая больш як 7% славянства, усходняя хрысціянская традыцыя, мова праваслаўнай царквы на славянскіх землях з моманту хрышчэння, мова асветы, адухоўлення, прыгожага пісьменства і культуры нашых продкаў на працягу амаль тысячагоддзя, надзвычай багаты фонд перакладной і арыгінальнай літаратуры самых розных відаў, прызначэння, сфер ужытку (на беларускіх землях толькі за 400 дарэвалюцыйных гадоў было выдадзена звыш 7000 кніг кірылічным пісьмом), а таксама запавет згоды, братэрства, ідэя славянскай супольнасці і ўзаемнасці.

На жаль, да азначаных складнікаў усе магчымыя падыходы (гісторыка-філалагічны, культуралагічны, духоўна-этычны і нават тэалагічны) цяпер аказваюцца зноў-такі, як у сумнавядомыя часы, пад уціскам надзённа палітычных фактараў. Носьбіты выверaных бесстаронніх поглядаў ад гэтага бянтэжацца, спакваля здаючы пазіцыі публіцыстам, як правіла, павярхоўна дасведчаным, затое гатовым праракаваць і выракаваць адпаведна кан'юнктуры, не зважаючы, што безадказна стымулюемыя працэсы потым даводзіцца выпраўляць вялікай цаною.

Паспрабуем агледзець самыя прыкметныя "камяні спатыкнення".

Першы з іх — заклік адмовіцца ад кірылічнага пісьма на карысць лацінскага. І, як ні дзіўна, масавую свядомасць ужо

падрыхтавалі аргументамі, нібыта сур'ёзнымі, важкімі, сярод якіх наступныя: лацінка больш адпавядае ладу беларускай мовы, яна скарыстоўвалася ўжо менавіта дзеля адраджэння і нацыянальнага самасцвярджэння, а галоўнае, гэта можа паскорыць і аблегчыць інтэграцыю ў Еўропу.

Можна апраўдваць захапленнем у адносінах да прадмета індывідуальных прафесійных інтарэсаў, але нельга прымаць як тэндэнцыю сцвярджэнні, быццам бы лацінка мела станоўча вызначальную ролю дзеля развіцця беларускай культуры даўнейшых часоў, што прасочваецца ў выказваннях накшталт наступнага: "Лацінская мова, адчужаная ад свайго этнічнага кораня, у значнай меры была пазбаўлена асіміляцыйнай патэнцыі, характэрнай для новых і палітычна дамінуючых моваў (як, напрыклад, польскай, а пазней расейскай на Беларусі). Гэтая асаблівасць рабіла лаціну найбольш прымальным "адзеннем душы" для новых нацыянальных арганізмаў" [Жлутка А. Лацінская літаратура як феномен беларускай культуры// Спадчына.— 1993.— №12.— С.20].

Тут навідавоку ігнараванне элементарнай тыпалогіі: свая царкоўнаславянская мова была не проста ў нейкай меры пазбаўлена асіміляцыйнай патэнцыі, а склалася як рэакцыя на яе, да таго ж яна прывівалася не на чужым корані, а на сваім (тады, зразумела, пра- ці суперэтнічным). А яшчэ ў гэтым выпадку і адзначаецца і як бы адмаўляецца зусім іншая роля лацінскай мовы — палітычна-канфесійная, што можа быць праілюстравана фактам, які таксама істотны дзеля параўнання і тыпалогіі з нашай сітуацыяй: калі ў сярэдзіне XIX стагоддзя абмяркоўвалася магчымасць пагаднення наконт адзінай для харватаў і сербаў літаратурнай мовы, харвацкія епіскапы-католікі трымаліся такой вось пазіцыі: "А хто можа ведаць, якія яшчэ з часам узнікнуць абставіны (...) Таму нельга абарваць тую повязь, якая аднаго веравызнання людзей між сабою злучае. А што мова лацінская — адна з найважнейшых такіх повязей, гэтаму ў нас паўсядзенны вопыт добра вучыць" [Гл.: М.Србија између Средње Европе и Европе. Београд, 1992.— С.13].

Той, хто лічыць за лепшае вучыцца на чужым вопыце, можа набраць тузін доказаў, што безаглядныя памкненні наўздагон "вышэйшаму" еўрапейскаму (ці амерыканскаму) цывілізаванаму свету звычайна даюць моцныя рэакцыі, але потым вымагаюць вяртання "на кругі свая". Гэта ў агульным плане. Што ж датычыцца канкрэтна закранутага пытання, па вялікім рахунку — а іншыя тут не да месца,— пісьмо ўвасабляе радаводныя асаблівасці этнасу, яго ны дух і характар, гістарычную ўстойлівасць, культурную пераемнасць. Адмаўляючыся ад кірылічнай азбукі, мы тым самым зракаемся важнейшых у запачаткаванні беларускасці помнікаў (скажам, надпісу "гороуша" на посудзе, выкапаным у Гняздоўскіх курганах Смаленшчыны, а таксама тэкстаў на слынным крыжы св.Еўфрасінні, ігуменні Полацкай, ды і летапісаў, статутаў, старажытных перакладных твораў і шмат іншага).

Возьмем некалькі прыкладаў, якія пацвярджаюць, што ўсе народы свету, не выключаючы нашых продкаў, пісьму надавалі асаблівае значэнне. Скажам, хіба ў іудаісцкай міфалогіі выпадкова захавалася ідэя тварэння свету з літар? А звернемся да "кітабаў", створаных татарамі на Беларусі: яны ж менавіта дзякуючы арабскаму пісьму вызначалі асобнасць этнаканфесійнай групы і ахоўвалі яе адметнасць. Тое самае, калі разабрацца, было і ёсць уласцівае для беларусаў дыяспары, асабліва ж Беласточчыны. Вядома, і Скарына ў Празе лягчэй мог наладзіць друкарскую справу лацінскім ці гатычным шрыфтам, ды гэта было, найверагодней, супраць яго ных перакананняў. Наконт спадчыннасці пісьма і мовы, якія мы разглядаем, у рэшце рэшт самі за сябе кажуць вядомыя радкі Яна Казіміра Пашкевіча, датаваныя XVII стагоддзем: "...Літва квітнет русчызною (...) Веселі ж се ты, Русіне, Тва слава нікгды не згіне".

Уся гісторыя беларускага народа сведчыць, што спробы ўвесці лацінку замест кірыліцы і нават паралельна з ёю поспехам не ўвенчваліся. Бясспрэчна, мела значэнне тое, што замена пісьма палохала як крок лацінізацыі ў шырокім сэнсе. І не без

падстаў з давён-даўна ўмацоўвалася насцярожанасць, якая часам правакавала занадта катэгарычныя меркаванні нават у такіх адукаваных і адказных мысляроў, як М.Багдановіч. Звернемся, напрыклад, да цытаты з артыкула "Беларускае адраджэнне": "Лацінская мова аказалася прыдатнай толькі дзеля навуковай працы; што ж да мастацкай творчасці, дык тут на працягу цэлых стагоддзяў ніякіх сапраўдных каштоўнасцяў не ўзнікала" [Зб. тв. у 3 т. Мн., 1993.— Т.2.— С.257].

Дапусцім, што на гэтую выснову ўплываў так званы голас крыві, запавет радаводу. Але не менш сімптаматычнай і цікавай для нас з'яўляецца пазіцыя другога адраджэнца пачатку XX стагоддзя Лявона Гмырака (Мечыслава Бабровіча), які, падкрэсліваючы "хоць сам я каталік ды гадаваўся ў польскім духу...", рашуча заяўляў: "Дзіўна мне і вельмі, вельмі сумна, што ёсць яшчэ людзі, якія маюць такую арыгінальную любоў да лацінскага шрыфту. Гэтак ж яны, відаць, адракаюцца ад традыцый мінуўшчыны сваёй бацькаўшчыны (...). Гэта адзін з нашых найдаражэйшых скарбаў, які нам нашы бацькі пакінулі разам з роднаю моваю і які мы павінны сцерагчы і цаніць" [Гмырак Л. Творы. Мн., 1992.— С.140—143].

Дарэчы, тады, як і цяпер, за найважнейшае падаваліся "збліжэнне" з "культурнымі народамі", выхад у "вялікі свет". Ды ўсё гэта праверылі на сабе нашы папярэднікі ў 1910—20-я гады, а роднасныя нам сербы — у 70—80-я. І сербы рашуча вяртаюць кірыліцу.

У нашых цяперашніх умовах нельга таксама распаўсюджваць катэгарычнае меркаванне, што царква павінна як мага хутчэй перайсці на сучасную мову. Мэта называецца высакародная — дзеля сцвярджэння нацыі. На першы погляд усё правільна, альтэрнатыў няма. Аднак і тут не лішне паразважаць. Ужо таму, што ідэя нацыянальнай ідэнтыфікацыі — чырвоная нітка, якая злучыла ўсе этапы і формы прысутнасці кірыла-мяфодзіеўскай спадчыны, і нельга, зацягнуўшы пяцельку, высмыкнуць з яе актуальны момант як рэч у сабе.

Сапраўды, ці то з-за непаслядоўнасці асэнсавання, ці то ад нежадання як след асэнсоўваць мінуўшчыну проста ігнаруецца тая акалічнасць, што азбука, створаная (перанятая, перастворaная, дапрацаваная...— неістотна) і ўведзеная ва ўжытак салунскімі братамі, была нічым іншым, як першай спробаю вылучыць славянства, а значыць, і протабеларускасць.

Наступны крок у тым самым кірунку — распрацоўка мовы, дзякуючы якой славяне пачалі сцвярджацца як Богу прадстаўлены асобны народ. Не будзем забывацца: народ — "язык".

Супярэчнасці, вядома, адшукаць можна. Толькі выяўляюцца яны перадусім у суб'ектыўных чынніках.

Навідавоку дэзарыентацыя свядомасці з-за падмены паняццяў: мы ледзь не патрабуем, каб тысячу гадоў таму вылучыўся народ у сучасным, а не тагачасным разуменні, робячы выгляд, быццам бы сцвярджэнне метаэтнічнай і веравызнаўчай супольнасці — гэта нішто. А на самай справе адбылося выключна важнае. Перафразуючы адзін старажытны тэкст, гэтую падзею можна азначыць наступным чынам. Калі мудрацы ўзялі новыя словы і прасеялі іх праз Дух, як муку праз сіта, люд шматлікі спазнаўся ў лучнасці, дабраславенны знак чаго вякамі захоўваўся ў тых словах.

Асабліва тут заслугоўваюць таго, каб былі падкрэслены, паняцці Дух і Лучнасць. Паняцці, амаль зусім занядбаныя ў сучаснай валтузні.

З іншых супярэчнасцей моцна даецца ў знакі чыста фармальнае, што вынікае з тэрміналагічнай блытаніны. І нічога тут дзіўнага, калі пра дакладны ўжытак азначэнняў "старaславянская — царкоўнаславянская — старажытнаруская — старажытнабеларуская... мова" ў нас дбаюць толькі выкладчыкі на лекцыях і студэнты пры іспытах. Сучасная ж публіцыстыка прысвоіла сабе права ператтлумачваць усё з пункту гледжання часовых інтарэсаў, затушоўваючы і выкасоўваючы неадпаведнае такім інтарэсам. Напрыклад, тое, што нязменнасць формы царкоўнаславянскай мовы ёсць вынік нязменнасці яе

функцыі — літургічнай. Па-за гэтай функцыяй мова таго самага першапачатковага ладу паступова мянялася, узаемадзейнічаючы з гаворкамі, і дала шэраг этнаварыянтаў, а кажучы больш звыкла, рэдакцый. Хіба не прасочваюцца пэўныя змены ледзь не ад пачатку ў памежных жанрах — пропаведзях, жыціях, і хіба не фіксуюцца зусім выразна ў жанрах свецкіх — летапісах, гісторыях, аповесцях, "словах", не кажучы ўжо пра пазнейшыя пераклады і спісы нават богаслужбовых тэкстаў?

Шырокае распаўсюджванне цяпер мае двускладнікавае сцвярджэнне: царкоўнаславянская мова нам чужая, і па прыродзе яна штучная. Адсюль выснова, што прызнанне гэтай мовы ў свой час было прыкрай уступкаю, недарэчным кампрамісам.

Каб належным чынам разабрацца ў такіх заявах, нельга забывацца вось на якія акалічнасці.

Любая літаратурная мова прадугледжвае ў прынцыпе адрознасць ад гаворкі па шматлікіх параметрах; кадыфікаваная форма зусім не павінна супадаць з тым, што называецца мовай жывой, гутарковай, народнай, матчынай. (У якасці прыкладу не будзем настойваць, што маці Скарыны размаўляла не так, як пісаў яе сын, доказаў няма. Але і праз пяць стагоддзяў маці нашых сучаснікаў — гэта зарэгістравана шматлікімі слоўнікамі — гавораць не так, як пішуць іхнія сыны.)

Устрымаемся ад ацэнкі мімаходзь — добра гэта ці кепска — але ў развагах недапушчальна ігнараваць праўдзівы стан рэчаў, а іменна, што мова беларусаў ("запозненай нацыі") як код нацыянальна-калектыўнай памяці не стала яшчэ ўсеахопнай; што такое значэнне яна страчвае, не замацаваўшы належным чынам, і варыянт, унармаваны 70 гадоў таму, прычым не толькі з-за палітыкі дэнацыяналізацыі, але і ў выніку рознаскіраваных памкненняў, на жаль, зацятых і безупынных,— то да "наркамаўкі", то да "бэнээраўкі", то да запазычванняў з сучаснай "расійскай", то да актыўнага прысваення пальшчызны. Дарэчы, пры змаганні з двухмоўем руска-беларускім у нас адначасова культывуецца "шматмоўе ўнутранае".

Ад “человеческого суемудрия”, даволі палітызаванага, адначасова ставіцца рытарычнае пытанне: хіба ж існавала нейкая агульнаруская мова? І загадзя на яго даецца безапеляцыйны адказ: не! Хоць больш-менш дасведчаны погляд абгрунтоўвае іншыя меркаванні. Не было ў старажытнасці і сярэднявеччы, відаць, агульнай гаворкі. Але яе няма і цяпер ні ў якой з вядомых літаратурных моў. Вось з бліжэйшых і вядомых аўтару прыкладаў: моўны арэал Славеніі, пры насельніцтве досыць манагенным, колькасцю ў 2 мільёны чалавек, дзеліцца на 7 дыялектных зон і 42 дыялекты. Зноў-такі, наўрад ці хто рызыкне атаясамліваць нашы гаворкі — Беласточчыны і Браслаўшчыны, Кобрыншчыны і Капыльшчыны, Мазыршчыны і Міршчыны. А калі мець на ўвазе ўнармаваны варыянт, аказваецца і лёгка даказваецца, што такая (агульная!) мова была. Доказы — у шматлікіх помніках рознага часу ўзнікнення і розных месцаў паходжання.

У сцвярджэннях, якія мы разбіраем, не вытрымлівае таксама сур’ёзнай крытыкі пасыл — маўляў, за аснову старацаркоўнаславяншчыны быў узяты далёкі нам дыялект чужой, але жывой тады мовы. Часцей за ўсё называецца заходнемакедонскі варыянт мовы балгарскай. Ды варта ўдакладніць, што згаданыя “прывязкі” нічога не даказваюць, бо ў цяперашнім стане македонская і балгарская мовы характарызуюцца зусім не тымі асаблівасцямі, якія ўласцівы стара(царкоўна)славянскай. Размовы пра “чужасць”, такім чынам, трэба весці ў іншым кантэксце і са значнымі папраўкамі. Асабліва наконт дапушчаных быццам бы кампрамісаў. Наадварот, славяне тады атрымалі якраз славянскую мову пісьменства, у той час, калі для сярэднявечча і пазнейшага часу было характэрна прымаць дзеля пісьмова-літаратурных патрэб мовы чужыя: японцы і карэйцы карысталіся кітайскай, іранскія і цюркскія народы — арабскай, латышы, ды і чэхі, славенцы — нямецкай побач з лацінскай... Дзе ж больш уступак, перадумоў асіміляцыі?

Дыскусіі апошняга часу замыкаюць праблему на тым, што стара (царкоўна) славянская мова — незразумелая, цяжкадаступ-ная шырокай масе, простаму люду. Паддаўшыся палемічнаму настрою, можна было б даказваць, што гэтая самая маса разумее старaславяншчыну куды лепш за новаўведзены жаргон са слоўнікам выключна чужароднага складу: "спікер, брокер, дылер, трылер, менеджэр, пейджэр, ваўчар..." Але разважаючы спакойна, трэба пагадзіцца, што праблема тут ёсць. Іншая справа, як да яе ставіцца. На пачатку XX ст., не забудземся, пераважала адмаўленне спаконвечнага на карысць новага. Тады нават М.Багдановіч сцвярджаў: "Гляньма шырэй — і бачым агульную кволасць пісьменніцкай творчасці, заглушанай чужым, мёртвым языком, каторы, як магільны камень, ціснуў яе, не даваў ёй выпрастацца, развівацца і ўшыр і ўглыб..." [Зб.тв.: у 3 т.— Т.2.— С.203]. Пэўна, адраджэнцкая практыка ставіла канкрэтныя задачы, у сувязі з якімі прымусова спрашчаліся агульныя ідэі. Той самы М.Багдановіч, уласна, быў носьбітам ідэі "забытага шляху". Аднак працэс накіроўваўся так, што не за доўгім часам А.Я.Багдановіч меў усе падставы дакараць: "У свой час я гаварыў нябожчыку-сыну: напішы да іх тыя вашы нашаніўцы (...) не чэрпаюць з агульнарускай крыніцы старажытнай літаратуры (...). Вы гэтую крыніцу прамаргалі, відаць, з памылковай думкі, што гэта чужая беларускай мова. А гэтая крыніца дапамагла б вам стварыць і высокі стыль..." [цыт. па кн.: Каўка А. Тут мой род. Мн., 1989.— С.74—75].

Вырашаючы гэтую праблему ў нашы дні, даводзіцца пераадольваць таксама інерцыю адмоўнага вопыту папярэднікаў. Як-ніяк раздроблена ўсведамленне нацыянальнай існасці, разбураны традыцыі, абарваны радаводныя повязі. Быццам бы і адной мовай карыстаючыся, апошнім часам не могуць паразумецца бацькі з дзецьмі, асабліва ў змесце катэгорый духоўных.

Усё, пра што мы вядзем гаворку, патрабуе выхаду на агульнафіласофскі план. Нявідавоку сур'ёзныя светапоглядныя

перакосы. Пад уздзеяннем атэізму, вульгарнага матэрыялізму і жорсткага прагматызму чалавецтва, не выключаючы славянства, беларусаў у тым ліку, прымае лінейную схему руху як абавязковую і аптымальную. Мы ўжо не шукаем іншых мадэляў развіцця, толькі "крочым", толькі "наперад", безаглядна сцвярджаючы, што цывілізацыйныя змены — прагрэс, а ўсё нязменнае — калі не свядома наўмысна, дык аб'ектыўна — тармозіць самыя важныя і перспектыўныя працэсы. У розных сферах жыцця таксама схема напаўняецца па-свойму. Але відавочна, што ў адносінах да духоўна-культурнай спадчыны яна проста заганная. Пры любым падыходзе. Асабліва ж калі падразумяваюцца ўстоі. Як метафара тут дарэчы вось якое бачанне руху: без устояў, апор не можа стаяць мост; прычым устоі патрэбны трывалыя, сталыя, каб надоўга забяспечваўся на мосце рух туды, куды трэба. І назад таксама, бо назад — гэта да зыходу, пачатку, роднага котлішча, першаіснасці. Як без усяго такога?

Ды, апроч усяго, схемай павінен улічвацца яшчэ адзін кірунак — угару. Нельга выпускаць з-пад увагі, што царкоўнаславянская мова ствáралася дзеля выканання адначасова, у неразрыўнасці, сакральнай і ідэнтыфікацыйнай функцый. Таму далёка не рытарычнае пытанне, як можа спраўляцца з абедзвюма функцыямі сучасная беларуская мова з яе шматстагоддзевым статусам абмежаванага ўжытку.

Задачы нацыянальнай ідэнтыфікацыі, вядома, на цяперашнім этапе выглядаюць інакш, як у эпоху Кірылы і Мяфодзія, і, адпаведна, патрабуюць вырашэння, абумоўленага новымі рэаліямі. Ды гэта зусім не азначае, што раптам, уміг можа быць заменена мова ў сферы сакральнай, нават калі ў прынцыпе ўсе без выключэння будуць згодны, што такая замена патрэбная і магчымая наогул. Хоць і тут несправядліва абвінавачваць ва ўсім царкву, а канкрэтней — іерархаў.

Паказальным — асабіста для мяне ён значны як паказчык народнай мудрасці — адказ беластоцкіх мужыкоў (цяперашніх, якія захавалі веру продкаў, у адрозненне ад нас, не як "помнік

культуры, які ахоўваецца дзяржавай") іхняму паслу ў сейме на пытанне, ці хочуць яны, каб у царкве служылі на мове паўсядзённага ўжытку: "Э не, так я на скаціну гукаю, на жонку сваруся, з суседам лаюся ..." Патрэбны каментарыі?

Рэзка выпіраюць вострыя куты і ў працэсе перакладу.

Тэарэтычных спрэчак аб тым, перакладаць ці не перакладаць Святое пісанне, святаайцоўскую, жыційную, духоўна-асветную літаратуру, амаль што няма. З цікавасцю сустракаюцца ўсе напрацоўкі гэтага плана. Разам з тым не знойдзена яшчэ агульнапрымальнай канцэпцыі, як перакладаць, па якіх мерках ацэньваць перакладзенае. Прыслухаемся да меркавання Патрыярха Маскоўскага і Усяе Русі Аляксія II: "... Калі дапускалася паспешлівасць у багаслоўскіх перакладах, справе Царквы гэта шкодзіла вельмі сур'ёзна. Дастаткова згадаць раскол з Армянскай Царквою з-за недакладнага перакладу дзеянняў IV Усяленскага сабора. Тут патрэбна не проста ўдумлівасць, а малітоўная ўдумлівасць. Патрэбна глыбокая царкоўнасць" [Вестник Белорусского экзархата 2/1991.— №7.— С.31]. І гэта не нова. Рыгор Хадкевіч у прадмове да Евангелля вучыцельнага [Заблудаў, 1569] пісаў: "И совещаша ми люди мудрые в том письме ученые, иже прекладаніем з давных пословиц на новые помылка чинится немалая". Толькі гэта ўлічваючы, патрабаванні да царквы, каб яна як мага хутчэй брала з перакладаў усё запар, канструктыўнымі назваць нельга. Павінен улічвацца комплекс рэальных умоў, а дзе якія з іх — прымацца ва ўсёй складанасці. Звернем увагу на некаторыя.

Атэістычная свядомасць наогул не збіраецца адрозніваць сферы агульнага карыстання ад тых, куды са сваімі ўстанаўленнямі лезці па меншай меры нетактоўна, калі нават няма шыльды "Пабочным уваход забаронены". Усё, што датычыцца веры,— кампетэнцыя толькі тых, хто яе вызнае, саміх вернікаў. Інакш кажучы, яно не павінна быць прадметам безадноснай рыторыкі, тым больш палітычных спекуляцый. Для царквы і ўцаркоўленага люду — гэта пытанні кананічныя, выверан ыя шматстагоддзевай традыцыяй і абгрунтаваныя багаслоўем.

Ды і памяркоўная пазіцыя неўцаркоўленага аматара "вырашаць глабальныя праблемы" патрабуе ўвагі вось да якога моманту: справа датычыць мовы, на якой людзі звяртаюцца да Бога і Бог звяртаецца да людзей; таму, калі аднаму накірунку сувязі могуць і павінны спрыяць усе, незалежна ад узроўню, проста кажучы, "без спецыяльнай падрыхтоўкі", дык сувязь адваротная дагэтуль і на ўсе часы мае спецыфічныя прынцыпы. А хіба гэтага мала, каб задумацца над складанасцю задач, усвядоміць адказнасць за патрабуемыя змены, адкінуць побытавыя ці актуальна-палітычныя меркі?

Вельмі важны тут яшчэ псіхалінгвістычны аспект. Каб праілюстраваць думку, дазволім сабе невялічкае адступленне з прыкладам. Калі рыхтаваўся перапіс насельніцтва СССР у 1970 годзе, студэнты звярнуліся да аўтарытэтнага прафесара-лінгвіста з пытаннем, як пры двухмоўнасці вызначаць мову родную. І ў адказ пачулі, што з шэрага іншых крытэрыяў не апошні такі: раднейшая мова тая, на якой лічыш сам сабе, не ўголас, не задумваючыся. Своеасабліва кладзецца гэтая разумная парада на прадмет нашай гаворкі. Прынамсі, на тое, што датычыцца мовы малітоўнай. Чалавек, навучаны ад роду маліцца пацаркоўнаславянску, звыклы да такой менавіта малітвы пры любых умовах — і ў саборных, і, што яшчэ важней, асабістых зваротах да Бога — наўрад ці пяройдзе на іншы моўны варыянт. Залежыць гэта не толькі і не столькі ад свядомаснай устаноўкі.

Недаравальна таксама, што прыхільнікі раптоўнага і канчатковага пераводу царквы на сучасную беларускую мову адрознасць яе ад спаконвечнай царкоўнай бачаць і ўсім тлумачаць павярхоўна, толькі паводле запасу слоў з адпаведнай стылістычнай нагрузкай, тады як стыль, склад царкоўнаславянскай мовы характарызуецца адметнасцю фанетыкі і марфалогіі, сінтаксісу і рытміка-інтанацыйнага ладу, роўна як і сваімі асаблівасцямі (функцыянальнай) графікі, а таксама і дадатковых правілаў аздаблення. Усё разам гэта служыла таму, каб узвысіць, нагадаць пра свет горні, святло з нябёсаў. А мы цяпер узялі адваротны кірунак — на зніжэнне, каб звесці Боскае

да звычайнага, паўсядзённага, засяродзіць у свеце дольнім — ”хлеб насущный” замяніць “хлебам штодзённым”. Асабістыя звычкі і патрэбы такога характару — выбар самой асобы, яе права. Ды справа ж не ў гэтым, а ў лёсе мовы, якая з’яўляецца іншабыццём калектыўна-этнічнага быцця.

Не лішне яшчэ раз да чужога вопыту звярнуцца: чамусьці ў Індыі мова “Ведаў” недатыкальная ўжо чатыры тысячагоддзі; як мова богаслужэння зменам не падлягае арабская; да нашых дзён у старажытным выглядзе як богаслужбовыя дайшлі і грэчаская, і лацінская, старагрузінская.

За падобнае стаўленне да славяншчыны якраз аддаваў “пахвалу міжвольную рускаму (“заходняга краю”, значыць, беларускаму ў сучасным разуменні.— І.Ч.) духавенству” ў свой час З.Даленга-Хадакоўскі, падкрэсліваючы, што яно “маліла бога ў славянскай мове”, у адрозненне ад палякаў [гл.: Dolega-Chodakowski Z. O Slawianszczyznie przed chrzescijanstwem oraz inne pisma i listy. Warszawa, 1967.— S.26].

Сапраўды, мову і ўсю спадчыну святых Кірыла і Мяфодзія зберагала найбольш праваслаўная царква. На працягу тысячагоддзя. А далей? Варта як след задумацца. Усім, хто не жадае, каб хісталася ад узрушэнняў захавальніца скарбаў і не прапаў сам скарб.

Заклік славіць Бога “сваёй уласнай мовай” мае сэнс. І трэба прыкласці ўсе намаганні, каб мова беларуская стала “роўнасвяшчэннай” ці хоць наблізілася да таго. Але трэба ведаць таксама, што выраз: “Дух бодрствует, плоть же немощна”,— перакладаўся і так: “Віскі моцны, а мяса не прыдатнае для спажывання”.

Усё нібыта правільна.

Крыванос Ф., *святар, клірык*
Свята-Духава кафедральнага сабора
(Мінск)

РАГНЕДА-АНАСТАСІЯ

Шырокае распаўсюджванне на Беларусі славянскага пісьменства, якое мы назіраем у мінулыя стагоддзі, было перш за ўсё звязана з дзейнасцю праваслаўнай царквы. Менавіта дзякуючы ёй мы сёння праз жывое Слова, калісьці вымаўленае, а потым пакладзенае на паперу, маем магчымасць даведацца аб нашым гістарычным мінулым.

Ва ўлонні царквы заўсёды дзейнічалі пэўныя людзі, якія подзвігам сваёй самаахвярнай працы спрыялі пашырэнню сярод свайго народа благавесція Хрыстова.

Нам хочацца засяродзіць увагу на постаці Рагнеды-Анастасіі, полацкай князёўны, што жыла 1000 гадоў назад і пакінула пра сябе незабыўны, яркі след у роднай гісторыі тым, што адной з першых далучылася да веры Хрыстовай.

Звесткі аб прыняцці Рагнедаю хрысціянства змешчаны ў Цвярскім (XVI ст.) і Густынскім (XVII ст.) старажытных летапісах.

У прыватнасці, Густынскі летапіс распавядае, што пасля прыняцця хрысціянства "... посла Володимер к жене своей Рогнеде, глаголя: "Аз убо отнелиже крещен есмь и приях веру и закон христианский, подобает ми едину мети жену, юже ныне поях во християнстве; ты же избери себе от вельмож моих, его же хощеши..." Она же отвечавши рече ему: "Егда ли тебе требе есть Царства Небеснаго, мне же не требе его? К сему бывши княгинею, како могу стерпети у слуги твоего раба быти? Но прошу уневести мя своему Христу, и да прииму святый ангельский иноческий образ". Еже любо бысть Володимеру. Сын же ея Ярослав хром сый от чрева матери своея, иже бе при ней сидя, егда услыша сия словеса, возблагодари Бога о разуме и добром изволении ея; и абие здрав бысть и начать

ходити, доселе не ходив. Рогнедь же пострижеся во иночество, и наречено имя ей Анастасия".

Некаторыя гісторыкі, спасылаючыся на пазнейшае паходжанне названых летапісаў, лічаць гэтыя звесткі адвольнымі ўстаўкамі пазнейшых аўтараў, плёнам іх фантазіі і таму ставяцца да іх скептычна. Звесткі Цвярскога і Густынскага летапісаў сапраўды легендарныя, з'яўляюцца паданнем, аднак адсюль не вынікае, што яны наогул не заслугоўваюць уважлівага, удумлівага разгляду. Да іх варта звярнуцца, бо і ў самым легендарным паданні могуць захоўвацца зярняты ісціны.

Такому вываду спрыяе цэлы шэраг довадаў. Кожны з іх падаецца нам даволі слушным.

Пачнем з таго, што са старажытных летапісаў дакладна вядомая адна незвычайная, вельмі цікавая акалічнасць, якую нельга абысці ўвагаю. Справа ў тым, што з прыняццем хрысціянства на Русі ў княска-дружынным асяроддзі не знайшлося ніводнай асобы, якая б належала да сацыяльных вярхоў грамадства і адмовілася ад хрышчэння. Актыўнае супрацьдзеянне новай рэлігіі аказвалі выключна вешчуны — прадстаўнікі жрэцкага саслоўя, што перыядычна імкнуліся ўзначаліць народныя выступленні супраць княскай улады, каб скіраваць незадаволенасць людзей пераважна ў бок хрысціян. Зразумела, што і сам народ яшчэ не адно стагоддзе трымаўся шматлікіх паганскіх павер'яў і абрадаў. Але нават у тым становішчы ніводны з князёў Старажытнай Русі ніколі, нідзе, ні пры якіх палітычных абставінах не ўзняў паганскага сцяга ў барацьбе за ўладу, не скарыстаў прыхільнасці простага люду ў своекарыслівых мэтах. Юліяна Адступніка нашы продкі не ведалі.

У сувязі з гэтым заканамерна ўзнікае пытанне: калі ўсе ўсходнеславянскія князі, пачынаючы з Уладзіміра, у тым ліку полацкія, прымалі хрысціянства і з іх колаў не выйшла нікога, хто адмовіўся б ад хрышчэння, дык чаму Рагнеда павінна быць выключэннем з агульнага правіла? Усё ж такі яна была жонкаю князя, які хрысціў Русь...

Вядомы рускі гісторык Дзм.Ілавайскі выказваў слушную думку аб тым, што падчас існавання Старажытнай Русі да распаўсюджвання хрысціянства ў значнай ступені прычыніліся жанчыны з княскага асяроддзя. "В числе Владимировых жен,— пісаў ён,— упоминаются чехиня, болгарыня и гречанка, которые без всякого сомнения были усердными миссионерками в семье русского князя и продолжали дело бабки Владимировой Ольги". Ад сябе дададзім, што тую ж справу працягвала Рагнеда-Анастасія.

Разам з хрышчэннем, як паведамляюць Цвярскі і Густынскі летапісы, Рагнеда прыняла імя Анастасія, што ў перакладзе з грэчаскай мовы значыць "уваскрэсшая". Дзіўнае, прыгожае імя набыла полацкая князёўна, у якім, быццам у люстэрку, адбілася самая значная з тых ідэй, што хрысціянства ўнесла ў чалавечае жыццё. Ці было вядома гэтае імя Уладзіміру і тым святарам, якія ў 988 г. прыйшлі на Русь з пропаведдзю ідэалаў новай культуры? "Повесть временных лет" дазваляе асвятліць узнятае пытанне станоўча. З яе пэўна вядома пра Анастасія Карсуняніна, што дапамог князю Уладзіміру ўзяць прыступам грэчаскі горад Карсунь (Херсанес), дзе валадар Кіеўскай Русі хрысціўся асабіста. Пазней гэты Анастасій быў святаром у заснаванай Уладзімірам Дзесяціннай царкве. Можа ён і паўплываў на Уладзіміра, каб Рагнедзе было дадзена імя ў памяць аб грэчаскай святой — мучаніцы Анастасіі? Што вельмі цікава, дагэтуль у Херсанесе (Карсуні) захаваўся надмагільны крыж, высечаны з каменя; на ім прачытваецца надпіс, зроблены на грэчаскай мове: "Памяці святой мучаніцы Анастасіі". Той крыж датуецца археолагамі V—VI стст. пасля Р.Х. Значыць, у Карсуні існаваў пэўны культ св.мучаніцы Анастасіі. У гонар яе і магла атрымаць сваё новае імя Рагнеда.

І пазней мы сустракаем гэтае імя ў шэрагу старажытнарускіх імёнаў. Дачка кн.Яраслава Мудрага Анастасія брала шлюб з венгерскім каралём Андрэем. Жонка менскага князя Глеба Усяславіча, таксама Анастасія, ахвяравала шмат залатых і сярэбраных грыўнаў на карысць Кіева-Пячэрскага манастыра.

У цэлым цыкле былін, што распавядаюць пра сватаўство Уладзіміра, узгадваецца багатырша Настасія. На апошні прыклад у свой час звяртаў увагу гісторык фальклору Б.Сакалоў. Па яго меркаванні, "христианское имя Рогнеды — Анастасия — сохранено устным путем былинами о женитьбе Владимира".

Прыняццю хрысціянства Рагнедаю магло спрыяць і тое, што яшчэ ў дзявоцтве, да шлюбу з Уладзімірам, яна павінна была мець нейкае ўяўленне аб новай рэлігіі. Усё ж такі полацкая князёўна жыла ў адным з буйнейшых усходнеславянскіх гарадоў, што гандляваў з Візантыяй і краінамі Скандынавіі, неаднаразова бачыў замежных купцоў, якія наведвалі яго па сваіх справах. Без сумніву, сярод тых купцоў сустракаліся і хрысціяне па веравызнанні. Першымі прыхільнікамі хрысціянства на Русі былі купцы варажскага паходжання, якія бойка гандлявалі ад Балтыйскага да Чорнага мора. Цяжка ўявіць сабе, каб князёўна з Полацка нічога не чула пра веру некаторых з іх.

Наступная дэталь. Як сведчаць розныя летапісныя крыніцы, спачатку да Рагнеды сватаўся не Уладзімір, а ягоны брат Яраполк, пазней забіты дружыннікамі Уладзіміра. Згодна В.Тацішчаву, гэты князь спагадліва ставіўся да першых хрысціян Рускай зямлі. "Ярополк же бе муж кроткий и милостивый ко всем,— адзначае В.Тацішчаў,— любяше христианы, и асче сам не крестися, народа ради, но никому не претяше". Прыведзеныя звесткі дапаўняюцца паведамленнем з Ніканаўскага летапісу аб прыёме Яраполкам пасольства з Рыма: "Того же лета приидоша к Ярополку из Рима послы",— гаворыць летапісец. Пацвярджэннем прыхільнасці Яраполка да новай веры можа з'яўляцца той факт, што пры жыцці Яраслава Мудрага яго рэшткі былі перазахаваны па хрысціянскім абрадзе. Сумніцельна, каб Рагнеда нічога не ведала пра сімпатыі Яраполка, які прапанаваў ёй шлюб.

Думку аб верагоднасці хрышчэння Рагнеды падмацоўвае і тая акалічнасць, што яе дзеці: Ізяслаў і Яраслаў — увайшлі ў гісторыю як абаронцы, асветнікі хрысціянства.

Цікавы лёс напаткаў яе першага і найбольш любімага сына Ізяслава. Пры ім у Полацкім княстве ўзнікла пісьменства. Археолаг Ул.Янін на пачатку 50-х гг. у выніку раскопак Ноўгарада знайшоў актавую пячатку Ізяслава, на якой грэчаскімі літарамі выціснута яго імя. У свой час яна лічылася старажытнейшым помнікам усходнеславянскага пісьменства. Параўноўваючы эмблему пячаткі з княскімі знакамі на манетах Уладзіміра, Ул.Янін вызначыў, што яна бытавала ў канцы X ст., калі ў землях усходніх славян княжыў толькі адзін Ізяслаў — сын Рагнеды-Анастасіі. Паколькі пашырэнне пісьменства было звязана ў канцы X ст. з працэсам хрысціянізацыі, Ізяслаў мог выступаць не толькі ў якасці асветніка, але і непахіснага прыхільніка новай веры. НездармаНіканаўскі летапіс наступным чынам характарызуе Ізяслава: "Бысть же сий князь тих и кроток, и смирен, и милостив, и любя зело и почитая священнический чин иноческий, и отвращаяся от суетных глумлений, и слезен, и умилен, и долготерпелив".

Апрача Ізяслава, заслугоўвае ўвагі і другі сын Рагнеды Яраслаў. Аб роднаснай сувязі паміж імі пад 1000 годам прама кажа "Повесть временных лет". Калі Рагнеда памерла, кіеўскі летапісец нездарма паведаміў : "В се же лето преставися Рогнедь, мати Ярославля". Падобныя паведамленні не робяцца беспадстаўна. Запіс гэты заслугоўвае даверу, бо адносіцца да ліку "погодных"— найбольш старажытных. Ён не можа не здзіўляць нас, калі мець на ўвазе, што Рагнеда памерла ў Заслаўі (ці ў Полацку), а летапісец адзначыў гэта, знаходзячыся ў Кіеве! Бяскрайнія абшары лясоў, балот і рэк, што падзялялі іх, не перашкодзілі яму зафіксаваць падзею яе смерці. Гэта, безумоўна, сведчыць аб значнай вядомасці, якой карысталася Рагнеда пры жыцці. На Полаччыне яе запомнілі як маці Ізяслава, на Кіеўшчыне — як маці Яраслава.

З дзейнасцю кн.Яраслава Мудрага быў звязаны моцны ўздым хрысціянства ў Кіеўскай Русі. Пры ім узвялі першы Сафійскі сабор, дзякуючы яго намаганням узнікла летапісанне, з'явіліся кнігасховішчы, узрасла колькасць школ па навучанні

грамаце. Не выключана, што першыя паважлівыя словы аб хрысціянстве Яраслаў пачуў ад сваёй маці — Рагнеды-Анастасіі.

Нельга не звярнуцца да таго эпізода цытаванага намі падання, у якім мы бачым Яраслава зусім маленькім, калі ён цудоўна папраўляецца пры словах Рагнеды аб жаданні прыняць новую веру. Праведзеныя ўрачом Д.Рохліным у 1940 г. анатамічныя даследаванні рэштказ кн.Яраслава сведчаць аб тым, што ў дзяцінстве ён сапраўды дрэнна хадзіў, бо меў ад нараджэння вывіх, ад якога дзеці нярэдка з узростам збаўляюцца, асабліва пры нейкіх надзвычайных узрушэннях.

Нарэшце, ускосна верагоднасць прыняцця Рагнедаю хрысціянства пацвярджаюць некаторыя назвы мясцовасцей горада Заслаўя, у якім яна была паселена кн.Уладзімірам.

Да цяперашняга часу дзве маленькія рачулкі, што працякаюць праз горад, называюцца Княгінькай і Чарніцаю. Калісьці, яшчэ ў XIX—пачатку XX ст., прыкметнае ўзвышша над Чарніцаю (праваруч Менскага шляху) жыхары горада называлі Чорнай гарой, расказвалі, што ў мінулым на ёй месціўся манастыр, у якім жыла Рагнеда.

Цікава, што і сёння, нават у канцы XX ст., ад старажылаў Заслаўя можна пачуць асобныя звесткі пра Рагнеду. Так, у снежні 1989 г., наведваючы іх, мы трапілі да Марыі Вашкевіч, жанчыны, якой тады споўнілася 103 гады. Яна расказала адно паданне, простае, але вельмі жывое, што прыйшло да нас з глыбіні стагоддзяў. На пытанне: "Бабуля, а можа Вы чулі пра Рагнеду?"— наша субяседніца спачатку разгубілася і проста-сардэчна адказала: "Ну чула, чула, але ж з ёй не размаўляла..." А потым у працяг сказанага дадала: "Непадалёку ад нашай дзеравушкі,— людзі гаварылі,— тут Рагнеда праязджала і пацярала грабяшок, цераз, там такі роў бальшы, дык там, гаворань, яна на кані вярхом праязджала і пацярала грабяшок. Гэта ўсягда, усе гаварылі, успаміналі". І ўслед назвала вёскі: "Между Сяляўшчынай і Лабэншчынай". Абедзве вёсачкі побач з Заслаўем. Паданне М.Вашкевіч мы запісалі на магнітафон.

Супастаўленне звестак з розных гістарычных крыніц, уважлівы разгляд іх схіляюць да меркаванняў, што, нягледзячы на легендарнасць захаваўшагася да нашых часоў паведамлення Густынскага і Цвярскога летапісаў аб затворніцтве ў манастыры знакамітай Рагнеды-Анастасіі, яно мае пад сабой пэўны грунт, сведчыць аб прыняцці полацкай князёўнай веры Хрыстовай, далучэнні яе да святой праваслаўнай царквы, з якой непарыўна звязана пашырэнне пісьменства, а значыць, асветніцтва на нашай зямлі.

Штыхаў Г.В., *докт.гіст.навук,*
Інстытут гісторыі
НАН Беларусі

СЛАВЯНСКАЕ ПІСЬМЕНСТВА Ў ПОЛАЦКУ (КАНЕЦ X—XIII стст.)

Для вывучэння пачаткаў славянскага пісьменства на тэрыторыі Беларусі важнае значэнне мае даследаванне старажытнага пісьменства ў Полацку, бо гэта самы старажытны горад нашай Бацькаўшчыны, якому сёлета спаўняецца 1135 гадоў (адлічваючы ад 862 г.). Зразумела, плённым будзе вывучэнне пастаўленага пытання ў кантэксце з'яўлення і распаўсюджвання пісьменства ва ўсім славянскім свеце. І тут мы шчыльна павінны судакрануцца з дзейнасцю знакамітых славянскіх асветнікаў Кірыла і Мяфодзія.

Мова, на якую Кірыл і Мяфодзій перакладалі кнігі з грэчаскай мовы, у навуцы дагэтуль не мае адзінай назвы. Адны лінгвісты называюць гэтую мову старацаркоўнаславянскай, другія — старабалгарскай, трэція — старaславянскай. Больш прымальнай з'яўляецца назва "старaславянская мова", бо яна ўключае паняцце першай літаратурнай мовы славян і сведчыць пра лінгвістычнае значэнне гэтай мовы для вывучэння гісторыі славянскіх моў [Ёлкіна, 1960].

У навуцы добра вядома, што стараславянскія помнікі напісаны дзвюма азбукамі — глаголіцай і кірыліцай. Узораў пісьма, выкананых глаголіцай, у Беларусі не выяўлена. Помнікі, якія да нас дайшлі, напісаны кірыліцай.

Кірыліца ўяўляе складаную і творчую перапрацоўку грэчаскай (візантыйскай) азбукі. З усіх 43 літар кірыліцы ў візантыйскім алфавіце 19 літар адсутнічалі, і яны былі ўключаны ў кірылаўскую азбуку з улікам асобнага гукавога складу стараславянскай мовы. У выніку дасканалага ўліку фанетычнага складу стараславянскай мовы кірылічны алфавіт меў усе літары, неабходныя для правільнай перадачы гэтай мовы [Істрын, 1963]. Прыдатны быў кірылічны алфавіт і для дакладнай перадачы мовы ўсходніх славян, дыялекты якой ужо ў IX—X стст. некалькі адрозніваліся ў фанетычных адносінах ад стараславянскай мовы. Адпаведнасць кірылічнага алфавіта мовам усходніх славян (рускай, украінскай, беларускай) пацвярджаецца тым, што за тысячу гадоў у гэты алфавіт спатрэбілася ўвесці толькі некалькі новых літар (й, ё, ў).

Пісьмовая традыцыя Полацкай зямлі ў X—XIII стст. развівалася, дзякуючы агульнакультурнаму ўздзеянню Візантыі і Балгарыі. Ужо ў канцы X ст. у Полацку існавала пісьменства, у якім выкарыстоўвалася кірыліца. Доказам гэтаму служыць пячатка полацкага князя Ізяслава (памёр у 1001 г.). Гэтая була (свінцовая пячатка) прывешвалася на раменьчыку да пісьмовага дакумента, напісанага на пергаменце. Знойдзена яна пры археалагічных раскопках у Ноўгарадзе (1953 г.). Полацкі князь Ізяслаў накіраваў у Ноўгарад нейкую грамату, змацаваную гэтай пячаткай. На вонкавым баку булы — выява знака Рурыкавічаў і навокал знака надпіс кірылічнымі літарамі "Ізас/лав/ос"— грэчаскае гучанне імя Ізяслаў [Янін, 1970].

Полацкая пячатка вядомая як першы па старажытнасці ўзор славянскага пісьменства пасля гнёздаўскай знаходкі. У Гнёздаве, каля Смаленска, у 1949 г. знойдзена амфара з выдрапаным на ёй не зусім зразумелым кірылічным надпісам "горушна" (гарчыца) ці "гарухша" (імя), які адносяць да

сярэдзіны X ст. Але такое дataванне недастаткова аргументавана. У гнёздаўскім кургане было выяўлена 5 арабскіх дырхемаў. Найбольш позні з іх выбіты ў 907—908 гг. [Аўдусін, 1977]. Час "вандравання" дырхемаў, пакуль яны дасягнулі Верхняга Падняпроўя з мусульманскага Усходу, мог складаць да 100 гадоў, як звычайна лічаць нумізматы. Таму трэба гаварыць пра больш шырокую дату ўзвядзення гэтага кургана — другая палова X ст. Не выключана, што надпіс на амфары балгарскага паходжання.

Вядомыя іншыя раннія надпісы на пячатках з Полацка. На пячатцы Еўфрасінні Полацкай зроблены надпіс кірылічнымі літарамі: "Господі, помози рабе своеи Евфросини нарицаемои". На другім баку пячаткі выява шматфігурнай кампазіцыі Прэабражэння з рэшткамі грэчаскага надпісу МЕТА (МОР) Ф (О) С (1С), як яго вызначае В.Л.Янін [Янін, 1970].

Пры рэстаўрацыйных работах у Полацкай Сафіі выяўлены надпіс на плінфе — цэгле, якая выкарыстоўвалася для муравання сцен у 50-я гады XI ст. Будавалі Полацкую Сафію, як Кіеўскую і Наўгародскую, візантыйскія дойліды, але ў прыгатаванні цэглы і іншых работах удзельнічалі мясцовыя майстры. На адной цагліне па сырой гліне быў зроблены надпіс. У надпісе прысутнічаюць два знакі, якія з'яўляюцца літарамі-лічбамі: "Ч" пад цітлам азначае 90 і "фіта", якая мае лічбавае значэнне 9. Без названых лічбаў надпіс чытаецца "а явно". Надпіс, несумненна, славянскі, зроблены ён кірылічнымі літарамі, а мог быць і грэчаскі. Справа ідзе аб колькасці плінфаў. На 99 цагліне зроблены надпіс-метка, г.зн. наступная — сотая. Надпіс мае будаўнічы характар [Штыхаў, 1978].

Знойдзены яшчэ другі надпіс XI ст. у Сафійскім саборы ў Полацку. На вялікім плоскім камяні ў падмурку выдрапаны імёны людзей, якія будавалі сабор: "Давидъ, Тоума, Микоула", а таксама "Петърь, Воришъ" [Булкін, Раждзественская, 1984].

Вывучыўшы надпісы на чатырох камянях у рэчышчы Заходняй Дзвіны, вучоныя прыйшлі да згоды, што яны былі зроблены па загаду полацкага князя Барыса (памёр у 1129 г.).

Яго прыкладу пазней паследаваў сын Рагвалод-Васіль. У 1171 годзе ён загадаў высечы крыж і надпіс на велізарным камяні вышынёй каля трох метраў. Гэтыя помнікі добра вядомы ў навуцы [Рыбакоў, 1964].

У надпісе на сцяне Сафійскага сабора ў Кіеве: "Воинегъ писалъ Журяговиць полоцянинь",— вызначана месца жыхарства яе аўтара — Полацк і адчуваюцца прыметы мясцовага дыялекту (Высоцкі, 1966). Да полацкага пісьменства адносіцца доўгі надпіс, які зроблены на пласцінах крыжа Еўфрасінні Полацкай. Тут паведамляецца год падаравання крыжа Еўфрасінняй Спаскай царкве (6669-ы, ці 1161-ы па нашым злічэнні), кошт матэрыялу (100 грыўняў) і працы (40 грыўняў). У другой частцы надпісу запісаны праклён таму, хто знясе крыж са Спаскай царквы. Унізе змешчаны дробны надпіс з імем майстра: "Г(оспод)и помози рабоу своемоу Лазорю нареченомоу Богъши съделавъшемоу крьсть сии црькви святаго Спаса и Офросиньи" [Аляксееў, 1966].

У распаўсюджванні пісьменства сярод славянскіх народаў вельмі істотную ролю адыграла сярэднявечная Балгарыя. З прыняццем хрысціянства ў Кіеве (988 г.), а затым у іншых гарадах усходніх славян, у тым ліку ў Полацку, з'явіліся кнігі, якія былі складзены на стараславянскай мове. На гэтай мове, а фактычна на яе македонска-балгарскай аснове ў IX—X стст. развілася літаратура, спачатку выключна царкоўная. Вось тады, у канцы X ст., славянскае пісьменства трапіла ў Полацк.

Даследчыкі ў пачатку XX стагоддзя прыйшлі да высновы, што шляхам паступовага пераўтварэння царкоўнаславянскай мовы ў выніку яе абрусення ўзнікла старажытнаруская літаратурная мова пры выкарыстанні літар царкоўнаславянскай (старабалгарскай) мовы. Заснавальнік беларускай філалогіі Я.Ф.Карскі пісаў: "Первая письменность на Руси явилась вместе с принятием христианства в X веке. Так как языком богослужебных книг был язык церковнославянский, зашедший к нам от болгар, то естественно, что он лег в основу русского литературного языка... К XIV веку на народной основе уже

выработался довольно сильный, с своеобразными русскими особенностями, литературный язык" [Карскі, 1912].

Буйнейшы спецыяліст у галіне рускага мовазнаўства А.А.Шахматаў у шэрагу сваіх прац выказаў і абгрунтаваў думку аб тым, што "руская" літаратурная мова па сваім паходжанні не руская, што яна ўзнікла на базе царкоўнаславянскай кніжнай мовы і з'яўляецца ў першааснове сваёй мовай старабалгарскай. На рускай глебе ў выніку гістарычнага развіцця гэтая мова падверглася "русіфікацыі", іншымі словамі, ператварэнню ў літаратурную мову пад уздзеяннем мовы "рускага народа". А.А.Шахматаў пісаў: "... по своему происхождению русский литературный язык — это перенесенный на русскую почву церковнославянский (по происхождению своему древнеболгарский) язык, в течение веков сближавшийся с живым народным языком и постепенно утрачивавший свое иноземное обличие" [Шахматаў, 1941].

Сучасныя вучоныя даказваюць, што ў Кіеўскай Русі былі дзве пісьмовыя літаратурныя мовы: першая старaславянская (царкоўнаславянская), другая — старажытнаруская [Гаршкоў, 1987]. Аднак прымет, паводле якіх гэтыя мовы адрозніваюцца паміж сабой, адзначаюць настолькі мала, што беларускі даследчык І.Ласкоў прапанаваў наступны пасаж: "Старажытнарускай мовы ніколі не існавала, ні пісьмовай, ні гутарковай. Былі гаворкі палянаў, драўлянаў, крывічоў і г.д. А тое, што нам засталося ад Кіеўскай Русі на паперы, напісана на царкоўнаславянскай, мове Бібліі" [Ласкоў, 1994].

Каштоўным помнікам сярэднявечнай літаратуры Полацка з'яўляецца "Повесть жития" асветніцы найпадобнейшай Еўфрасінні (каля 1104—1167 гг.). У ім даецца паслядоўнае апісанне жыцця святой: "како родися", "въспитася", "възрасте", што звычайна для падобных літаратурных твораў у іх кананічнай форме выкладання. Аўтар жыція быў знаёмы з жыціем Еўфрасінні Александрыйскай (V ст.) і ў значнай ступені наследаваў яму. Жыцію Еўфрасінні Александрыйскай наследавала і князёўна Прадслава (у манастве Еўфрасіння) з Полацка.

Верагодна, князь Георгій запрасіў для выхавання дачкі настаўніка-святара ці мніха, які абучыў князёўну грамаце і Свяшчэннаму Пісанню. У Прадславы з'явілася патрэба "начат книги писати своима рукама". У створаным Еўфрасінняй манастыры яна заснавала школу, дзе навучала дзяўчынак грамаце. Тут існавала бібліятэка, утвораная з кніг, прынесеных з Сафійскага сабора.

Жыціе Еўфрасінні Полацкай напісана на стараславянскай мове, відаць, манахам полацкага мужчынскага манастыра ў канцы XII ці пачатку XIII ст. Прынамсі ў канцы XII ст. была створана служба святой Еўфрасінні, сціхіра з якой добра захавалася [Кніга жыцій, 1994]. Стараславянская мова з'явілася для аўтара "Жыція" невычарпальнай крыніцай гатовага лексіка-фразеалагічнага матэрыялу, асобных сінтаксічных канструкцый, а таксама іншых стылістычных сродкаў асабліва ў выпадках, калі неабходна было надаць апісанню адценне ўзнёсласці, урачыстасці: "не заморить Господь гладом душа праведных", "се собрах вы, яко кокош под креле свои", "учаша сестры своя... а множае разумети", "епископа сущаго тогда, нарицаемого Илью", "блажени людие, жывущеи во граде том" і інш.

У адносна больш раннім спісе "Жыція" тройчы выкарыстаны тэрмін "боляры", які вызначаў прадстаўнікоў вышэйшага слоя знаці — баяр. Гэты тэрмін у форме "болярин" характэрны для больш даўняй літаратуры. Але "Жыціе Еўфрасінні Полацкай" дайшло да нашага часу ў пераробках XVI—XVII стст. (усяго больш за 100 спісаў), у значнай ступені русіфікаваных.

У заключэнне хочацца адзначыць, што літаратурнай мовай у раннім сярэднявеччы валодалі нямногія адукаваныя людзі. На ёй простае насельніцтва не размаўляла. На тэрыторыі Беларусі ў IX—XIII стст. у кожнай этнічнай супольнасці — дрыгавічоў, радзімічаў, крывічоў-палачан, на аснове якіх сфарміраваліся беларусы,— існавалі свае ўласцівасці мовы, племянныя дыялекты, свая гутарковая мова.

Шматаў В.Ф., *доктар мастацтвазнаўства, Інстытут мастацтвазнаўства, этнаграфіі і фальклору НАН Беларусі*

РАЗВІЦЦЁ МЕДЗЯРЫТУ ВА ЎСХОДНЕСЛАВЯНСКІХ СТАРАДРУКАХ (кан.XVI—XVIII стст.)

Украінскія даследчыкі (У.Січынскі, Я.Ісаевіч, Д.Сцепавік, А.Запаска), а следам за імі рускія (А.Сідараў, С.Клепікаў і інш.) сцвярджаюць, што адна з найбольш дасканалых і адмысловых тэхнік гравюры — медзярыт — на ўсходнеславянскіх землях узнік ва ўкраінскім друкарстве, а пазней з Украіны пашыраўся ў Расіі. Беларусь, яе майстры металагравюры ў гэтых даследаваннях не згадваюцца.

Тым часам тэхніка гравюры на метале з'явілася на Беларусі задоўга да таго, як з ёю пазнаёміліся ўкраінскія і рускія майстры. Больш таго, як убачым далей, менавіта беларускія майстры перанеслі медзярыт ва ўкраінскія і рускія старадрукі.

Добра вядома, што развіццю медзярыту ва ўсіх краінах папярэднічала гравюра на дрэве [Кристеллер П. История европейской гравюры XV—XVIII вв. М., 1939; Журов А.П., Третьяков Е.М. Гравюра на дереве. М., 1977]. У адрозненне ад заходнееўрапейскіх краін (найперш Нямеччыны), дзе дрэварыты напачатку распаўсюджваліся ў выглядзе лубкоў рэлігійнага зместу, на ўсходнеславянскіх землях яны пашыраліся разам з кнігадрукаваннем (як ілюстрацыя). Ужо ў Бібліі Ф.Скарыны (1517—1519) — першай друкаванай кірыліцкай Бібліі ў свеце (!) — прадстаўлены ўсе віды і жанры ілюстрацый: партрэт, сюжэтна-тэматычныя выявы, застаўкі, канцоўкі і інш.

З Захаду (дакладней з чэшскай Прагі) Скарына адначасна з друкарствам пераносіць тэхніку гравюры (запазычаную ў Нямеччыне і Чэхіі) на ўсходнеславянскія землі. У першым

віленскім выданні “Малой падарожнай кніжкі” (20-я гг. XVI ст.) асобныя ілюстрацыі адціснуты з дошак, рэзаных для славутай нюрнбергскай “Сусветнай хронікі” Г.Шэдэля (1493). Яны хутчэй за ўсё належаць настаўніку Дзюрэра Міхаэлю Вольгемуту.

Пасля Скарыны дрэварыт трывала ўвайшоў у беларускія старадрукі, аздобіўшы выданні Вільні, Заблудава, Куцеіна, Супрасля, Магілёва і інш. [З прычыны адсутнасці публікацый па дадзенай тэме вымушаны спасылацца на сваю кніжку “Беларуская кніжная гравюра XVI—XVII стагоддзяў”. Мн., 1984].

З Беларусі ілюстрацыя-дрэварыт крочыць у Маскву, а пазней на Украіну. У першым маскоўскім дакладна датаваным выданні — Апостале — друку Івана Фёдарава і Пятра Цімафеева Мсціслаўца (1564) франтыспіс з выявай апостала Лукі выкананы не без удзелу Пятра Цімафеева Мсціслаўца, які, паводле шэрага аўтараў (Е.Галубкіна, Т.Ільяшэвіч), у маладыя гады працаваў у віленскай друкарні Ф.Скарыны [Сидоров А.А. Древнерусская книжная гравюра. М., 1951.— С.111—113].

Цалкам пад уплывам Беларусі развівалася тэхніка гравюры ва ўкраінскім друкарстве. Пераехаўшы з Заблудава ў Львоў, Іван Фёдараў перавёз туды з Беларусі (але зусім не з Масквы, як пішуць многія аўтары) друкарскае абсталяванне, у тым ліку дошкі гравюр на дрэве. Ён выкарыстаў іх ужо ў першынцы ўкраінскага друкарства — львоўскім Апостале (1574). На франтыспісе (самай ранняй гравюры на Украіне) тут бачым тую ж, выкананую Пятром Мсціслаўцам (паводле першаўзору нямецкага майстра Эрхарда Шона), рамку з выявай трыумфальнай брамы, якая раней аздобіла згаданы маскоўскі Апостал (пазней гэтая ж рамка ўпрыгожыла тытул славутай астрожскай Біблії 1581 г. і адно з найбольш ранніх выданняў на літоўскай мове — “Пасцілу” Даўкшы, 90-я гг. XVI ст.). На адвароце ж першага ліста львоўскага Апостала адціснута дрэварытная ілюстрацыя —герб Хадкевіча, якая раней друкавалася ў заблудаўскім Псалтыры (1570) [Запаско Я. Мистецтво книги

на Украіні XVI—XVIII стст. Львів, 1971.— С.40—42]. На франтыспісе ж ранняй астрожскай “Кнігі аб постнічастві” (1594) адціснута выява евангеліста, рэзаная Пятром Мсціслаўцам для віленскага Евангелля (1575). У астрожскім выданні, аднак, евангеліст фігуруе ў якасці Васіля Вялікага.

Факты ўздзеяння беларускай гравюры на дрэве на рускую і ўкраінскую лёгка памножыць. І гэта зразумела. Пасля Майнца, дзе Іаган Гутэнберг здзейсніў найвялікшы пераварот у гісторыі цывілізацыі — вынайшаў друкарства,— гравюра на дрэве пашыраецца ў розных гарадах і краінах (Бамберг, 1458; Страсбург, 1461; Кёльн, 1464; Аўгсбург і Базель, 1468; Нюрнберг, 1470), а затым у Італіі (1465), Чэхіі (каля 1468) і інш.

Як зазначана вышэй, з Захаду Скарына перанёс тэхніку гравюры на беларускія і літоўскія землі. Новаўвядзенне вялікага палачаніна не магло заставацца незаўважаным: рускія і ўкраінскія майстры “чорнага друкарства” хутка зразумелі перавагі новай тэхнікі тыражавання відарыса — дасканалага сродку распаўсюджвання мастацкіх вобразаў, ідэй.

Аналагічная з’ява адбывалася і ў развіцці самай ранняй тэхнікі гравюры на метале — медзярыту.

Звязаная генезісам з чаканкай і злотніцтвам, рознымі тэхнікамі апрацоўкі металу, гравюра на метале пачала шырока прымяняцца ў заходнееўрапейскім друкарстве толькі з другой паловы XVI ст. Асобныя спробы ўжыць яе ў інкунабульны перыяд — карты ў працах Птагамея, выпушчаныя ў Рыме ў 1478 г., адзінкавыя ілюстрацыі ў надрукаваным у 1488 г. “Падарожжы ў Святую зямлю” і інш.— мелі эпізадычны характар [Фуке Ф. Книговедение. М., 1982.— С.218]. З сярэдзіны XVI ст. медзярыт усё часцей ужываецца ў ілюстраванні (найбольш у Італіі), а ў XVII ст. гэтая тэхніка гравіравання дамінуе ў друкарстве заходнееўрапейскіх краін. Перад гравіроўкай на дрэве яна мела шэраг істотных пераваг. Так званы падоўжны, ці “абразны”, дрэварыт, які з часоў Скарыны панаваў у беларускай кнізе, ужо не мог паспяхова выконваць складаныя жыццёвыя задачы.

Узнікненне новых жанраў (картаграфіі, відаў гарадоў, панегірычных гравюр з вялікімі тэкстамі і інш.) патрабавала ад мастакоў больш дасканалай тэхнікі.

Медзярыт спрыяў шырокаму ўжыванню перакрыжаванай штрыхоўкі, багатай танальнай мадэліроўкі формы, рэалістычнай перадачы рэфлексаў, святлаценяў і паўтонаў. Іменна ў гравюры на медзі ў XVII ст. найбольш ярка выявіліся новыя пошукі мастакоў у перадачы прасторы, засваенні класічнай спадчыны.

Да таго ж рыхлыя лініі дрэварыту не адпавядалі барока з яго імкненнем да пышнасці формаў, багацця святлоценявых эфектаў, дынамічнасці і экспрэсіўнасці.

Прымяненне медзярыту ў ілюстраванні было звязана са значнымі цяжкасцямі. У адрозненне ад гравюры на дрэве ён адносіцца да глыбокага друку. Таму медзярыт амаль немагчыма выкарыстаць адначасна з друкаваннем тэксту, які ажыццяўляецца метадам высокага друку. Вось чаму медзярыты напачатку звычайна друкаваліся на асобных лістах і ўклейваліся ў кнігу (у той час як гравюры на дрэве арганічна ўваходзілі ў набор і друкаваліся адначасна з тэкстам).

Тут няма неабходнасці аналізаваць тэхніку металагравюры з яе мноствам разнавіднасцей (“сухая іголка”, афорт, пункцірная гравюра і інш.). Адзначым толькі, што гэтая тэхніка больш складаная, чым тэхніка дрэварыту; яна патрабуе асобнага абсталявання, спецыяльнага станка, разцоў (так званых “грабштыхелей”) і інш.

Трэба аддаць належнае майстрам беларускай кнігі, якія пераадолелі немалыя цяжкасці на шляху засваення медзярыту і ўсталявалі яго ў беларускую кнігу. Ёсць падставы меркаваць, што першыя вопыты гравюр на метале на беларускія тэмы яшчэ ў другой палавіне XVI ст. рабіліся за мяжой — у Італіі, Германіі, Галандыі. У 1568 г. быў выкананы медзярыт, які паказвае прыём каралём Сігізмундам Аўгустам у 1567 г. іншаземных паслоў у Гродне. Гравюра зроблена вядомым майстрам М.Цюнтам па малюнку Г.Адэльгаўзера, створанаму, як лічыў Э.Раставецкі, у Гродне.

У 1579 г. у Італіі награвіраваны "Карта Полацкай зямлі" і "План Полацка". Малюнак выканаў Станіслаў Пахалавецкі, пісар канцылярыі караля Стэфана Баторыя. Гравіраваў карту і план Полацка вядомы італьянскі майстар Батыста Кавалерыс.

У канцы XVI—пачатку XVII ст. медзярыт актыўна ўвайшоў у беларускую кніжную графіку. У Вялікім княстве Літоўскім да медзярыту адным з першых звярнуўся нясвіжскі мастак Тамаш Макоўскі. Гравёр, друкар і картограф, ён працаваў у Нясвіжы пры двары князя Мікалая Радзівіла Сіроткі. Паводле Ю.Калачкоўскага, Макоўскі жыў у 1575—1630 гг. У некаторых даследаваннях сцвярджаецца, што тэхніку медзярыту Макоўскі ўпершыню прымяніў у 1604 г. у Панегірыку братоў Скарульскіх. На самой жа справе першыя медзярыты Макоўскага датуюцца 1601 г. Гэта тытульны ліст кнігі "Вандраванні князя Мікалая Радзівіла Сіроткі ў замежныя краіны", якая выйшла ў Брунсбергу ў 1601 г. Тытул кнігі аздоблены гравіраванай на медзі рамкай з малюнкам Іерусалімскага крыжа. Устаноўлена: Макоўскі ездзіў у Брунсберг (гравёр выехаў туды з Нясвіжа 10 ліпеня 1600 г.) і знаходзіўся там да выхаду кнігі. Гравюры для брунсбергскіх выданняў рабіліся ў Нясвіжы напярэдадні выхаду кнігі з друку. Адсюль вынікае, што першыя працы гравёра ў тэхніцы медзярыту выконваліся ў канцы XVI ст.

У "Вандраваннях" змешчаны і даволі пасрэдны партрэт Сіроткі — у авальнай рамцы ў пышным княжацкім адзенні.

З імем Макоўскага звязана і выкананне першай капітальнай карты Вялікага княства Літоўскага, на якой адзначана звыш 312 населеных пунктаў на тэрыторыі Беларусі.

Прыгадаем і іншыя медзярытныя ілюстрацыі Т.Макоўскага: да "Гіпікі" К.Дарагастайскага (канец XVI ці пачатак XVII ст.; тытульны ліст да "Панегірыка Казіміру", выпушчанаму ў 1610 г. друкарняй Віленскай акадэміі. [Здаецца, гэта першы выпадак прымянення гравюры на метале ў акадэмічных выданнях.]

Такім чынам, факты сведчаць, што гравюры на метале на ўсходнеславянскіх землях напачатку засвоілі беларускія майстры кнігі (да Тамаша Макоўскага нам не вядомы ніводны выпадак прымянення медзярыту на Украіне і ў Расіі). У першай палове XVII ст. у Вялікім княстве Літоўскім у гэтай тэхніцы працавалі Аляксандр і Лявонцій Тарасевічы (браты?), Мікола Шымкевіч, Максім Вашчанка, Інакенцій Шчырскі, Лявонцій Кршчановіч, а таксама замежныя майстры: Конрад Гётке, Томас Шнопс, Лаўрэнцій Вілатц, Іаган Энгельгардт, Даніель Пельцэльда, Абраам ван Вестэрфельд.

Большасць іх ілюстравалі выданні Віленскай езуіцкай акадэміі. Нельга не зазначыць, што тэхнікай медзярыту значна часцей ілюстраваліся польска-лацінскія кнігі, а ў кірыліцкай дамінаваў дрэварыт, які да канца XVIII ст. развіваўся адначасна з медзярытам. І яшчэ: апошні паводле тэматыкі і стылю больш шчыльна, чым дрэварыт, звязаны з заходнееўрапейскай мастацкай традыцыяй [Шматаў В.Ф.Беларуская кніжная гравюра...— С.116—133].

Сярод твораў XVIII ст. адзначым унікальную серыю партрэтаў (звыш 160) выпушчанага ў Нясвіжы альбома "Выявы роду князёў Радзівілаў". Большасць металагравюр прыпісваюць Гершку Ляйбовічу, які, верагодна, паходзіў з Міра. Падобных манументальных выданняў Польшча, Украіна і Расія ў тыя часы не ведалі.

Прааналізаваць тут гравюру на метале ў старадруках Беларусі і Літвы немагчыма. Гэта асобная вялікая праблема, якая можа і павінна стаць тэмай грунтоўнай манаграфіі. Прыгадаем найбольш значныя выданні: "Разарыум" з гравюрамі Аляксандра Тарасевіча, рэзанымі каля 1672 г., магчыма, у Глуску; ягоныя ж медзярыты да выпушчаных у Вільні "Жыццій святых" (1693) [Степовик Д. Олександр Тарасевич. Київ, 1973.— С.13—37]; тытульны ліст да кірыліцкага (!) "Летургікона", альбо "Служэбніка" (Вільня — Супрасль. 1692—1695), выкананы Лявонціем Тарасевічам (брат Аляксандра Тарасевіча ?), ілюстрацыі да "Манархіі Турэцкай" (Слуцк, 1678)

з гравюрамі — паводле подпісаў яны рэзаліся ў Магілёве — Максіма Вашчанкі і інш. [Шматаў В.Ф. Беларуская кніжная гравюра...— С.116—133.] Гэтыя і іншыя творы пераконваюць, што ў канцы XVI—першай палове XVII ст. (перыяд найбольш плённага развіцця нашага медзярыту) майстры Беларусі і Літвы засвоілі практычна ўсе віды і жанры медзярытнай ілюстрацыі: партрэт, сюжэтна-тэматычную і панегірычную выявы, так званыя "тэзісныя" гравюры (іх яшчэ называюць "канклюзіямі" або "падпіснымі гравюрамі").

З Беларусі беларускія майстры кнігі пераносяць металаграфію на Украіну, прымяняюць яе ва ўкраінскіх стараддруках. Доўгі час лічылася, што ўпершыню на Украіне металаграфію прымяніў магілёўскі друкар Спірыдон Собаль у кіеўскім Апостале (1628) [Зернова А.С. Белорусский печатник Спиридон Соболь // Книга. Исследования и материалы: Сб.10. М., 1965.— С.129, 135]. Аднак у 70-я гады ўкраінскі даследчык Я.Ісаевіч выявіў некалькі львоўскіх кніг з медзярытамі, якія ў 1616 г. надрукаваў Хрыстафор Вольбрам [Исаевич Я.Д. Первые гравюры на меди в книгах типографий Украины // Памятники культуры. Новые открытия: Ежегодник. Л., 1979.— С.301—302]. Да пераезду ў Львоў ён займаўся друкарствам у Вільні. Паводле меркавання Я.Ісаевіча, Вольбрам даручыў ілюстраванне згаданаму намі вышэй віленскаму майстру Конраду Гётке. [Там жа.— С.305.]

Такім чынам, не толькі кіеўскія, але і больш раннія за іх львоўскія выданні на Украіне ілюстраваліся выключна майстрамі Беларусі і Літвы.

Тое ж самае назіраем і пазней. У буйной украінскай Ноўгарад-Северскай друкарні медзярыт (выява Багародзіцы Чарнігаўскай) быў ужыты ўпершыню ў 1676 г. у кнігах Лазара Барановіча. [Клепиков С.А. Оформление книг, изданных Новгород-Северской типографией Барановича в 1674—1679 гг.// Книга и графика. М., 1972.— С.148. Аўтар памылкова меркаваў, што гэта самае ранняе прымяненне медзярыту.] Як і Х.Вольбрам, у ранні перыяд ён быў звязаны з Вільняй

[Шматаў В.Ф. Беларуская кніжная гравюра... С.141]. Адтуль ён запрасіў у Чарнігаў (сюды ў 1679 г. была пераведзена Ноўгарад-Северская друкарня) згаданых вышэй майстроў металагравюры Л.Тарасевіча, І.Шчырскага і Л.Кршчановіча, а Аляксандр Тарасевіч, які разам з Лявонціем Тарасевічам быў самым адмысловым майстрам медзярыту, пераехаў у Кіеў. З Літвы і Беларусі яны перанеслі на Украіну не толькі ўсе асноўныя віды і жанры металагравюры, але і яе абсталяванне. Цікава, што Л.Кршчановіч ужо ў тыя часы сам не без гонару пісаў, што на Украіне зрабіў "тщаніе і початок... конклюзій (асобны від гравюры на метале.— В.Ш.) і афикций тут перед тим в Малой России нигди не бывалых..." [Летопись событий в юго-восточной России в XVII веке // Сост. С.Величко. Киев, 1855.— С.418].

Факты красамоўна сведчаць, што ўсе самыя выдатныя гравюры на метале на Украіне (напрыклад, "Кіева-Пячорскі патэрык" з найвыдатнейшымі ілюстрацыямі Лявонція Тарасевіча, 1702) выканалі мастакі Беларусі і Літвы. Таму недарэчнымі ўспрымаюцца меркаванні Д.Стэпавіка пра ўкраінскае паходжанне гравёраў віленскіх выданняў канца XVII ст. [Степовик Д.В. Украинские гравёры-иллюстраторы виленских изданий конца XVII ст.// Федоровские чтения 1982 г. М., 1987.— С.127—140]. Ніякіх дадзеных для падобных высноў у прыродзе не існуе. Першыя медзярыты ў Маскве (і ў Расіі наогул) з'явіліся ў 80-я гг. XVII ст. у выданнях Сімяона Полацкага, надрукаваных у так званай Верхняй друкарні: "Псалтыр рыфмаваная" (1680), "Гісторыя пра Варлаама і Іасафа" (1680) і інш. [Да Сімяона Полацкага толькі адно выданне было ўпрыгожана медзярытамі: "Вучэнне і хітрасць ратнай будовы пяхотных людзей" (1647—1649). Медзярытныя ілюстрацыі да яго выконваліся ў Галандыі (Гусева А.А. Оформление изданий Симеона Полоцкого...// Взаимодействие древнерусской литературы и изобразительного искусства. М., 1985.— С.457—475).] Іх рэзаў Афанасій Трухменскі па малюнках Сімяона Ушакова. Ініцыятарам быў Сімяон Полацкі,

які валодаў малюнкам (у ягоных рукапісах ёсць выявы). Паводле А.Сідарава, яму належыць не толькі ідэя ілюстравання маскоўскіх кніг медзярытамі (Сімяон Полацкі пазнаёміўся з гэтай тэхнікай хутчэй за ўсё ў Вільні), але таксама кампазіцыя медзярытаў [Сидоров А.А. Древнерусская книжная гравюра. М., 1951.— С.273]. Асобныя ілюстрацыі ствараліся па ўзоры больш ранніх беларускіх. Так, кампазіцыя медзярыту "Варлаам і Іасаф" зроблена паводле аналагічнай ілюстрацыі — дрэварыту з куцеінскага выдання "Гісторыя пра Варлаама і Іасафа" (1673); маскоўскія майстры цалкам запазычылі кампазіцыю, што прызнае і А.Сідараў.

Станковая гравюра таксама прыйшла ў Маскву з Беларусі: першым творам быў "Партрэт рускай царыцы Соф'і", выкананы каля 1689 г. ужо вядомым нам Лявонціем Тарасевічам.

Пасля Сімяона Полацкага медзярыт не атрымаў у Маскве распаўсюджання. Але ў XVIII ст., калі Пётр I пацвердзіў, што "без живописца и градировального (гравіравальнага.— В.Ш.) мастера обойтися невозможно будет..." [цыт. па кн.: Русская гравюра XVI—XIX вв. М., 1950.— С.7], і запрасіў у Расію з-за мяжы адмысловых майстроў, тэхніка металаграфіі зноў пачала прымяняцца ў рускіх выданнях. На Беларусі ж пасля далучэння да Расіі спынілі сваю дзейнасць амаль усе беларускія друкарні, яе развіццё паступова пачало занепадаць. [У гэты перыяд медзярыт прымяняўся ў станковай графіцы, асабліва ў выкананні лубкоў.]

Нашы назіранні дазваляюць вызначыць храналогію і геаграфію развіцця металагравюры ва ўсходнеславянскіх старадруках. У канцы XVI ст. Тамаш Макоўскі ў Нясвіжы выконвае медзярыты да згаданага брандэнбургскага выдання "Падарожжа...", якое выйшла ў 1601 г. Наступным па часе быў нясвіжскі "Панегірык братоў Скарульскіх" (1604). У 1615 г. з'яўляюцца львоўскія выданні з медзярытамі віленскага гравёра Конрада Гётке, а ў 1628 г. убачыла свет ілюстраванае медзярытам першае кіеўскае выданне — "Актоіх", якое ажыццявіў беларускі друкар Спірыдон Собаль; у 1679—

1683 гг. Сімяонам Полацкім надрукаваны першыя маскоўскія выданні з медзярытнымі ілюстрацыямі.

Коган І.Л., *суіскальнік,*
Беларускі універсітэт культуры

СВЯТЫЯ БРАТЫ КІРЫЛ І МЯФОДЗІЙ
(да пытання пра нацыянальную ідэю)

Шматлікія ацэнкі атэістычна настроеных аўтараў ролі св.Кірыла і Мяфодзія ў станаўленні славянскай культуры заўсёды мелі адзін велізарны недахоп, які зводзіў на нішто жаданне атрымаць уласнае ўяўленне пра сувязь місіі гэтых святых са славянскім этнасам. Складанне св.Кірылам для славянскай мовы адметнай азбукі —"глаголіцы" (кірыліцы) — у лепшым выпадку суадносіцца з фарміраваннем на гэтай аснове сучаснай базы многіх славянскіх моўных формаў. Але яшчэ ні адзін аўтар (наколькі нам вядома) не звярнуў сур'ёзнай увагі на тое, з якой мэтай складалася гэтая азбука, а фактычна — славянская моўная форма. Праўдзівей, якая сувязь існуе паміж місіяй св.братоў і найглыбейшымі пластамі нацыянальных і культурна-гістарычных ідэй народаў. Пераклад Бібліі на славянскую мову з'яўляецца толькі знешняй, г.зн. гістарычнай, мэтаю місіянерства св. Кірыла і Мяфодзія. Нас жа цікавіць схаваная за ёй метагістарычная задача, якая рэалізоўвалася ў гісторыі і якая, мяркуючы па ўсім, складае адзін з важнейшых бакоў нацыянальнай ідэі славянскага этнасу, і ў прыватнасці Беларусі.

Св. Кірыл і Мяфодзій, што гаварылі з дзяцінства на славянскай мове, доўга рыхтавалі, а потым ажыццявілі місію хрысціянскай "асветы" многіх славянскіх народаў, такіх як Балгарыя на чале з ахрышчаным царом Барысам, Маравія, Польшча, Чэхія, Кіеўская Русь, Валынь. Выклікана гэтая місія была складаным палітычным становішчам, у якім апынулася

Візантыя ў IX стагоддзі, калі адначасова нарманы (варагі) і славяне (рускія) напалі на Царград (860 г.). Пачаткам місіянерскай дзейнасці грэчаскіх святых была абрана Хазарыя.

Верацярплівыя хазары і асабіста хазарскі каган добразычліва прынялі святых і дазволілі хрысціцца кожнаму, хто пажадае. За час іх знаходжання ў Хазарыі адбыліся шматлікія багаслоўскія спрэчкі з іудзеямі і мусульманамі. Талент пераконвання і прывабнасць рэлігійнага вучэння хрысціянства садзейнічалі звароту да яго не толькі грэкаў альбо хазараў, але і славянаў, што жылі ў суседстве з Хазарыяй. Пасля вяртання ў Канстанцінопаль, уласна, і была праароблена асноўная праца па перакладзе Свяшчэннага Пісання на славянскую мову. Якія ж бачныя прычыны стаялі за такім не зразумелым, на першы погляд, крокам? Спроба знайсці саюзнікаў сярод хазараў, якіх і накіраваліся адукоўваць святыя браты па даручэнні патрыярха Фоція? Але хазары ўжо замацаваліся на поўначы ад Церака, і іх клопаты не пашыраліся на заваёву новых зямель або на палітычную і ваенную дапамогу іншым народам, асабліва Візантыі. Бо вядома, што яўрэйскае насельніцтва Візантыйскай імперыі перасялілася на Каўказ, аб'яднаўшыся з мясцовым народам — хазарамі; значыць, іх інтарэсы наўрад ці маглі палягаць у далёкім і чужым для іх грэка-рымскім напрамку. Наадварот, Хазарыя актыўна ўключылася ў сістэму міжнароднага гандлю, перавозячы з Кітая на Захад караваны з шоўкам. Мяняць жа камфортнае існаванне, якое ім забяспечваў мірны гандаль, на неспакойнае, поўнае страт і смерцяў (у выпадку вайны) жыццё было б вяршыняй безразважнасці.

Сярод магчымых прычын такой "камандзіроўкі" святых Кірыла і Мяфодзія ў Хазарыю ў дні іншаземнай аблогі называлі адну, больш ці менш праўдападобную з рэлігійнага пункту гледжання, хаця надта спрэчную з пункту гледжання свецкага. Выратаванне хрысціянскай веры — вось такой магла б быць сапраўдная прычына, якая кіравала свядомасцю візантыйскага патрыярха, што назіраў наўкол смерць і разбурэнне хрысціянскай цытадэлі. Аднак нам вядома, што вельмі рэдка

свядомая прычына ўчынку, што выклікала тую ці іншую значную гістарычную падзею, з'яўляецца таксама і метагістарычнай прычынай. Што б ні кіравала свядомасцю, напрыклад, князя Уладзіміра, які хрысціў Кіеўскую Русь, само метагістарычнае значэнне гэтага грандыёзнага акта ў наяўнасці. Чым бы ні кіраваўся Сталін у вайне супраць Гітлера, якія б фантасмагорыі ні наведвалі яго розум і душу, ён аказаўся ўдзельнікам і выразнікам метагістарычных сіл, скіраваных на выратаванне расійскага народа ад нацысцкага рабства. Так і ў нашым выпадку. Патрыярх Фоцій, пры ўсёй сваёй адукаванасці і гарачай веры, не мог бачыць усіх перспектыў славянскага схілення да хрысціянскай веры. Балгарыя, якая з велізарным энтузіязмам прыняла праваслаўе, апынулася пад уладай лацінянаў і каталіцкага абраду; спробы схіліць іншыя славянскія народы таксама скончыліся няўдачай, і хаця многія простыя людзі паспелі паверыць у праваслаўе, напрыклад у Маравіі, Чэхіі або Польшчы, пазней панскія легаты ўвялі ў гэтых краінах каталіцызм на лацінскай мове. Так што ж, усе намаганні св.братоў аказаліся дарэмнымі, а смерці іх вучняў і шматлікія ахвяры з боку іх паслядоўнікаў нічога не вартымі? Няўжо ўся значнасць іх місіі зводзілася толькі да станаўлення славянскіх моў?

Але і ў дадзеным выпадку, беручы пад увагу магчымую прычыну неабходнасці выратавання хрысціянскай веры, застаецца незразумелай адна дзіўная акалічнасць. Справа ў тым, што за некалькі стагоддзяў панавання хрысціянства на шматлікіх памесных і ўсяленскіх саборах былі выпрацаваны правілы і статуты багаслужбы. Іх парушэнні былі звязаны з небяспекай адлучэння ад царквы або аддання анафеме такога парушальніка царкоўных законаў. Сярод такіх непарушных правілаў было ўстанаўленне праводзіць багаслужбы на грэчаскай або лацінскай мове. Толькі з вышэйшага дазволу можна было адважыцца на падобны крок па правядзенні багаслужбаў на роднай мове мясцовых народаў, а акрамя таго, такі аб'ём працы па перакладзе Свяшчэннага Пісання і богаслужбовых кніг быў

сапраўды вялікі; але ж тады падрабязнае апісанне ўсяго гадавога цыкла багаслужбаў і ўсе кананічныя кнігі на грэчаскай і лацінскай мовах ужо даўно былі ва ўжытку свяшчэннаслужыцеляў усяго хрысціянскага свету. Праўда, вышэйшы дазвол быў атрыманы: канстанцінопальскі патрыярх Фоцій і рымскі папа Адрыян ІІ не толькі ўхвалілі гэтае пачынанне па асвеце славянскіх народаў, але і ўсяляк спрыялі яго поспеху. Аднак асмеліцца на тое, каб увесці багаслужбу ў славянскіх краінах на роднай мове мясцовага насельніцтва, было занадта буйной задачай, увесь цяжар і маштаб якой наўрад ці ўсведамлялі нават непасрэдныя выканаўцы свяшчэннай місіі — Кірыл і Мяфодзій.

Пасля таго як большасць адукаваных народаў апынулася пад уладай папскіх легатаў, якія замянілі багаслужбу на славянскай мове абрадам на лацінскай мове, надзей на захаванне царкоўных службаў па-славянску амаль не засталося. І калі б не Кіеўская Русь і Валынь, якія ўспрынялі грэчаскі ўплыў, дык місію Кірыла і Мяфодзія спасцігла б поўная няўдача. Зярняты, пасеяныя святымі братамі ў ІХ стагоддзі, узышлі праз сто гадоў, калі кн. Уладзімір прыняў візантыйскі абрад і хрысціў Русь.

Ідэя стварэння адзінага культурнага славянскага свету пасля Кірыла і Мяфодзія аказалася разбуранай у самым пачатку сваёй рэалізацыі. Так, прынамсі, характарызуе становішча спраў місіянерскай дзейнасці двух братоў энцыклапедычны слоўнік "Хрысціянства". Аднак ці так на самой справе? Ці ўсе бакі гэтай гістарычнай сітуацыі былі прынятыя пад увагу? Таму што, калі зыходзіць з логікі таго, што місія Кірылы і Мяфодзія заключалася, галоўным чынам, у стварэнні ўмоў для яднання і развіцця адзінага культурнага славянскага свету, дык, з аднаго боку, гэтую частку сваёй задачы святыя браты выканалі, а з другога — поспех данай гістарычнай справы так і не быў дасягнуты.

Падобная супярэчнасць (паміж рэальнай мэтай візантыйскіх місіянераў і яе сапраўдным ажыццяўленнем) заключаецца, перш за ўсё, у няпоўным бачанні ўсіх магчымых

вынікаў і сапраўдных звышлагічных (метагістарычных) прычын іх дзейнасці. Паспрабуем разабрацца ў сутнасці праблемы і разгледзець максімум магчымых гістарычных тэндэнцый, якія паўсталі ці маглі б паўстаць у выніку адукацыі Кірылам і Мяфодзіем славянскіх народаў.

Усвядомленая мэта, якая кіравала дзеяннямі патрыярха Візантыі Фоція і яго вестунамі, заключалася ў рэлігійнай асвеце "язычніцкіх" народаў, якімі былі славяне з іх грознымі бажаствамі Перуном, Дажбогам і іншымі. Асабліва страшным быў Пярун, якому прыносіліся чалавечыя ахвяры. Як мы памятаем, у час акта хрышчэння Русі кн.Уладзімірам быў знішчаны культ усіх язычніцкіх багоў, ідал жа Перуна прывязалі да хваста каня і ўтапілі ў рацэ. Так пахавалі на толькі язычніцкіх багоў, але і язычніцкую культуру.

Рэлігійная асвета і хрышчэнне, г.зн. схіленне да сваёй веры народаў, з'яўлялася адным з важнейшых відаў служэння хрысціянскай царквы Богу на працягу ўсяго перыяду яе існавання, бо сам Хрыстос запавядаў Сваім вучням ісці і прапаведаваць Слова Божае. Паводле летапіснага падання, яшчэ апостал Андрэй Першазваны наведаў поўдзень Расіі — калі ўзняўся ўверх па Дняпры да той гары, на якой ён устанавіў Крыж. У далейшым на гэтай гары ўзнік Кіеў, якому апостал прадказаў вялікую будучыню. Таму сам факт місіянерскай дзейнасці свяшчэннаслужыцеляў не з'яўляецца нечым неардынарным; наадварот, толькі ў такім падзвіжніцкім жыцці маглі выявіць сваю любоў да Бога сапраўдныя святыя і праведнікі. Але пытанне аб рэальнай мэце канкрэтнага місіянерскага паходу Кірыла і Мяфодзія да хазараў, а потым у Маравію, Балгарыю і Чэхію зусім справядліва ставіцца ў сувязь з тым, што палітычная і рэлігійна-культурная сітуацыя склалася на той момант занадта неспрыяльна для візантыйскага праваслаўя.

На Усходзе разрастаўся і разліваўся праз край мусульманскі суперэтнас. Арабы пастаянна ўяўлялі ваенную пагрозу для Канстанцінопаля, і хаця сам "вялікі горад" выстаяў, аднак

шматлікія бедствы ісламскага "разліву" былі спрычынены ўсяму хрысціянскаму свету. Тры з чатырох патрыярхатаў апынуліся пад уладай арабскіх правіцеляў; Антыёхія, Дамаск, Іерусалім і Александрыя, гэтыя гістарычныя культурныя цэнтры старажытнасці, сталі абарачацца ў арбіце ісламскай культуры, а Карфаген быў поўнасцю разбураны (698 г.). Экспансія арабаў у Еўропу спынілася толькі дзякуючы каралю франкаў Карлу ў 732 г., хаця частка Іспаніі была занятая арабскімі заваёўнікамі.

Да 800 г. усталявалася велізарная новая магутная імперыя Карла Вялікага — Свяшчэнная Рымская імперыя германскай нацыі. Эпоха перасялення народаў завяршылася гэтым магутным утварэннем, а ў свядомасці Карла Вялікага і яго паплечнікаў малявалася карціна аднаўлення Старажытнага Рыма. Прыблізна ў гэты ж перыяд вызначыліся і вылучыліся асноўныя славянскія плямёны і народы, якія засялілі вялізную тэрыторыю: ад Віслы да Візантыі. Такім чынам, да пачатку дзевятага стагоддзя склаліся тры велізарныя імперыі з ужо вызначанымі культурнымі рысамі і ўсталяванымі дзяржаўнымі і сацыяльнымі формамі кіравання. Толькі славянскія плямёны былі раз'яднаным мноствам дробных народаў, з няпэўнымі культурнымі формамі і язычніцкай рэлігіяй, якая ў вачах народаў, што вызнавалі хрысціянства і іслам — вышэйшыя сусветныя рэлігіі,— з'яўляліся адсталымі і патрабуючымі рэлігійнай асветы.

Таму сітуацыя на самой справе з'яўлялася дастаткова выразнай і пэўнай з этнічнага пункту гледжання (які амаль ніколі не ўсведамляецца, выяўляючыся адно ў культурных і рэлігійных уяўленнях і стэрэатыпах паводзін народа). Арабская экспансія прыпала на VII—IX стагоддзі, пік яе быў у канцы VII—пачатку VIII стагоддзяў, г.зн. сіла мусульманскага "разліву" пачала спадаць і амаль што звялася на нішто да таго моманту, калі Кірыл і Мяфодзій выправіліся ў Хазарыю. Арабы, зусім натуральна, кінуліся заваёўваць моцную і культурна развітую Візантыйскую імперыю, таму што выбух этнагенезу штурхае зноў узніклы этнас на заваёвы найбольш прываблівых і развітых формаў культуры і рэлігіі. Да моманту пропаведзі Мухамеда,

г.зн. у першай палове VII стагоддзя, славянская еднасць толькі яшчэ займалася рассяленнем на вялікіх прасторах — ад Балтыкі да Чорнага мора, і ні пра якую развітую яе культуру не магло быць і гаворкі. Канечне ж, такая здабыча, у параўнанні з бліскучай культурай Візантыі, была занадта непрывабнай для агрэсіўнага арабскага суперэтнасу.

Імперыя Карла Вялікага апынулася на самым пачатку свайго станаўлення, і першыя дзесяцігоддзі — больш за сто з лішкам гадоў — у яе пайшлі на ўнутраную барацьбу за культурную і рэлігійную дамінацыю, на падпарадкаванне яшчэ не далучаных народаў Еўропы, фарміраванне ўласных культурных формаў і стэрэатыпаў паводзін. Таму і гэтая магутная, што набірала сілу, Рымская імперыя германцаў не магла яшчэ скласці канкурэнцыі сталай візантыйскай культуры і яе адукаваным падданым у пашырэнні хрысціянства па свеце.

Такім чынам, мы бачым: гістарычна склалася так, што толькі адна з трох сусветных дзяржаў таго часу ў стане была несці на сваіх плячах цяжар распаўсюджвання і абвяшчэння Слова Божага. Толькі Візантыя змагла сканцэнтраваць і накіраваць вонкі наймацнейшы імпульс да развіцця не адсталых, а ўсяго толькі фарміруючыхся народаў, якімі былі славянскія плямёны. Без гэтага ўнутранага імпульсу, што зыходзіў з самых глыбінь візантыйскага суперэтнасу, без людзей, якія сваёй адданасцю веры і Богу здолелі данесці, не расплёскаўшы, святы кубак хрысціянскай таямніцы да свядомасці і сэрца людзей іншых культур — без гэтага вялікая, цудоўная і велічная культура Візантыі магла б загінуць (і загінула, дарэчы) ад рук іншаземцаў, якім не патрэбны былі яе культурныя дасягненні. Заваёвы амаль заўсёды тояць у сабе выкараненне або паглынанне тых культурных формаў, якіх прытрымліваюцца паняволеныя народы, і ў выпадку з Візантыяй адбылося менавіта так. На шчасце, іерархі Візантыйскай імперыі пачулі ўнутраны голас сваёй культуры, волю яе духоўнай сутнасці; яны адчулі момант, які прыйшоў дзеля перадачы духоўнага багацця, схаванага за рэлігійным абрадам або дагматычнымі ўстанаўленнямі царк-

вы — бо праз іх прасвечвала незямное святло вышэйшага, горняга свету.

Не выпадкова тое, што славянская мова ў той форме, у якой паўстала пасля карпатлівай працы святых братоў Кірыла і Мяфодзія па яе стварэнні і ўдасканаленні, увабрала ў сябе не што іншае, як Біблію — Свяшчэннае Пісанне хрысціянскага свету, які верыў у Багашчырасць. Сам факт таго, што зноў створаная мова з'явілася з канкрэтнай мэтай, якую ёй надалі яе стваральнікі, гаворыць пра тое, што і культура, якая вырасла на аснове гэтай мовы, мае ўласныя, унікальныя гістарычныя і метагістарычныя мэты. Калі звярнуць увагу на гісторыю фарміравання першых моўных сем'яў, дык стане зразумелым феномен славянскай мовы. Яна не проста ўвабрала ў сябе тыя альбо іншыя культурна-гістарычныя формы, г.зн. яна не проста ўспрыняла пераемнасць моўных ці культурных формаў, славянская мова сталася формай, у якую змясцілі ў якасці асновы Боскае Адкрыццё. Мы больш не ведаем другіх гістарычных прыкладаў, якія б паказвалі нагэтулькі выразную сімвалічную прыроду нашай мовы, уласна, гэтак жа, як і культуры. Распрацаваныя на грэчаскай альбо лацінскай мове рэлігійныя паняцці і культурныя формы, у якіх светаўспрыманне грэкаў або лацінянаў адбілася ва ўсёй яго паўнаце, паслужылі асновай не простага пераймання славянамі гэтых паняццяў, а сталіся глебай, на якой славянская культура пачала свой рост. Канечне, нельга не бачыць тут і адваротнага боку славянскай мовы — гэта яе штучнасці, хоць і арганічна ўвабранай і перапрацаванай многімі пакаленнямі славян, якія неслі ў сваім сэрцы і перажывалі ў сваім жыцці новую культурную традыцыю.

Вось менавіта гэтая мэта стварэння славянскай мовы, якая дала пачатак новай славянскай культуры, можа служыць арыенцірам для спробы зразумець першапачатковыя, схаваныя за гістарычнымі феноменамі, прычыну і сэнс вялікай місіі святых Кірыла і Мяфодзія. Фактычна яны выканалі ўскладзеную на іх задачу духоўнага і культурнага шэфства над славянскім этнасам; прычым задача гэтая не столькі зыходзіла ад патрыярха, які іх

праслаў, колькі вырастала з гістарычных падзей таго часу, што складваліся ў сферы рэлігіі і культуры ў цэлым. Часцяком толькі так званая "аб'ектыўная неабходнасць" выражае сабою сапраўдны паказ духу таго ці іншага этнасу і найбольш агульны аналіз гістарычнай сітуацыі, гістарычных тэндэнцый, якія складваліся на пэўны часавы момант, дазваляе акінуць вокам маштаб гістарычнай задачы этнасу і ўгледзець яе сапраўдны сэнс. Таму, калі мы гаворым пра тое, што галоўнай заслугай святых братоў з'яўляецца стварэнне "кірыліцы", славянскай азбукі, дык належыць зразумець, што гэта — усяго толькі знешняя абалонка больш глыбокай мэты, якая высвечвае на паверхні свядомасці толькі пры больш глыбокім, часам нават інтуітыўным, разуменні той ці іншай з'явы. Біблія, перакладзеная на славянскую мову, зрабілася першай кнігай славянскай пісьменнасці; яе можна і трэба разглядаць у якасці аб'екта рэальнай мэты Кірылы і Мяфодзія. Менавіта Боскае Адкрыццё, змешчанае ў новыя моўныя формы ў якасці падмурка будучай славянскай культуры, вызначае гістарычную мэту ўсяго славянскага этнасу. І хаця славянскі этнас раскалоўся — адна яго частка адышла да каталіцкага Захаду, а другая да праваслаўнага Усходу — у гэтым трэба бачыць не адмоўнае, а станоўчае наступства ўзаемадзеяння Усходу і Захаду як вялізных культурных масіваў. Бо толькі ў выніку такога размеркавання роляў стала магчыма ператварыць славянскі этнас у духоўны саган, у якім выпякаюцца новыя і новыя формы ўзаемадзеяння і супрацоўніцтва Усходу і Захаду. Таму заслуга святых Кірыла і Мяфодзія заключаецца таксама і ў тым, што іх пропаведзь хрысціянства закранула ўсю славянскую цэласнасць, вызначыўшы на стагоддзі братэрскія духоўныя дачыненні славянскіх народаў, якія ўяўляюць вялікія культурныя прасторы Еўразіі.

Пракапцова В.П., *прафесар, Беларускі універсітэт культуры*

МАСТАЦКАЯ АДУКАЦЫЯ І ДЗЕЙНАСЦЬ АСВЕТНІКАЎ БЕЛАРУСІ Ў ДРУГОЙ ПАЛОВЕ XVII—XVIII стст.

У другой палове XVII—XVIII стст. мастацкая адукацыя і выхаванне (а сюды адносяцца музычная, тэатральная адукацыя і навучанне ў галіне выяўленчага мастацтва) працягвалі развівацца ў двух накірунках: культавым і свецкім.

Навучанне ва ўстановах, якія фарміраваліся на аснове дзейнасці арганізацый розных канфесій, мела дыдактычны, функцыянальна накіраваны характар. Яно ажыццяўлялася ў музычных бурсах, заснаваных каталіцкай царквой, брацкіх школах, якія ствараліся праваслаўнымі ўстановамі, а таксама езуіцкіх калегіумах.

Да свецкага накірунку адносіліся мастацкія адукацыйныя ўстановы, якія адкрываліся намаганнямі беларускіх магнатаў для забеспячэння дзейнасці прыватнаўласніцкіх тэатраў, для пабудовы і мастацкага аздаблення маёнткавых будынкаў, храмаў, развіцця мануфактур і інш.

Распаўсюджванне асветніцтва абумовіла прыярытэт асветы, грамадства і дзяржавы. Для пашырэння ідэй асветніцтва шмат зрабіла Адукацыйная камісія — ўстанова па кіраўніцтве народнай асветай у Рэчы Паспалітай, якая была заснавана ў 1773—1775 гг. Гэта было першае ў Еўропе міністэрства асветы.

Выразнікамі асветніцкай думкі на Беларусі сталі К.Лышчынскі, С.Полацкі, І.Капіевіч, Г.Канінскі і інш. Цэнтральнае месца сярод іх належыць Сімяону Полацкаму (1629—1680) — беларускаму і рускаму пісьменніку, філосафу-асветніку, педагогу, грамадскаму і царкоўнаму дзеячу. Першапачатковую адукацыю ён атрымаў у Полацку, а затым вучыўся ў Кіева-Магілянскай калегіі, дзе сярод іншых прадметаў выкладаліся рыторыка, паэтыка, музыка, а таксама ў Віленскай

езуіцкай акадэміі. У паэтычным апісанні гуманітарнага “трывіума” (граматыка, дыялектыка, рыторыка) і “квадрывіума” (арыфметыка, геаметрыя, астраномія, музыка) у вершы “Сем вызваленых навук” Сімяон Полацкі дае тлумачэнне сэнсу кожнай з навук і, у прыватнасці, лічыць, што “музыка далучала да гармоніі і навучала “сімфоніі”— узгадненню гукаў, слоў і музычных ладоў” [Мысліцелі і асветнікі Беларусі. X—XIX стагоддзі: Энцыклапедычны даведнік /Гал. рэд. Б.І.Сачанка. Мн., 1995.— С. 297].

У шматжанравай літаратурнай спадчыне С.Полацкага ёсць нямала твораў, дзе разглядаюцца ідэйна-філасофскія і эстэтычныя праблемы літаратуры, музыкі, жывапісу. Ён красамоўна абгрунтаваў думку пра духоўна-эстэтычную каштоўнасць музыкі, даказаў неабходнасць для царквы шматгалосных спеваў і “согласия органного”, г. зн. гармоніі галасоў: “Яко царский вертоград многовидными украшается цветы, тако и невеста Христова, церковь, различными чтениями и пеюми благолепствуется” [Там жа.— С.305].

Віды мастацтва ён падзяляў на “механічныя” і духоўнай творчасці (паэзія, музыка, іканапіс). Разам з расійскім жывапісцам С.Ушаковым у трактаце “Слова да шчырага іконнага пісання” С.Полацкі прапанаваў першую ва ўсходнеславянскім рэгіёне класіфікацыю выяўленчага мастацтва, узвысіўшы жывапіс да “сямі вольных мастацтваў” і нават на ўзровень вядучага —“началодержательного”— віду мастацкай творчасці. Ён бачыў прыгажосць мастацтваў у іх выхаваўчай “карысці”— няма жывапісу, музыкі, разьбярства і дойлідства без гармоніі, прапорцыі і рытму. “Праз прыгажосць музыкі і слова незадаволеныя становяцца цярплівымі, гультаяватыя — працавітымі, гняўліўцы — лагоднымі, неразумныя — мудрымі, блудлівыя — чыстымі сэрцам”.

З вялікай павагай да адукацыі і асветы ставіўся Тадэвуш Касцюшка (1745—1817), які сам некаторы час (1775 г.) працаваў хатнім настаўнікам малявання і жывапісу. У канцы свайго жыцця ён сустракаўся з выдатным педагогам-дэмакратам

Іаганам Песталоцці. Як Песталоцці, Касцюшка лічыў, што паляпшэнне жыцця можа быць дасягнута шляхам адукацыі і выхавання, рэкамендаваў адкрыць спецыяльныя вучылішчы, дзе можна было б навучыцца розным рамёствам.

Вядомым навукоўцам і педагогам у XVII ст. быў Сігізмунд Лаўксмін (1596—1670). Ён вывучаў рыторыку ў Полацку, потым скончыў Віленскі універсітэт. У сваёй разнастайнай дзейнасці шмат увагі ўдзяляў тэатральнай і музычнай адукацыі. Ён выкладаў рыторыку ў Полацку (1629—1631), паэтыку ў Нясвіжы (1631—1635), а таксама філасофію, тэалогію і кананічнае права ў Вільні, Бранёве, Полацку, Пінску. Быў рэктарам Полацкага калегіума. Займаўся філасофіяй, музычнай і літаратурнай дзейнасцю. С.Лаўксмін стаў аўтарам першых айчынных падручнікаў па грэчаскай мове, музыцы і рыторыцы. Яго праца "Практычнае красамоўства, або Правілы рытарычнага мастацтва..." выкарыстоўвалася ў XVII—XVIII стст. як падручнік і выдавалася два разы ў Рэчы Паспалітай і адзінаццаць разоў у гарадах Заходняй Еўропы.

У часы ранняга Асветніцтва (40—60-я гады XVIII ст.) працягвае функцыянаваць школьны тэатр, перыяд найбольш інтэнсіўнага развіцця якога прыпадае на эпоху барока. Працавалі дзевяць езуіцкіх школьных тэатраў: у Бабруйску (1760—1768), Брэсце (да 1760), Віцебску (да 1766), Гродне (да 1754), Навагрудку (да 1761), Нясвіжы (да 1758), Пінску (да 1764), Полацку (да 1819), Слоніме (1744—1769).

У школьным тэатры існавала строгая нарматыўная школа-тэорыя выканальніцкага мастацтва. Тэатральнае выхаванне атрымала ў спадчыну прамоўніцкае мастацтва, правілы якога выкладаліся ў "рыторыках". М.К.Сарбеўскі ў "Паэтыцы" адзначае адметнасць ігры акцёраў, выканальніцкага майстэрства, у цэлым усіх сродкаў выразнасці спектакля: "Трагедыя патрабуе дзеяння свабоднага, строгага, моцнага, асабліва ў апошніх актах — 4-м і 5-м...",— падкрэсліваючы, што прадстаўленне павінна "ўзнаўляць дзеянні не толькі словамі і мовай, але і жэстам, інтанацыяй, рухамі на сцэне, выяўленнем настрояў,

нарэшце, пры дапамозе музыкі, машын і абстаноўкі... гэта ж тычыцца і асвятлення, пры якім даецца спектакль" [Гісторыя беларускага тэатра: У 3-х т.; Рэд. кал.: У.І.Няфёд.— Т.1 /Рэд. Г.І.Барышаў, А.В.Сабалеўскі (гал.рэд.) і інш. Мн., 1983.— С.147].

Падрыхтоўка кадраў як у галіне драматычнага, так і ў галіне музычнага мастацтва для школьнага тэатра вялася мэтанакіравана, была функцыянальна вызначана. Існаванне школьнага тэатра як цэльнага асветніцка-выхаваўчага цэнтра, у якім сінтэтычна фарміраваліся драматычныя, музычныя, дэкаратыўна-мастацкія прынцыпы стварэння спектакля, пэўныя сродкі выразнасці і тэатральная стылістыка, абумовіла і падрыхтоўку пэўных творчых кадраў. Прафесійнае выхаванне праводзілася непасрэдна ў школьных тэатрах. Вучоба і практычная дзейнасць развівалася непарыўна як шматгранны працэс адзінай з'явы.

У XVIII ст. на Беларусі сталі арганізоўвацца першыя спецыяльныя мастацкія адукацыйныя ўстановы свецкага накірунку. Функцыянаванне музычных, тэатральных, балетных школ было абумоўлена дзейнасцю прыгонных маёнткавых тэатраў і неабходнасцю падрыхтоўкі кадраў для іх. Падставы для шырокага распаўсюджвання спецыяльных навучальных устаноў былі вельмі грунтоўныя, бо на Беларусі да падзелу Рэчы Паспалітай існавалі 26 оперна-балетных тэатраў і каля 30 сімфанічных капэл.

Сярод твораў, якія выконваліся гэтымі калектывамі, гучалі сачыненні многіх выдатных заходнееўрапейскіх кампазітараў. Слонім стаў месцам, дзе адбылася адна з першых прэм'ер араторыі І.Гайдна "Стварэнне свету", напісаць якую аўтара натхніў Міхал Казімір Агінскі.

Прадстаўнік старажытнага магнацкага роду М.К.Агінскі (1730—1800) займаўся вялікай асветніцка-мецэнацкай дзейнасцю. Сам быў таленавітым чалавекам: пісаў вершы, аповесці, маляваў, сачыняў музычныя творы, іграў на кларнеце, скрыпцы, арфе і клавікордах. Пры сваім двары ў Слоніме

стварыў у 1765 г. вядомыя капэлу, оперны тэатр, дзе і выконваліся яго оперы “Зменены філосаф” (1771), “Елісейскія палі” (1788), “Сілы свету”, “Становішча саслоўяў” (1784).

Вялікая тэатральна-канцэртная зала, дзе праходзілі канцэрты славутай капэлы М.К.Агінскага і якая па сваім узроўні не саступала ўзорнай Еўрапейскай мангеймскай капэле, “плавальны тэатр”, які перамяшчаўся па канале і рацэ Шчары, патрабавалі шмат музыкантаў, вакалістаў, артыстаў балета, мастакоў-дэкаратараў, бутафораў і іншых прадстаўнікоў тэатральных прафесій. Усе канцэртна-тэатральныя паказы абслугоўваліся слонімскімі артыстамі, музыкантамі і мастакамі.

Для гэтага існавалі спецыяльныя музычная і балетная школы, пэўная сістэма падрыхтоўкі мастакоў. Музычная школа пачала дзейнічаць раней 1779 г. і спыніла сваё існаванне ў 1793 г. У школе выкладаў “мэтр ігры на клавікордзе” Д.Грабенбаўэр.

У 1777 г. М.К.Агінскім была адкрыта школа “Дэпартамент балетных дзяцей”, якая праіснавала да 1792 г. Узначаліў гэтую ўстанову Ноак.

Пры Слонімскім тэатры вялася і падрыхтоўка мастакоў-дэкаратараў. Праектаваннем і будаўніцтвам тэатра займаўся італьянскі дойлід і тэатральны мастак Іначэнца Мараіна, які быў запрошаны на месца дэкаратара Штрубла. На слонімскай сцэне таксама працавалі К.Атасельскі, Ян Рустэм — будучы прафесар жывапісу Віленскага універсітэта, якія, верагодна, і падрыхтоўвалі прыгонных дэкаратараў Міхала з падручным Мікалаем, які, у сваю чаргу, меў “вучня-малярчука” Янака.

Некаторыя тэатральныя, музычныя і балетныя школы фарміраваліся вакол тэатральна-музычных устаноў у радзівілаўскіх маёнтках. У Нясвіжы ў 1748 г. з’явілася стацыянарнае тэатральнае памяшканне на тэрыторыі Беларусі, якое змяшчала да 1000 чалавек. Для падрыхтоўкі прыгонных “балетнікаў” і “балетніц” пры Нясвіжскім тэатры Міхаілам Казімірам Радзівілам Рыбанькай была створана балетная школа (1758—1790(?). Дзейнасць капэлы і тэатра забяспечвалася функцыяніраваннем

музычнай школы (1751—1809). У 1760—1780-я гг. існавала і спецыяльная тэатральная школа.

У гэтых школах выкладалі танцоры, музыканты-інструменталісты, вакалісты, дырыжоры, кампазітары з па-еўрапейску вядомымі імёнамі. Першым кіраўніком балетнай школы стаў П.М.Дзюпрэ — танцор, які з'яўляўся адным з заснавальнікаў мужчынскага класічнага танца. Польскі кампазітар нямецкага паходжання Ян Давід Голанд (1746—пасля 1825), які потым выкладаў тэорыю музыкі ў Віленскім універсітэце, у Нясвіжы выкладаў фартэпіяна і напісаў сімфоніі, серэнады, паланезы, дывертысменты, кантату, а таксама вядомую аперэту "Агатка" і оперу "Войт Альбанскага паселішча" на лібрэта М.Радзівіла. Прэм'еры іх адбыліся ў Нясвіжскім тэатры. Чэшскі піяніст, арганіст і кампазітар Ян Дусік (1760—1812), які ўдасканальваў майстэрства ігры на фартэпіяна ў К.Ф.Э.Баха, таксама выкладаў у Нясвіжскай музычнай школе. Італьянскі кампазітар Джаакіна Альберціні (1751—1811) узначальваў капэлу Радзівілаў, дырыжыраваў аперэтай Я.Голанда "Агатка" (1784).

Шырокую вядомасць таксама набылі спецыяльныя музычная і балетная школы ў Шклове (пры тэатры С.Зорыча), тэатральная і музычная школы ў Гродне. Асновай для фарміравання апошніх стала капэла А.Тызенгаўза — аркестравы калектыў, які належаў да найбольшых і найлепшых па прафесійным узроўні калектываў падобнага тыпу ў ВКЛ, славіўся ў Еўропе, параўноўваўся са знакамітай Еўрапейскай мангеймскай капэлай.

У буйнейшых гарадах Беларусі існавалі цэхі жывапісцаў, дзе "маляры" не толькі аб'ядноўваліся па прафесійным прынцыпе, выконвалі пэўныя заказы, але і выхоўвалі вучняў, перадавалі ім сваё майстэрства. Цэхі жывапісцаў існавалі ў Віцебску і Магілёве, Мінску і Гродне. Творчыя майстэрні дзейнічалі і пры манастырах, як, напрыклад, пры Куцеінскім ля Оршы. Жывапісныя цэхі мелі трохступеньчатую сістэму: майстар-чаляднік (маляр, таварыш) і вучань (хлопец). У

жывапісных і іншых цэхах (разьбяроў, сталяроў, майстроў залатых і срэбных спраў) былі свае харугвы, казна і інш. Увогуле, па сведчанні Н.Высоцкай, у XVII ст. у Беларусі працавалі 48 жывапісцаў, 137 скульптараў, 665 залатых спраў майстроў.

У галіне манументальнага жывапісу цікавымі з'яўляюцца звесткі аб існаванні ў XVII ст. школы выяўленчага мастацтва пры Жыровіцкім манастыры. У ёй навучалі разьбе па дрэве, іканапісу, размалёўцы храмаў і інш. Кіраўніком школы быў Міхаіл Клімовіч. Вядомыя і некаторыя з яго вучняў — Іван, Міхаіл, Баян, Георгій. Таксама ў гэтай школе працаваў жыровіцкі майстар, які ў 1750 г. напісаў абраз "Цуд Юр'я".

Шырокі "імянны спектр" жывапісцаў XVII ст. дае падставу вызначыць пэўныя мастацкія цэнтры Беларусі, што, у сваю чаргу, вызначае іх цэхавыя маральныя аб'яднанні, дзе пастаянна праводзілася падрыхтоўка мастакоў.

Сярод іншых даследчыкамі выдзяляецца Магілёўскі цэх, дзе найбольш выразна назіраецца пераемнасць творчых традыцый, фарміраванне некалькіх пакаленняў мастакоў.

Асновы гравёрнай школы Магілёва былі закладзены Максімам Вашчанкам, выхаванцам Віленскай езуіцкай акадэміі, дзе ён атрымаў ступень бакалаўра філасофіі і вольных мастацтваў (1672), званне магістра навук (1673). Майстар паходзіў са старажытнага магілёўскага мяшчанскага роду. Мастацкая спадчына Вашчанкі вельмі значная: 19 ілюстрацый да кнігі "Манархія турэцкая" (Слуцк, 1678), каля 36 — да кнігі "Акафісты і каноны" (Магілёў, 1693). Можна меркаваць, што ён выхаваў шэраг вучняў, бо традыцыі Максіма Вашчанкі працягваў яго сын Васіль — самабытны гравёр магілёўскай школы, друкар, ксілограф. Да магілёўскай гравёрнай школы таксама належыць Фёдар Ангілейка (канец XVII—пачатак XVIII ст.), аўтар вядомых гравюр у кнігах "Ирмолой, сиречь Осмогласник"— 1700 г., "Часослов, сиречь Последование службы"— 1703 г., якія былі выдадзены ў друкарні М.Вашчанкі), Афанасій Пігарэвіч, майстры Сямён, Мікіта

Антушкевіч, Міхась Чарняўскі, Ян Стральбіцкі. Творча-метадычныя традыцыі магілёўскай школы гравіравання ў значнай ступені абапіраліся на мясцовыя традыцыі выяўленчага мастацтва і "артыстычнага" рамяства.

Своеасаблівымі метадычнымі дапаможнікамі пры жывапісным аздабленні храмаў, напісанні ікон, падрыхтоўцы кардонаў для габеленаў сталі графічныя друкаваныя выданні, так званыя "кажбушкі". Кажбушкі сталі асноўнымі дапаможнікамі для малявання і ў разьбярстве. Гравюры беларускіх, украінскіх, заходнееўрапейскіх старадрукаваных кніжак выкарыстоўваліся ў якасці ўзораў для мастацкага афармлення арганаў, інтэр'ераў касцёлаў, дэкаратыўнага аздаблення ікон і г.д. Для стварэння аб'ёмнай дэкаратыўнай разьбы выкарыстоўваўся вялікі набор інструментаў. Напрыклад, у інвентары Нясвіжа 1779 г. упамянуты 32 назвы і 100 відаў цяслярных інструментаў.

У канцы XVII—пачатку XVIII ст. вядомымі становяцца ткацкія мануфактуры па вырабе шпалер, ворсавых дываноў, якія адкрыліся ў Слуцку, Нясвіжы, Альбе, Міры, Карэлічах, Гродне, Слоніме, Ружанах, Дуброўне і інш. Першапачаткова на "тапісярнях" працавалі запрошаныя французскія, бельгійскія і іншыя замежныя майстры, якія рыхтавалі мясцовых ткачоў і ткачых, навучалі іх новым тэхнікам.

У XVIII ст. вядомымі былі і "персіярні"— майстэрні па вырабе шаўковых і "літых" паясоў у Слуцку, Гродне, Альбе пад Нясвіжам. Спачатку паясы ткалі на ўзор персідскіх матываў (адкуль пайшла і назва майстэрань). Спецыяльная падрыхтоўка мясцовых майстроў абумовіла выкарыстанне беларускіх матываў як асновы арнаменту.

Такім чынам, мастацкая адукацыя ў другой палове XVII—XVIII стст. развівалася ў адзіным рэчышчы з асветніцкімі мэтамі. Культавыя і свецкія навучальныя ўстановы забяспечвалі падрыхтоўку кадраў музыкантаў-інструменталістаў, вакалістаў, артыстаў балета і драмы, а таксама выхоўвалі мастакоў, дэкаратараў, гравёраў, ткачоў, з ліку якіх фарміраваліся творчыя

мастацкія школы. На Беларусі дзейнічалі асветнікі і выкладчыкі з па-еўрапейску вядомымі імёнамі, якія і далі сваім вучням глыбокія спецыяльныя веды і навыкі, забяспечылі іх прафесійнае прызнанне ў будучым.

Грыцкевіч А.П., *прафесар,*
Беларускі універсітэт культуры

УНІЯЦКАЯ ЦАРКВА НА БЕЛАРУСІ Ў XVII СТАГОДДЗІ І ЯЕ ДЗЕЙНАСЦЬ У ГАЛІНЕ КУЛЬТУРЫ

У пачатку XVII стагоддзя уніяцкая царква мела адміністрацыйна-тэрытарыяльную структуру, якую захавала ад праваслаўнай царквы ў Рэчы Паспалітай пасля Брэсцкай царкоўнай уніі. На чале уніяцкай царквы стаяў мітрапаліт Кіеўскі, Галіцкі і ўсяе Русі, якому падпарадкоўваліся епіскапы. На тэрыторыі Беларусі і Літвы існавала мітрапалітальная епархія з цэнтрам у Вільні — сталіцы Вялікага княства Літоўскага. У склад яе ўваходзілі ваяводства Віленскае, паўднёвая частка Троцкага (з горадам Гродна), Мінскае, Навагрудскае ваяводствы і Кіеўскае на Украіне. Архіепіскапу полацкаму належала вялікая епархія, куды ўваходзілі Полацкае, Віцебскае і Мсціслаўскае ваяводствы (са значнай адміністрацыйнай аўтаноміяй) з гарадамі Полацкам, Віцебскам, Оршай і Магілёвам. Меншымі па тэрыторыі, але з вялікай колькасцю вернікаў былі Пінская епархія (Пінскі павет Брэсцкага ваяводства) і Луцкая (на Валыні), куды ўваходзіў Брэсцкі павет [Грыцкевіч А. Уніяцкія тэндэнцыі і Уніяцкая Царква на Беларусі ў XV—XVIII стагоддзях // Хрысціянская Думка.— 1993.— N 1.— С.168]. У 1625 г. была заснавана уніяцкая архіепіскапская кафедра ў Смаленску. [Чистович И. Очерк истории западно-русской церкви. СПб., 1884.–Ч.2.—С.391.] Пасля ўзнаўлення ў 1620 г. Кіеўскай праваслаўнай мітраполіі і прызнання яе афіцыйна ў

1632 г. каралём Уладзіславам IV у Рэчы Паспалітай суіснавалі, акрамя рымска-каталіцкага касцёла, дзве царквы візантыйскага (усходняга) абраду — грэка-каталіцкая (уніяцкая) і грэка-праваслаўная, але на Беларусі праваслаўных тады засталося мала (толькі ў раёнах Магілёва, Слуцка, Пінска і яшчэ Віцебска).

Вялікае значэнне для пашырэння ўплыву уніяцкай царквы мела рэарганізацыя кіравання манастырамі базыльянскага ордэна, які аб'ядноўваў уніяцкія манастыры і быў падпарадкаваны мітрапаліту. Статут ордэна святога Базыля (Васіля) Вялікага быў падрыхтаваны ў 1617 г. Кангрэгацыі базыльянскага ордэна адбываліся звычайна ў Жыровіцкім манастыры (які быў уніяцкім) або ў Наваградку ці Вільні ў кляштары Святой Тройцы (Базыльянскія муры).

У першай палове XVII ст. ранейшыя праваслаўныя брацтвы аўтаматычна пасля царкоўнай уніі сталіся уніяцкімі і працягвалі сваю рэлігійна-дабрачынную і грамадска-культурную дзейнасць. У гэтыя аб'яднанні ўваходзілі галоўным чынам мяшчане-рамеснікі, гандляры, купцы, духавенства, зрэдку шляхта. Паколькі на чале гарадскіх магістратаў стаялі купецка-цэхавыя вярхі, то уніяцкія брацтвы былі часткаю сістэмы гарадскога самакіравання па магдэбургскім праве. Гэта дазваляла гарадскім уладам уздзейнічаць на большасць гараджан не толькі юрыдычна, але маральна і ідэйна. Брацтвы дапамагалі школам, якія былі прыпісаны да іх, распаўсюджвалі рэлігійную літаратуру, якая выдавалася брацтвамі на беларускай і царкоўнаславянскай мовах [Грыцкевіч А.П. Брацтвы уніяцкія // Энцыклапедыя гісторыі Беларусі. Мн., 1994.— Т.2.— С.76—77]. Такім чынам, уніяцкая царква трывала замацоўвалася ў гарадах Беларусі.

У першай палове XVII ст. па ініцыятыве іерархаў уніяцкай царквы былі зроблены спробы аб'яднаць уніяцкую і праваслаўную цэрквы на Беларусі і Украіне з выбраннем агульнага патрыярха, падпарадкаванага рымскаму папе. Такі план быў прапанаваны уніяцкім мітрапалітам Іосіфам Вельямінам Руцкім на нарадзе епіскапаў уніяцкай царквы ў Навагрудку ў

1624 г. [Polski Slownik Biograficzny. Wroclaw-Warszawa-Krakow, 1991.—T.33.— S.258]. У 1628—1629 гг. такая спроба паўтарылася, прычым іерархі уніяцкай царквы пагадзіліся абраць патрыярхам праваслаўнага архімандрыта Кіева-Пячэрскага манастыра (лаўры) Пятра Магілу (з 1632 г. праваслаўны мітрапаліт кіеўскі). Аднак супраць аб'яднання цэркваў выступілі праваслаўная шляхта і казацтва Украіны, з аднаго боку, і Кангрэгацыя прапаганды веры ў Рыме, з другога боку [Там жа.— С.259]. Потым паспрабаваў аб'яднаць абедзве цэрквы візантыйскага абраду польскі кароль і вялікі князь літоўскі і рускі Уладзіслаў Ваза. Ён прапанаваў (у 1636 г.) правесці ў 1637 г. у Варшаве аб'яднаўчы царкоўны Сабор з выбраннем патрыярха пад вяршэнствам рымскага папы. Аднак і на гэты раз Кангрэгацыя прапаганды веры выступіла супраць гэтага праекта. [Jobert A. Od Lutva do Mohyly. Warszawa, 1994.— S.285—286.]

У сярэдзіне XVII ст. уніяцкая царква займала трывалыя пазіцыі ў Літве і Беларусі. Але падчас вызваленчай вайны ўкраінскага народа пад кіраўніцтвам гетмана Багдана Хмяльніцкага і вайны 1654—1667 гг. паміж Расіяй і Рэччу Паспалітай наступіў крызіс царквы, асабліва пасля акупацыі расійскімі і казацкімі войскамі большай часткі тэрыторыі Беларусі, а таксама часткі Літвы (1654—1655 гг.). На акупіраванай тэрыторыі дзейнасць уніяцкай царквы была забаронена, а уніяцкія святары і манахі рэпрэсіраваліся акупантамі. Расійскія ўлады падтрымлівалі на тэрыторыі Беларусі толькі праваслаўную царкву (пад кантролем маскоўскага патрыярха, а не канстанцінопальскага патрыярха, як было дагэтуль).

Толькі пасля вызвалення тэрыторыі Беларусі ад расійскіх войскаў у канцы гэтай працяглай вайны дзейнасць уніяцкай царквы была ўзноўлена. Адраджэнню уніяцкай царквы садзейнічала і асцярожная і талерантная ў дачыненні да праваслаўя палітыка каралёў Міхала Карыбута Вішнявецкага (1669—1673) і Яна III Сабескага (1674—1696). Аднак перавага

аддавалася ўсё ж уніяцкай царкве. Уніяцкія епіскапы, карыстаючыся гэтым, развілі актыўную дзейнасць. Колькасць праваслаўнага насельніцтва ў Рэчы Паспалітай скарачалася, а колькасць уніятаў павялічвалася [Litak St. Od Reformacji do Oswiecenia. Kosciol Katolicki w Polsce nowozytnej. Lublin, 1994.— S.73].

У апошняй чвэрці XVII ст. у рэлігійнай палітыцы дзяржавы і каталіцкай царквы можна заўважыць наступныя тэндэнцыі. Па-першае, каралеўская ўлада намагалася палагодзіць адносіны паміж уніятамі і праваслаўнымі для захавання спакою ў дзяржаве і для заключэння саюза з Расіяй супраць султанскай Турцыі і Крымскага ханства. Па-другое, адбывалася пэўнае збліжэнне паміж рымска-каталіцкай і уніяцкай царквой. Гэта азначала павышэнне юрыдычнага і грамадскага статуса уніяцкай царквы. Па-трэцяе, ішоў адток, у асноўным шляхты і мяшчан, ад праваслаўнай царквы ў абедзве каталіцкія — лацінскага і візантыйскага абрадаў. Усё гэта разам узятае стварала новую сітуацыю.

Рэлігійныя канфлікты зменшыліся. Каталіцкі бок намагаўся цяпер аб'яднаць абедзве царквы візантыйскага абраду. Аднак з-за палітычных абставін, нягледзячы на падтрымку караля Яна Сабескага і сойма, гэтая спроба аб'яднання не ўдалася. Кароль двойчы спрабаваў сабраць аб'яднаны сінод — у Любліне ў 1680 г. і ў Варшаве ў 1681 г., аднак праваслаўныя манахі адмовіліся ўдзельнічаць у пасяджэннях. У 1682 г. Ян III Сабескі зноў вярнуўся да плана аб'яднання праваслаўнай і уніяцкай цэркваў з абраннем у Кіеве (што знаходзіўся з 1667 г. у складзе Расіі) агульнага патрыярха, аднак з падпісаннем "вечнага міру" паміж Расіяй і Рэччу Паспалітай (1686 г.) кіеўскі праваслаўны мітрапаліт быў падпарадкаваны маскоўскаму патрыярху. Таму аб'яднанне абедзвюх цэркваў ужо быць не магло.

У другой палове XVII ст. уніяцкія мітрапаліты праводзілі паслядоўную палітыку захавання і пашырэння ўплыву уніяцкай царквы як на Беларусі, так і на Украіне. Прэстыж уніяцкай царквы на Беларусі ўзрастаў з-за дзейнасці гэтай царквы па

падтрымцы нацыянальна-культурных традыцый, шырокага выкарыстання падчас богаслужэння і ў казаннях беларускай мовы, а значыць, і зразумеласці абрадаў вернікам-беларусам, друкаванні кніг і брашур на гэтай мове. У XVII ст. уніятамі была выдадзена шматлікая літаратура на беларускай мове: рэлігійныя і палемічныя творы мітрапалітаў Іпація Пацея, Іосіфа Вельяміна Руцкага і архіепіскапа полацкага Іасафата Кунцэвіча. Віленская і Супрасльская уніяцкія друкарні забяспечвалі сваю царкву богаслужэбнымі кнігамі.

Значнымі асяродкамі беларускай нацыянальнай культуры былі уніяцкія кляштары. У гарадах існавалі шпіталі, створаныя і ўтрымліваемыя уніяцкай царквой. У Менску ў XVII ст. існавалі з 1616 г. да 1633 г. і з 1651 г. два шпіталі уніятаў за кошт узносаў брацтва, ахвяравання феадалаў і даходаў духавенства.

У пачатку XVII ст., напрыклад у Менску, узнікла уніяцкая школа пры Казьмадзямянскім кляштары. У гэты час у школе налічвалася некалькі дзесяткаў вучняў, якія займаліся ў розных класах. Вучні малодшых класаў называліся "хлапятамі", старшых —"вырасткамі". Настаўнікамі былі манахі-базыльяне. У 1630 г. кароль і вялікі князь Жыгімонт Ваза даў прывілей манахам базыльянскага ордэна ў Менску, які дазваляў ім вучыць дзяцей усім навукам і мовам: грэчаскай, лацінскай, царкоўнаславянскай, беларускай і польскай. На уніяцкую школу распаўсюджваліся ўсе ільготы, якімі карысталіся каталіцкія школы. У 1653 г. гэты прывілей быў пацверджаны каралём Янам Казімірам. Такое ж становішча з асветай было ў іншых гарадах Беларусі.

Уніяцкая царква ў XVII ст. заняла важнае месца ў рэлігійным жыцці і культуры беларускага народа, стварыўшы трывалыя традыцыі ў яго гісторыі.

Побаль Л.Д., *прафесар,*
Інстытут гісторыі НАН Беларусі

ФАРМІРАВАННЕ І РАСПАЎСЮДЖАННЕ ПІСЬМЕНСТВА НА СТАРАСЛАВЯНСКАЙ МОВЕ
(аналіз гістарычна-археалагічных крыніц)

Македонія — адна з тэрыторый, на якой лакалізаваліся славяне. Славянская абшчына пражывала тут, у Салуні, які ў грэчаскіх гістарычных крыніцах пад 704—705 гг. мае такую назву, хаця ў іншыя часы ён быў вядомы як "Ферма" (V—IV стст. да н.э.), "Фесалонікі" (II ст.н.э.; цяпер гэты горад у межах сучаснай Грэцыі мае такую назву). У IX ст. у Салуні пражывалі два браты-грэкі Кірыл і Мяфодзій, якія цяпер вядомыя як славянскія асветнікі, рэлігійныя дзеячы ў распаўсюджванні ўсходняй (канстанцінопальскай, грэчаскай, праваслаўнай) галіны хрысціянства сярод славян Паўднёвай, Усходняй і часткова Цэнтральнай Еўропы. Кірыл меў свецкае імя Канстанцін, жыў 42 гады (827—14.02.869 гг.), а Мяфодзій — 70 гадоў (815—6.04.885 гг.). Згодна з летапіснымі дадзенымі, бацькі асветнікаў — Леў і Марыя. Добра вядома, што на падставе грэчаскага алфавіта Кірыл і Мяфодзій распрацавалі славянскую азбуку з 43 літар. На дыялект славянскай абшчыны Салуня імі былі перакладзены з грэчаскай мовы хрысціянскія рэлігійныя творы. У час іх жыцця лічылася, што такія творы маглі быць распаўсюджаны толькі на трох мовах Старога Свету: грэчаскай, лацінскай, іудзейскай. Мова салунскай славянскай абшчыны, дзякуючы асветніцкай дзейнасці Кірылы і Мяфодзія, паступова з увядзеннем хрысціянства пры іх жыцці была прынята Балгарыяй, Сербіяй, Маравіяй, а з 988 г.н.э., ужо пасля смерці Мяфодзія, і Руссю. (Хаця, як добра вядома з летапісу, кіеўская князёўна Вольга стала хрысціянкай у 955 г. і атрымала адпаведна імя Елена, калі яна знаходзілася ў Царградзе.) Славянская азбука атрымала назву "кірыліца", а салунскі

дыялект —“старажытнабалгарскай” (“старажытнаславянскай”, “царкоўнаславянскай”) мовы. Найбольш дакладная з гістарычнага аспекту яе назва “старажытнаславянская салунская абшчынная мова”. З увядзеннем хрысціянства сярод славян мова нашых родзічаў паступова была прызнана адной са старажытных моў не толькі Еўропы, а ўсяго старажытнага свету.

У 1993 г. у Маскве перавыдадзены “Полный церковнославянский словарь”, які ў дарэвалюцыйныя гады быў складзены і надрукаваны магістрам Г.Дзьячэнкам. Ён змяшчае каля 30 тысяч слоў з тлумачэннямі. У значнай ступені гэты слоўнік адлюстроўвае гісторыю мовы салунскай абшчыны славян каля 1100—1200 гадоў таму назад. Калі яго словы параўнаць са словамі дыялектаў беларускіх вёсак, а таксама са зместам “Тлумачальнага слоўніка беларускай мовы” ў пяці тамах (пяты том у дзвюх кнігах), выдадзенага БелСЭ ў 1977—84 гг., то можна знайсці шмат паралельных тэрмінаў, асабліва звязаных з земляробча-жывёлагадоўчым укладам жыцця. Паралелі маюцца адпаведна ў слоўніках сучасных рускай, украінскай і іншых славянскіх моў. Як ужо зазначалася спецыялістамі, гэтыя дадзеныя сведчаць, што славяне ўсёй Еўропы маюць адзіныя этнагенетычныя карані, і звязаны яны з індаеўрапейскай агульнасцю першапачатковага вандроўна-жывёлагадоўчага ўкладу жыцця асноўных народаў нашага кантынента і некаторых народаў Азіі. Як зазначаў Г.Дзьячэнка, складаючы поўны царкоўнаславянскі слоўнік, “языки церковно-славянский и наш русский, как отдельные наречия, суть члены одного, общего им славянского языка, который, в свою очередь, вместе с языками индусов, персов, греков, римлян, кельтов, немцев и литовцев входит как отдельный член в общий состав языков индоевропейских”.

Славяне толькі з часоў жыцця Кірылы і Мяфодзія атрымалі сваю азбуку. Раней пэўныя аспекты жыцця славян былі адлюстраваны, напрыклад, у грэчаскіх пісьмовых крыніцах. Так, пад 559 г.н.э. зазначана, што на землях Фракіі ў вялікай колькасці знаходзіліся славяне разам з гунамі, узнікалі розныя

ўзаемаадносіны з грэкамі. Пад 580—581 гг. сказана, што "ў славян меліся караблі". Далей, "народ славянаў" адзначаны вялікай колькасцю "ў складзе драгувітаў, сагудатаў, велегязітаў, ваюнітаў, верзітаў". На жаль, што абазначалі ўсе гэтыя назвы славян у грэчаскіх крыніцах, не сказана. Хутчэй за ўсё яны звязаны з адпаведнымі родаабшчыннымі культава-міфалагічнымі поглядамі славян дахрысціянскай эпохі, якія пражывалі на адпаведных тэрыторыях сярод грэкаў-хрысціян. Далей, у грэчаскіх пісьмовых крыніцах запісана, што славяне ўмелі плаваць па моры, карысталіся "суднамі", "выдаўбленымі з дрэва", авалодалі землямі Фесаліі, Элады і астравамі ля іх, а таксама Кікладскімі астравамі, засялялі прасторы па землях Ахеі, Эпіра, большай часткі Ілірыка і часткі Асіі. Калі параўнаем усе вышэйпрыведзеныя дадзеныя грэчаскіх крыніц непасрэдна з картамі розных часоў ад другой паловы I тыс.да н.э. і да таго перыяду, калі землі Грэцыі ўваходзілі ў склад Рымскай імперыі (I—II стст.н.э.), то ўбачым, што ўсе пералічаныя "землі" знаходзяцца на розных прасторах Грэцыі, а таксама на паўвостраве Пелапанесе. І на ўсіх гэтых землях у VI стагоддзі грэчаскія пісьмовыя помнікі даюць звесткі аб славянах. Асабліва хочам адзначыць, што ў тых славян, якія пражывалі на "сушы, меліся свае роды разам з іх маёмасцю" [Чичугов И.С. Византийские исторические сочинения. М., 1980.— С.52; Свод древнейших письменных известий о славянах: В 2-х т. М., 1995.— Т.2.— С.91—211, комментарии 72—79].

Звесткі аб "родах разам з іх маёмасцю" славян у візантыйскіх пісьмовых крыніцах маюць прынцыповае навуковае значэнне. Сапраўды, ва ўсіх славян ад басейна Эльбы на захадзе і да Волгі на ўсходзе, у тым ліку і на прасторах сучаснай Беларусі, асноўнымі структурамі з'яўляліся родаабшчынныя фарміраванні. Родавымі цэнтрамі такіх структур з'яўляліся гарадзішчы, якіх у Беларусі мелася да дзвюх тысяч. І назвы славян у візантыйскіх крыніцах не плямённыя, а родава-культавыя, структуры якіх адрозніваліся паміж сабой

міфалагічна-язычніцкімі светапоглядамі. Пры пэўных гістарычных абставінах такія роды маглі аб'ядноўвацца ў саюзы родаў і весці барацьбу за сваё існаванне ў канкрэтных фізіка-геаграфічных умовах, у дадзеным выпадку ў межах Грэцыі, на прасторах Візантыйскай дзяржавы. Тут можна сказаць, што Візантыя выкарыстоўвала славян у сваіх дзяржаўных інтарэсах: некалькі соцень тысяч славян было перасялена ў Малую Азію, у Віфінію з мэтай абароны яе зямель ад качэўнікаў. Неабходна сказаць, што родаабшчынныя аб'яднанні на стадыі першабытнаабшчыннага ладу былі характэрнымі ў развіцці грамадства не толькі сярод славян, але і сярод усіх індаеўрапейцаў: грэкаў, раманцаў, кельтаў, германцаў, балтаў і інш.

У перыяд жыцця Кірылы і Мяфодзія фарміравалася Старажытная Русь. У Іпацьеўскім летапісе, у недатаванай яго частцы (да 852 г.н.э.), маюцца звесткі аб славянах. Напрыклад, "словене" змяшчаецца побач з назвамі "Фесалия", "Македония", "Долматия", "Илурик" і інш. Ёсць звесткі аб Кірыле і Мяфодзіі, паказаны розныя аспекты іх дзейнасці ў Балгарыі, Маравіі і на іншых тэрыторыях. Хрысціянства ў Балгарыі было прынята ў 864—865 гг. У 862—863 гг. для распаўсюджання хрысціянства сярод славян Мараўскай раннефеадальнай дзяржавы князем Расціславам былі запрошаны Кірыл і Мяфодзій. Мараўская дзяржава займала вялікія прасторы ў басейнах верхніх частак Дуная, Віслы, Одэра, Рэйна. Мела розныя ўзаемаадносіны са Старажытнай Руссю, Балгарскай дзяржавай і іншымі суседзямі. Цэнтр дзяржавы — княжацкі горад Мікульчыцы. Некалькі дзесяцігоддзяў тут праводзяцца археалагічныя раскопкі. Выяўлены многія катэгорыі старажытнасці славян дадзенай тэрыторыі, у тым ліку і раннехрысціянскага часу: фундаменты храмаў, якія звязаны з IX ст. і пазнейшым часам, і вялікая колькасць старажытнаэтнаграфічных рэчаў матэрыяльнай культуры [Poulik J. Mikulcice. Sidlo a pevnost knizat velkomoravskych. 1975. Akademia Praha. S.33 і далей]. Яшчэ можна сказаць, што хрысціянская ратунда IX ст. вядома,

напрыклад, у Dycove [Vyznamne slovanske naleziska na Slovensku. Bratislava, 1978. S.65—67].

Па меркаванні даследчыкаў-археолагаў, у адным з храмаў у Мікульчыцах быў пахаваны Кірыл. Аўтар гэтых радкоў вывучаў славянскія старажытнасці Мараўскай дзяржавы (у 1973 і 1975 гг. падчас навуковых камандзіровак) у палявых умовах многіх археалагічных помнікаў і ў музейна-калекцыйных фондах. У 1963 г. аўтар знаходзіўся ў навуковай камандзіроўцы ў Венгрыі. Да засялення гэтай тэрыторыі качэўнікамі "оугре" ў 896 г. "... седяху бо ту преже Словене" (Ипатьевская летопись... с.18). Тут захаваліся розныя віды славянскіх старажытнасцей, у тым ліку фундаменты каменных храмаў, якія маюць блізкія архітэктурныя аналогіі ў Мікульчыцах. Усе гэтыя археалагічныя комплексы вывучаюцца спецыялістамі сучаснай Венгрыі. У 1975 і 1985 гг. аўтар знаходзіўся ў навуковай камандзіроўцы ў Балгарыі і вывучаў тут розныя віды старажытнасцей у многіх месцах краіны, у тым ліку непасрэдна славянскія язычніцкага і раннехрысціянскага перыядаў. Індаеўрапейскія язычніцкія і раннехрысціянскія элементы на розных тыпах рэчаў матэрыяльнай культуры знайшлі графічнае адлюстраванне і ў межах сучасных дзяржаў: Македоніі, Сербіі і многіх іншых, а таксама на землях Румыніі [Dan GH. Teodor. Crestinismul la est de Carpati de la origini pina in sekolul al XIV-lea. Lasi. 1991. Editura Mitropoliec Moldovei si Bucovinei. Fig. 1—3, 7—15, 17—22, 24, Fig. 34; M. Comsa. Cultura materiala veche Romaneasca. Bucuresti. 1978. Fig. 37 і далей]. Яны маюць многа аналогій на тэрыторыі Беларусі, Украіны, Расіі, Польшчы.

Землі Балканскага паўвострава — у розныя часы адпаведныя правінцыі Рымскай імперыі. У значнай ступені па Дунаі праходзіла граніца антычнай дзяржавы з варварамі, са славянамі і іншымі народамі Усходняй Еўропы. У выніку розных абставін, эканамічных узаемасувязей да родаабшчынных аб'яднанняў, у тым ліку і ў межы Беларусі, траплялі рымскія тавары, грошы (залатыя, сярэбраныя, бронзавыя). У межах Беларусі антычныя грошы знойдзены ў многіх месцах: у

родаабшчынных аб'яднаннях такія багацці дэпаніраваліся ў выглядзе скарбаў, у якасці "ашчадных касаў на чорны дзень". Знойдзеныя грошы чаканіліся ў розных гарадах імперыі. Адна з такіх манет 26 па ліку імператара Гэты (Publius Septimius Yeta) была адчаканена ў 209—212 гг. у антычным горадзе Аўгуста Траяна (Старая Загора, тэрыторыя Балгарыі), выяўлена ў 1962 г. аўтарам пры археалагічных раскопках селішча і некропаля позняга этапу зарубінецкай культуры (II—V стст. н.э.) ва ўрочышчы Абідня, ля пасёлка Адаменка, на Быхаўшчыне. Гэтая знаходка выклікала асаблівую цікавасць сярод спецыялістаў, у тым ліку і археолагаў у Балгарыі.

У заключэнне неабходна асабліва падкрэсліць вялікую гістарычна-культурную і духоўную заслугу Кірылы і Мяфодзія перад славянамі за стварэнне азбукі і распаўсюджанне пісьменства сярод нашых родзічаў на вялікіх прасторах Паўднёвай, Усходняй і часткова Цэнтральнай Еўропы ў перыяды фарміравання адпаведных дзяржаў, якія захоўваюць старажытныя рысы славянства да нашых дзён. Беларусь з'яўляецца адной са старажытных славянскіх зямель у Еўропе. Шырока распаўсюджанае ў сучаснай гістарыяграфіі навукова не даказанае сцвярджэнне, што беларусы сфарміраваліся "на балцкім субстраце", глыбока памылковае. Працэсы фарміравання асноўных народаў Еўропы адбываліся ў далёкай індаеўрапейскай агульнасці, і рассяленне іх у лясных прасторах праходзіла ў эпохі неаліту — пачатку бронзавага веку. Усе індаеўрапейцы пасля рассялення прайшлі ў сваім развіцці стадыю родаабшчынных фарміраванняў адносна невялікіх калектываў людзей пры аселым ладзе жыцця, земляробча-жывёлагадоўчым укладзе гаспадарчай дзейнасці і з адпаведным культава-міфалагічным светапоглядам. На базе асобных родаабшчынных умоў сфарміраваліся рабаўладальніцкія, спачатку невялікія класавыя ўтварэнні, а пазней магутныя дзяржавы — Грэцыя і Рым. Раннефеадальныя еўрапейскія класавыя княствы і дзяржавы сфарміраваліся таксама на базе адпаведных родаабшчынных утварэнняў. Працэсы асіміляцый

адбываліся ў прынцыпе ў выніку розных абставін, у рабаўладальніцкіх і феадальных дзяржавах пры пэўных рэлігійных узаемаадносінах у грамадстве. Беларусы з'яўляюцца адной з частак славянскай галіны індаеўрапейцаў.

Гаранін С.Л., *малодшы навуковы супрацоўнік, Інстытут літаратуры імя Я.Купалы НАН Беларусі*

ПРАБЛЕМА ГІСТАРЫЧНАГА РАЗВІЦЦЯ ЖАНРУ ХАДЖЭННЯЎ У КАНТЭКСЦЕ ЎСХОДНЕСЛАВЯНСКАГА ЛІТАРАТУРНАГА ЎЗАЕМАДЗЕЯННЯ

У сярэднявеччы грамадству была ўласціва цікавасць да сакральнага, незямнога свету. Гэтая прага выяўлялася ў розных формах, адной з якіх было паломніцтва на хрысціянскі ўсход — у Іерусалім да Боскай дамавіны або ў Канстанцінопаль — горад, адкуль прыйшло да славян святло праваслаўнага веравызнання.

Яшчэ ў дапісьмовую эпоху склалася традыцыя абавязковых вусных паведамленняў аб чужых краінах, і на глебе гэтай традыцыі ўзнікае пад уплывам хрысціянскага пісьменства і літаратуры жанр хаджэнняў, які складаецца з разнастайных нататкаў аб Леванцы, пакінутых сярэднявечнымі пілігрымамі.

Але ў выніку шэрага прычын, глыбока ўдавацца ў якія мы зараз не можам, паломніцтва як форма ўвасаблення цікавасці да незямнога, рэлігійнай самаадданасці і нават самаахвяравання або як форма рытуальнай дзейнасці адраджалася перыядычна. Назіраюцца этапы ўзмацнення паломніцкага руху і перыяды яго заняпаду. У адпаведнасці з гэтым і развіццё жанру хаджэнняў не мае бесперапыннага характару.

Асабліва моцным было паломніцтва ў Беларусі з канца XIV па першую палову XV ст., і да нашага часу захавалася пяць помнікаў дадзенага жанру, складзеных за гэты перыяд.

Але калі зазірнуць у першыя нарысы па гісторыі беларускай літаратуры, дык бачна, што ні адно з хаджэнняў названага перыяду ў іх нават не згадваецца.

Здаецца, абумоўлена гэта тым, што далёка не ўсе аспекты літаратурнага ўзаемадзеяння паміж славянскімі народамі зараз раскрыты.

Беларускія хаджэнні XIV—XV стст. даходзяць да нас у спісах, не ранейшых за другую палову XV ст., а пераважна ў рукапісах XVI—XVII і XVIII стст. Але якраз з сярэдзіны XV і ў XVI ст. цікавасць у Беларусі да Святой зямлі памяншаецца ў сувязі з надыходам эпохі Адраджэння і ўсталяваннем пераважна свецкай сістэмы духоўных каштоўнасцей. Формы рэалізацыі цікавасці да незямнога змяняюцца. Зразумела, што чытачоў і кніжнікаў-перапісчыкаў цікавяць апісанні свецкіх вандровак, накшталт аповесці "Аб двары турэцкага султана" С.Старавольскага, "Дзённіка" Т.Білевіча і інш. Старажытныя беларускія хаджэнні, напісаныя ў ранейшы час, страчваюць папулярнасць і не перапісваюцца ў Беларусі. Але творы пераходзяць у рускае — маскоўскае і ноўгарадскае — літаратурнае асяроддзе, прычым якраз у XVI ст. цікавасць да Святой зямлі ў Расіі ўзрастае. Беларускія хаджэнні пераапрацоўваюцца згодна з маскоўскімі ды ноўгарадскімі літаратурнымі густамі і прыжываюцца ў рускай літаратуры ў пераапрацаваным выглядзе. Наяўнасць такой "пракладкі", калі беларускія арыгіналы з'яўляюцца 500—600 гадоў назад, а рэальныя спісы, з якімі мае справу даследчык, захаваліся праз рускае пасрэдніцтва і датуюцца XVI і XVII стст., і паўплывала на высновы, да якіх прыходзілі вучоныя.

Але літаратурнае і ў цэлым культурнае ўзаемадзеянне праяўлялася не толькі ў гэтым. Справа ў тым, што ў розных усходнеславянскіх землях цікавасць да сакральных цэнтраў Усходу не супадала храналагічна. Так, першыя хрысціянскія багамольніцтвы з'явіліся ў Кіеве напрыканцы X ст., а ў першай палове XII ст. менавіта Кіеўшчына і, можа быць, Чарнігаўшчына былі ахоплены пілігрымскім рухам. У другой палове XII ст. у

гэтую арбіту ўцягнуліся Полацк, Ноўгарад, магчыма, Курск. Але ў пачатку XII ст. паломніцтва ў Кіеве прыходзіць у заняпад. Затое ўсё XIII ст. і першую палову XIV ст. актыўна вандруюць ноўгарадцы. Пасля, як ужо адзначалася, "пальма першынства" пераходзіць у Полацка-Смаленскі рэгіён, а з другой паловы XV ст. амаль да канца XVI ст.— у Маскву. Нарэшце, у канцы XVI—першай чвэрці XVII ст. зноў вылучаецца Вялікае княства Літоўскае, а ў канцы XVII ст. паломніцкі рух актывізуецца ў Кіеве. Таму і паломніцкая літаратура кожнай з гэтых земляў, ва ўсякім разе да канца XVI ст., г. зн. да з'яўлення ў Беларусі "Перагрынацыі..." М.К.Радзівіла Сіроткі, абапіраецца не столькі на ўласную, колькі на традыцыю паломніцкай літаратуры суседняй краіны. Нарэшце, гэтае ўзаемадзеянне адбывалася на глебе праваслаўнай візантыйскай традыцыі вусных паведамленняў, блізкаўсходніх легенд і паданняў, якія перахоўваліся і перадаваліся правадырамі-грэкамі.

Між тым зразумела, што літаратурныя густы і школы ў кожнай з земляў накладалі свой адбітак на паломніцкія творы, якія ў дадзенай зямлі з'яўляліся. Цікава, што менавіта ў беларускіх хаджэннях пачаў складацца такі тып героя-апавядальніка, які, дзякуючы сваёй агульназначнай ідэалагічнай пазіцыі, выступае не носьбітам адзінкавага, а выразнікам усёй сваёй нацыянальнай культурнай традыцыі. Верагодна, што ўздзеянне гэтага фактару абумовіла тое, што агульна-нацыянальныя патрыятычныя тэндэнцыі выяўляліся ў літаратуры Адраджэння на Беларусі вельмі моцна. З другога боку, адлюстроўваючы ўражанні канкрэтнага чалавека і ставячы яго ў цэнтр паломніцкага апавядання, хаджэнні спрыялі ўзнікненню і развіццю цікавасці да чалавечай асобы, што спрыяла развіццю элементаў рэнесансавай свядомасці ў нетрах сярэднявечнай культуры.

Иванов К.И., *доцент, Беларусский государственный университет*

КИРИЛЛ И МЕФОДИЙ В ПРОИЗВЕДЕНИЯХ СТАРОБОЛГАРСКОЙ ЛИТЕРАТУРЫ

С момента своего появления дело Кирилла и Мефодия становится важным фактором в развитии болгарского народа, в укреплении его феодального государства. В нём видит опору народ в исторические периоды сопротивления иностранным захватчикам.

В Болгарии нашли убежище изгнанные из Моравии ученики Кирилла и Мефодия, здесь стали создаваться литературные произведения о славянских первоучителях и их бессмертных делах.

Современники братьев оставляют ценные сведения, которые дают достоверное представление и точные оценки их личностей и творчества. Самые подробные и исторически точные данные присутствуют в произведениях одного из учеников Кирилла и Мефодия, предполагаемого создателя второго варианта славянской азбуки (кириллицы) — Климента Охридского. Неоспоримо доказано авторство Климента по отношению к “Похвальному слову Кириллу”. Есть основания считать, что его перу принадлежат “Общая похвала”, а также Пространные жития Кирилла и Мефодия”. После смерти Мефодия Климент переселяется в Болгарию. Царь Борис посылает его в Македонию, где он организует культурно-просветительскую жизнь и подготовил в течение 7 лет около 3500 учеников.

В первых произведениях о Кирилле и Мефодии братья представлены и как исторические личности, и как литературные герои. В духе традиции они изображаются как святые и необыкновенные люди, однако это не легендарные образы. Личность автора в этих произведениях проявляется прежде всего при выборе фактов из биографий первоучителей, в толковании

этих фактов и в поиске подходящих сравнений и метафор. Главная цель "Похвального слова Кириллу" — утверждение и защита сделанного первоучителями, закрепление их культа как славянских святых, необыкновенно умных и храбрых людей, посланных Богом для просвещения славян. Описывая добродетели Кирилла, Климент выражает и свое понимание того, каким должен быть совершенный и идеальный человек. В этом ему помогают и требования житийного жанра, в котором используются гиперболизация и идеализация восславляемых личностей. Арсенал выразительных средств небогат. В основном это сравнения, эпитеты, метафоры. Перед нами встает образ совершенного человека, носителя внутренней и внешней красоты. Он "благочестивый и красивый, с пречистыми руками, светлым лицом, златозарными глазами, ангельскими зеницами, многогласным языком и пресветлой душой". Климент возводит на пьедестал своего учителя, и на примере его добровольного отречения от красоты этой жизни, славы, дома, богатства, родных показывает, каким должен быть истинный путь служения Богу. Это не пассивная, безмолвная оторванность от мира и людей, не уединение, а активность, проявленная в просветительской деятельности Кирилла. Климент как бы говорит читателю: святость человека определяется не только силой его веры, но и его делами, значимость Кирилла основана прежде всего на бессмертном деле его жизни — просвещении славян.

Есть основания рассматривать и "Пространные жития Кирилла и Мефодия" как творение Климента Охридского, хотя славистика не может до сих пор дать однозначный ответ на этот вопрос. "Пространные жития" (их называют иногда "Панонскими легендами") дают самые полные сведения о жизни и деятельности просветителей. Некоторые авторы считают, что написанию жития Кирилла содействовал его брат Мефодий. Автор защищает убедительно главную идею произведения — право славян создавать культуру на родном языке. Те же мысли и чувства волнуют его и в житии Мефодия, где Мефодий

показан как человек с большими организаторскими способностями, как твердый борец за торжество дела, которому служит. Использованы и некоторые легендарные мотивы, но они связаны с несущественными моментами в жизни героя — святого Кирилла (превращение морской воды в пресную). В кратком предисловии к описанию жития Кирилла подчеркнуто, что главным делом его деятельности было просветительство. Биография охватывает все важные моменты учения и образования великого святого. В раннем возрасте Кирилл показан как человек, любящий тишину, спокойствие, уединение и кабинетную работу. Светской жизни он предпочитает поэзию, занятия философией. Но в то же время он отдается практической работе: преподает философию, ведет диспут со свергнутым патриархом-иконоборцем, участвует в трех тяжелых миссиях (у арабов, хазар и западных славян). Везде он активен, ведет долгие и трудные споры. В Херсоне находит мощи третьего по счету папы римского Климента, учит языки, читает книги на многих языках, возвращает к христианству фульское племя. Все это свидетельствует о глубоком осознании долга, заглушающем в нем внутреннее желание уединиться. Так читатель получает представление о возможной внутренней борьбе и раздвоении Кирилла, что делает его образ еще более живым и достоверным. Живость изображения свидетельствует о том, что автором жития мог быть только человек, живущий в ту эпоху, хорошо разбирающийся в исторических событиях. Таким человеком вполне мог быть Климент Охридский, ученик Кирилла и Мефодия.

Некоторые исследователи (Э.Георгиев, А.Теодоров-Балан, Ив.Гошев) считают его и автором труда “Общее похвальное слово о Кирилле и Мефодии”. Основания для такого заключения они находят в эмоциональности изложения при описании трудностей, пережитых первоучителями в качестве переселенцев “на чужой земле, где они, как израильский праотец Авраам, испытали много мучений и восторгов, но наконец прославились”. Сам Климент после смерти своего учителя

Мефодия изгнан из "чужой земли" Моравии. Кроме того, перечень заслуг двух братьев перед славянским миром в Похвальном слове имеет большие совпадения с тем, как они излагаются в одном из бесспорных произведений Климента "Заповедания о праздницех". Жития Кирилла и Мефодия независимо от того, кто является их автором, создают условия для культурного общения славян, они распространяются в России и Сербии, способствуют становлению сознания о славянском единстве. Таким образом, Климент является продолжателем дела Кирилла и Мефодия, создававших новую письменность именно с целью обслуживания всей славянской общности.

Староболгарские писатели IX—X вв. продолжают традиции славянских первоучителей, с одной стороны, восхвалением личностей Кирилла и Мефодия, а с другой — всем своим творчеством и переводами произведений христианско-византийской литературы. С 893 года народный славяноболгарский язык становится официальным в болгарском государстве, заменяя греческий. Византия не может смириться с тем, что инициированный ею процесс по созданию славянской письменности развивается не в том направлении, в котором ей бы хотелось. Сама обвинявшая латинцев в трехъязычной ереси, чтобы пресечь их влияние в Моравии, Византия считает уже этот догмат приемлемым и правильным и тем самым обосновывает свое отрицательное отношение к зарождающейся самостоятельной славянской культуре в Болгарии. Как ответ на нападки византийцев на славянскую азбуку возникает пламенное слово Черноризца Храбра О Буквах (О письменех). Главная цель этого единственного в своем роде в истории старославянских литератур сочинения — доказать право славянской письменности на существование при помощи доводов религиозного характера, раскрыть несостоятельность трёхъязычного учения. В качестве аргумента для защиты славянской письменности автор приводит и широкую известность ее создателей, в то время как мало византийцев

знают о создателях греческого алфавита. Медленному, продолжительному процессу в культурной истории Византии он противопоставляет историю славянской азбуки: “И так, многие и в течение многих лет едва собрали 38 букв. А славянские книги сам святой Константин, названный Кириллом, и буквы создал, и книги перевел в короткое время. А те — многие и за много лет”. Средневековые взгляды о Боге — всемилостивом создателе всего — оказываются подходящими для обоснования божественного происхождения славянской письменности. Еще Климент писал в своих произведениях: “И явил Бог Философу славянские книги”. Тот же аргумент не обойден и Черноризцем Храбром. Его логика такова: славянская письменность молодая, но тоже имеет божественное происхождение, поскольку Бог создает все. Все от Бога, он милосерден ко всем, направляет человеческий род к спасению и посылает к славянам Константина-Кирилла, чтобы он создал им письмо. Дело Кирилла здесь представлено как результат сверхъестественного промысла, чтобы доказать преимущества славянской письменности по отношению к греческой, составленной язычниками. Но и сам Кирилл достоин уважения, если он один справился с такой трудной задачей, над которой работало в Византии много людей и более длительные сроки. Для человека средневековья не только все сотворено сверхъестественной силой, но и то, что уже сделано божьими руками, совершенно. Храбр, однако, смело отвергает такой взгляд, сталкивая идею статики, установленности с идеей развития. Так естественным образом находят объяснения и несовершенства созданного Кириллом алфавита. Они не смущают Черноризца Храбра. Язык, по его мнению, постоянно изменяется, развивается, и это относится как к греческому, так и к славянскому языку: “А если кто-то скажет, что Кирилл не устроил буквы хорошо, поскольку они еще устраиваются, мы ответим так: и греческие много раз усовершенствовали Акила и Симах и другие. Легче потом поправить, чем впервые создать”. Сам образ Кирилла дается бегло, в общих чертах,

внушение авторских идей почти не осуществляется через него, он дан в тесной связи с делом жизни Философа. Представление автора о Кирилле сливается с его представлением о славянстве вообще. Дело Кирилла представлено как общеславянское. Оно таким и было, таким и задумывалось. Славянская письменность — творение великого, “праведного и истинолюбивого человека”, утверждает Черноризец Храбр. В рамках обширной территории, населенной славянами, труд “О буквах” удовлетворяет желание узнать больше о происхождении славянской письменности. Большую роль при распространении этого сочинения в славянском мире сыграла, несомненно, популярность Кирилла, общего для всех славян святого. Читатель находит здесь подтверждение своего отношения к создателю славянских букв. В более поздних списках, когда борьба между болгарами и греками по вопросу о языке теряет актуальность, в фокусе внимания стоит уже именно личность Кирилла, а название меняется и становится таким: “Сказание како состави святый Кирилл Философ азбуку”.

В разные времена и в разных по жанру произведениях Кирилл и Мефодий показаны уже в отрыве от их исторической деятельности, им приписываются новые качества и действия, меняются время и место их главного дела — создания письменности. Частично или полностью авторы удаляются от исторической правды, делая своих героев легендарными.

В Болгарии, как мы уже отмечали, работали непосредственные ученики братьев, именно поэтому здесь создано больше всего произведений о них. Болгары раньше других славян проявили стремление связать судьбу Кирилла и Мефодия со своей судьбой. В драматические моменты истории болгарская народность ищет опору в своем прошлом, создаются произведения, толкующие моменты, связанные с деятельностью просветителей, в патриотическом духе. Типичным примером в этом плане является “Солунская легенда”. Некоторые исследователи относят ее к эпохе византийского владычества, другие считают, что она написана позже, после освобождения Болгарии

(в XIII или XIV веке). Неизвестный автор излагает биографию Кирилла в форме откровения самого Кирилла Философа. Легенда содержит очень мало достоверных фактов. Рожденный в Кападокии, он учится в Дамаске. Определенный Богом в учителя болгар, он отправляется искать их, чтобы дать им "закон". В легенде переплетаются имена двух Кириллов, живущих в разные эпохи, Кирилла Кападокийского (в VII веке) и Кирилла Философа (в IX веке). Предания о нападении славян на Солунь (VII век) смешаны со сведениями о крещении населения в Македонии и создании славянской письменности. После трехлетней кровопролитной войны болгары получают человека, "посланного им Богом", его ведут в город Равен, здесь он создает 32 буквы (или 35). Процесс усвоения Кириллом славянского языка показан в духе легенды как чудо: "В святое воскресенье я вышел из церкви и сел на мрамор, задумавшийся и грустный. Увидел голубя ... носящего в клюве пучок инжировых палочек. Он бросил их мне. Их было 32 (или 35). Я засунул их за пазуху и отнес митрополиту. Тогда они растворились в моем теле, и я забыл греческий... Все собрались и удивлялись". Создание болгарской письменности чудесным образом, по Божию усмотрению, величает ее в момент наступления на все болгарское. А в конце рассказа автор оповещает о том, что "болгары, сказал Господь, передадут Богу православную веру и христианство". Тезис о богоизбранности болгарского народа напоминает об идеях мессианизма порабощенных славянских народов во времена, более близкие к нашему времени. Старые и новые события, история и предания переплетаются в сочинении, в центре которого стоит Кирилл Философ. Легенда свидетельствует о глубокой связи имен и дел Кирилла и Мефодия с жизнью болгар, о том, как Кирилл превращается в национального героя, становится героем болгарской истории и болгарского самосознания.

Неправильное толкование старых текстов, желание возвысить образы Кирилла и Мефодия и влияние фольклора в более поздних памятниках постепенно приводят к

приписыванию братьям подвигов, не совершаемых ими. С удалением во времени все чаще легендарные сведения заменяют достоверные. Списки старых текстов к тому же малочисленны, недоступны всем или поступают к новым поколениям с сокращениями и исправлениями. Воображение авторов сотворяет новые связи, не имеющие ничего общего с действительными фактами. Относящееся к жанру пророческих сказаний Сказание о Сивиле (XIII—XIV вв.) в пророчестве о сарацинах (саракинах) упоминает имя отца Кирилла Философа Льва, называя его царем. Автор связывает имя отца Кирилла с такими же именами реально существовавших греческих царей. Так Кирилл становится царским сыном.

Южнославянский книжник, болгарин по происхождению, Константин Костенечский, живший в XV веке, после покорения Болгарии турками в своем грамматическом сочинении "Сказание изявлено о письменех" снова возвращается к делу Кирилла и Мефодия, называя их "добрыми и дивными мужами". Он рассуждает о характере языка Кирилла и Мефодия и определяет его как сборный, содержащий элементы всех славянских языков, а в качестве основного называет русский. Новый тезис связан с попытками переоценки, переосмысления дела славянских первоучителей, являющимися результатом недоверия к старым письменным источникам, "испорченным" многочисленными переписываниями. Не основываясь на старых текстах, подобные толкования независимо от желания авторов приобретают больше легендарный, чем научный характер. А может быть, Константин Костенечский, указывая на общеславянскую сущность славянской письменности в момент ее создания Кириллом при помощи представителей всех славянских народов, "мудрых мужей, владеющих греческим языком", хотел выдвинуть в те тяжелые времена идею славянского единства? Теория Костенечского, несомненно, связана с политическим положением балканских народов в первой половине XV века и с наметившимся подъемом, политическим и культурным, России в тот же период.

Порождаются надежды об избавлении от турецкого рабства с помощью могучей России. В общей форме они выражены идеями о славянском единстве и о родстве балканских славян с русским народом. Но прежде всего произведения Константина Костенечского свидетельствуют о том, что в те времена дело Кирилла и Мефодия волновало литераторов. Оно не забыто. Во времена турецкого рабства воспоминания о нем как бы стираются. Но это только внешняя сторона явления, результат уничтожения значительной части старых текстов. Имена и дела славянских первопросветителей живут в устных преданиях, в списках староболгарских литературных произведений, а в 18 веке с началом болгарского Возрождения братья вновь появляются в болгарской литературе как святые, создавшие болгарскую культуру и связанные с крещением болгар. О личностях и деятельности Кирилла и Мефодия говорится уже в первом произведении новоболгарской литературы "История славеноболгарская" монаха Паисия Хилендарского. В своем рассказе о создании азбуки он комбинирует две идеи — о создании славянских книг для болгар на болгарской земле и о сборном характере языка Кирилла и Мефодия. Паисий добавляет и новые толкования, связанные с его стремлением к исторической достоверности.

Автор другой истории болгарского народа иеросхимонах Спиридон (1791 г.) развивает мысль, которую нельзя связать ни с каким известным нам текстом. Спиридон утверждает, что по дороге в Болгарию Кирилл взял с собой двух монахов — Мефодия и Дамаскина, называемого Студитом. Они помогли Кириллу сочинить славянскую азбуку и перевести книги с греческого на славянский. Только после этого Кирилл отправляется в Моравию, крестит Ростислава и возводит Мефодия в сан моравского архиепископа. По-новому обоснован тезис о создании букв и переводах книг на болгарской земле до моравской миссии (по просьбе болгарского князя Бориса). Он, однако, сопровожден рядом неточностей, что создает новую легенду о Кирилле.

В эпоху Возрождения болгарский народ вновь возвращается к делу и образам Кирилла и Мефодия, чтобы черпать силы и вдохновение для борьбы с турецким гнетом. Кирилл и Мефодий укрепляют национальное самосознание болгар, их чувство принадлежности к высокой и древней культуре. Непосредственно после Крымской войны установленный церковью день поминания святых равноапостольных (11 мая по старому стилю) превращается в праздник болгарской культуры и образования. Он получает и общеславянскую ориентацию. В день Кирилла и Мефодия смело выдвигаются патриотические лозунги, организуются и спонтанно проводятся патриотические демонстрации. В наше время праздник Кирилла и Мефодия остается символом стремления болгар к культурному развитию и сознания принадлежности к славянскому миру. Болгария признана классической "священной землей" для всего славянского мира, так как Кирилл и Мефодий сделали именно один из болгарских говоров книжным языком всего православного славянства, хорватских католиков и на несколько веков книжным языком русских и румын.

Одно из проявлений исторического единства болгарской литературы — это создание и выдвижение национальных символов, художественных образов, переходящих из литературы в национальное сознание. Несомненно, среди этих символов главное место занимают образы Кирилла и Мефодия и их деятельность, отраженные в произведениях староболгарской и новоболгарской литературы.

Грынчык М.М., *прафесар,*
Беларускі універсітэт культуры

ДА ПЫТАННЯ АБ ЭТНІЧНЫМ СУБСТРАЦЕ СТАРАЖЫТНАГА СЛАВЯНСКАГА ПІСЬМЕНСТВА

Хрышчэнне Русі і зараджэнне на яго аснове старажытнага славянскага пісьменства, як ужо адзначалася ў многіх нашых публікацыях,— гэта адна з найбольш значных падзей ранняга сярэднявечча, пераломны момант у нацыянальнай культуры ўсіх усходнеславянскіх народаў. Па сутнасці менавіта з гэтага часу пачынаюцца новы, сапраўды цывілізаваны перыяд у развіцці духоўнай культуры і асветы славянскіх народаў, іх імклівае ўключэнне ў еўрапейскі гісторыка-літаратурны і культурны працэс.

Зараджэнне пісьменства, з'яўленне арыгінальных і перакладных кніг на стараславянскай, або царкоўнаславянскай, мове адкрывала перад цывілізаваным грамадствам, чалавечай хрысціянскай супольнасцю наогул новыя перспектывы культурнага ўзаемадзеяння, новыя духоўныя кантакты ва ўсіх сферах духоўнага развіцця еўрапейскай цывілізацыі.

Велізарная, неацэнная роля ў гэтым гістарычным працэсе належыць місіянерскай дзейнасці нашых першаасветнікаў і святых, роўнаапостальных Кірыла і Мяфодзія. Менавіта яны з'явіліся заснавальнікамі новай хрысціянскай культуры і пісьменнасці на землях старажытнай Беларусі, Расіі і Украіны. Іх дзейнасць у развіцці старажытнага пісьменства ўяўляе складаны і беспрэцэдэнтны місіянерскі подзвіг.

Асноўная складанасць у моўным бар'еры. Як вядома, падрыхтоўкі прафесійных перакладчыкаў у той час яшчэ не было. Захаваліся скупыя звесткі аб існаванні такой школы ў Салуні. Аднак ці дастатковай была такая падрыхтоўка для місіянерскай дзейнасці братоў Кірыла і Мяфодзія? Ці дастаткова, каб на аснове гэтых пачатковых ведаў стварыць новы славянскі алфавіт, каб засвоіць структуру новай мовы, яе

фанетыку і лексіку ў адпаведным аб'ёме, на адпаведным тэарэтычным і практычным узроўні? Відаць, недастаткова.

Надзвычай цікавыя і плённыя звесткі ў гэтым плане можна знайсці ў працах вядомага беларускага гісторыка праф. М.В.Доўнар-Запольскага, які ў сваіх грунтоўных даследаваннях па міграцыі старажытных славянскіх плямёнаў адзначае, што падчас вялікага перамяшчэння народаў у V ст. беларускае племя дрыгавічоў апынулася на берагах Эгейскага мора ў раёне Салонік (Салуні).

Так, у яго вядомай працы "Асновы дзяржаўнасці Беларусі" (1918) ён адзначае: "Першыя запісаныя асаблівасці беларускай мовы сягаюць з VII стагоддзя. Частка племя дрыгавічоў у часы перасялення народаў пакінула свой край (поўдзень Беларусі.— М.Г.), прабілася на Балканскі паўвостраў і пасялілася навакол Салонік. Грэкі называлі іх другувітамі. Мове другувітаў навучаліся і св.Кірыл і Мяфодзій" [Доўнар-Запольскі М.В. Асновы дзяржаўнасці Беларусі. Мн., 1994.— С.7—8].

Відаць, апошняя заўвага Доўнар-Запольскага магла даць падставу Адаму Міцкевічу ў сваім вядомым курсе славянскіх літаратур, прачытаным у Калеж дэ Франс у Парыжы, так катэгарычна сцвярджаць: "З усіх славянскіх народаў русіны, гэта значыць сяляне Пінскай, часткова Мінскай і Гродзенскай губерняў, захавалі найбольшую колькасць старажытнаславянскіх рыс. Пісьмовых помнікаў у іх мала, толькі Літоўскі Статут напісаны іх мовай, самай гарманічнай і з усіх славянскіх моў найменш зменснай".

Надзвычай каштоўныя, глыбокія назіранні польскага паэта для сучасных беларускіх даследчыкаў гісторыі роднай мовы: тут цэлая праграма лінгвістычных пошукаў.

Пры вывучэнні філалагічных вытокаў асветніцкай дзейнасці св.Кірыла і Мяфодзія варта ўлічваць і некаторыя іншыя біяграфічныя эпізоды іх жыцця. Так, вядома, што ў раннія гады Кірыл служыў у якасці ваеннага начальніка ў адным з гарнізонаў на тэрыторыі сучаснай Усходняй Славоніі. Відаць, не апошнюю ролю ў гэтым прызначэнні адыгрывала веданне

славянскай мовы. Відавочна, юнацтва яго праходзіла ў этнічна блізкім славянскім асяроддзі.

Такім чынам, падагульняючы гэтыя факты, можна са значнай ступенню верагоднасці сцвярджаць, што да сваёй місіянерскай дзейнасці нашы першаасветнікі былі падрыхтаваны ўсім сваім жыццёвым лёсам, усім сваім духоўным і маральным вопытам. Яны маглі разлічваць не толькі на ўласныя сілы, дасканалае веданне стараславянскай мовы, рэгіянальнай спецыфікі і бытавых умоў усходніх славян, але і на падтрымку і разуменне навакольнага асяроддзя, на людзей, якім неслі яны святло праўды Хрыстовай, новую хрысціянскую мараль, новую гуманістычную этыку.

Желунович Е.А., *доцент, Белорусский университет культуры*

ВЛИЯНИЕ ЛЕТОПИСНЫХ ИСТОЧНИКОВ НА ГРАММАТИЧЕСКУЮ И СЕМАНТИЧЕСКУЮ СТРУКТУРУ СРАВНЕНИЙ В "ИСТОРИИ ГОСУДАРСТВА РОССИЙСКОГО"

Обращение Карамзина к историографии Российского государства было закономерным в развитии его общественных и художественных интересов. Еще в статье "О случаях и характерах в российской истории, которые могут быть предметом художеств" (1802) Карамзин рекомендовал русским художникам ряд тем из отечественной истории, которые он хотел бы видеть воплощенными в произведениях живописи. Главную же задачу писателя, обратившегося к историческому материалу, Карамзин видел в том, чтобы значимые для истории события сделать предметом эстетического наслаждения, извлечь из них высший "идеальный смысл". В предисловии к "Истории Государства Российского" Карамзин пишет: "Не дозволяя себе никакого изобретения, я искал выражений в уме своем, а

мыслей единственно в памятниках; искал духа и жизни в тлеющих хартиях; желал переданное нам веками соединить в систему ясную стройным сближением частей...". Подчиняя свое изложение этой трудной задаче, Карамзин стремился соблюдать раздельность подачи летописного и собственного исторического комментариев. Однако такое двойственное описание не всегда удавалось. И избранный писателем принцип "искать выражений в уме своем" нарушался. Иногда летописный источник становился образцом подражания. "История Государства Российского" стала новым явлением в русской литературе, по определению Ю.М.Лотмана, "эпически-образным полотном, написанным, как поэма в прозе".

Глубокое жанрово-стилистическое своеобразие "Истории Государства Российского" (далее "История") сказалось в использовании сравнений: в различной употребительности тех или иных структурных типов сравнений, в соотношении языковых (фразеологизированных) и индивидуально-речевых сравнений, в тенденции образного видения и лексического наполнения сравнений.

Анализ синтаксической организации сравнительных конструкций показал, что в "Истории" соотношение союзных и несоюзных типов существенно уравнивается. Это позволяет говорить о повышении роли лексических и предложных показателей сравнения в данном тексте. Определенный сдвиг к упрощению оформления сравнительных отношений несоюзными показателями, которые по своей природе древнее союзных, является одним из проявлений намеренной стилизованности текста "Истории" под старину. Преимущественное использование конструкций со сравнительным оборотом как наиболее простых и компактных структур, выражающих сопоставление по степени признака, придает комментариям Карамзина лаконичность. Они не контрастируют с летописными иллюстрациями в "Истории", например: "Пылая гневом, Ольговичи, как тигры, свирепствовали в южной России"; "Скоро вся ужасная сила Батыева, как густая туча, с разных

сторон облегла Киев"; "Смоленск и Брянск уже давно зависели некоторым образом от Литовскаго княжения, как союзник слабый обыкновенно зависит от сильнаго".

Интересным представляется отношение Карамзина к конструкциям с предлогом "подобно", которые выражают отношения подобия. Они являются наиболее распространенными в кругу несоюзных сравнений. Первое употребление предлога "подобно" отмечено у А.Н.Радищева в "Путешествии из Петербурга в Москву". Но в середине XVIII века для слов "подобно" и "подобен" не установилось четкого разграничения их синтаксических функций: функции предлога, прилагательного и союза у них еще не дифференцировались и наблюдается их смешение. Иная картина у Карамзина: предлог "подобно" широко употреблен в тексте "Истории", причем его синтаксическое применение не отличается от норм современного русского языка. Ср.: "Древние россияне, подобно другим народам, употребляли железо и воду для изобличения преступников"; "Великие народы, подобно великим мужам, имеют свое младенчество и не должны его стыдиться"; "Россияне, подобно нам, соединяли торговлю с грабежом" и др.

В таких конструкциях сам факт сравнения выступает менее значимым и представляет дополнительную (иногда отвлекающую от основного содержания высказывания) информацию. Однако данная конструкция является верным способом для историографа отразить фактическую, реальную сторону действительности, зафиксированную в летописях, и высказать собственные замечания и оценки, не прибегая к пространным рассуждениям и отступлениям.

Непосредственный интерес для исторического описания сравнений по хронологическим периодам развития литературы и по ее отдельным жанрам представляет лексическое наполнение карамзинских сравнений и их функций. Как известно, образное сравнение возникает при взаимодействии лексико-семантических компонентов по общему признаку —

основанию и направлено на усиление степени художественного воздействия проведенного сравнения. Необразное сравнение — это пример установления сходства или различия сопоставляемых предметов, содержание информации которого соответствует лишь одному логическому понятию и никаких дополнительных представлений и ассоциаций не вызывает. Последовательный анализ всех сравнений с учетом указанных характеристик и с опорой на лексикографическую информацию приводит к определенным выводам. Во-первых, в "Истории" отчетливо прослеживается более высокая употребительность необразных сравнений (73,4%). Доля образных сравнений составила 26,3%. Поскольку два типа имеют конкретные различия функций, выполняемых ими в тексте, то сопоставление их употребительности приводит к выявлению черт жанрово-стилистического своеобразия "Истории". Преобладание необразных сравнений говорит о более логическом, информативном, т.е. о более научном характере изложения, для которого важна стилистическая установка на объективность и достоверность.

Образный корпус сравнений в "Истории" Карамзина неоднороден. С точки зрения фиксированности лексического состава, воспроизводимости и связанного с этим характером сравнительного значения сравнения подразделяются на две основные группы — общеязыковые и речевые. Однако, принимая во внимание, что язык — это постоянно развивающаяся система нежесткого типа, допускаем возможность существования сравнений промежуточного вида. Это полуфразеологизированные сравнения, обладающие рядом общих черт с языковыми (фразеологизмами) и речевыми (индивидуально-авторскими).

Общеязыковые и полуфразеологизированные сравнения по-разному употребляются в тексте "Истории": без изменения их семантики и структуры и в преобразованном виде. Рассмотрим примеры с традиционным лексическим составом компонентов и семантическим значением. "По знаку убийцы

бросились, как тигры, на Михаила, били его в сердце, топтали ногами"— ср. устойчивое сравнение в словаре В.М.Огольцева "бросаться", "набрасываться на кого-либо как тигр" [1984, 142] и в словаре Д.Н.Ушакова в качестве иллюстрации к слову "тигр"— бросился на врага как тигр [СУ, 4,705]. Непосредственная связь с традиционными поэтическими образами "как море", "как волны" в изображении военных событий, народных волнений прослеживается в следующих примерах: "Бесчисленные толпы сих варваров (монголов), как волны, стремились одна на другую, чтобы со всех сторон окружить неприятеля"; "Скоро вся ужасная сила Батыева, как густая туча, с разных сторон облегла Киев"; "Явились варвары бесчисленные, пришельцы от стран никому не известных, подобно тучам насекомых" [А.Н. Веселовский в исследовании поэтики "Илиады" отмечает древнее происхождение сравнения: "беспокойства данайцев с морем, героя со львом, врагов с насекомыми"]. Примером авторского преобразования фразеологизма с архаическими компонентами "погибоша, аки обри" является высказывание: "Варвары, как гунны Аттилины, аки Обры, исчезнут, сокрушенные или внутренним междуусобием, или общим усилием государей европейских". Обновление союза "аки" и замена архаического глагола "погибоша" близким по смыслу, но современным "исчезнут" не затрагивают семантический план сравнения, однако существенно меняют его стилистическую окраску. Происходит своеобразное приспособление фразеологизма к новым условиям контекста.

Различия в употребительности общеязыковых, полуфразеологизированных и речевых сравнений в "Истории" Карамзина является естественным показателем меры традиционности текста в противовес такой черте, как индивидуально-творческое отношение к художественно-выразительным задачам коммуникации. Так, в "Истории" удельный вес речевых сравнений составил только 13% от общего количества образных сравнений. А если учитывать, что большая

часть полуфразеологизированных сравнений не преобразуется, то есть все основания говорить, что в тексте "Истории" образность сравнений формируется в рамках традиционных употреблений. Это, в свою очередь, подчеркивает намеренное стремление Карамзина к внешне простому (без излишней художественной красивости) выражению мыслей в тексте.

Заслуживает внимания и семантическая структура сравнения, которая рассматривается с точки зрения отношений компонентов (референта и агента) друг к другу, их взаимосвязи и отношения сравнения к контексту. В "Истории" выявлено 12 семантических типов сравнений в зависимости от принадлежности референта (то, ЧТО сравнивается) и агента (то, С ЧЕМ сравнивается) к одной из шести лексико-семантических групп ("человек", "явления живой природы", "явления неживой природы", "культура", "мифологические имена", "вещи"). Распределение референтов сравнения по указанным классам показывает тематическую сторону описания, попадающую в сферу влияния тропа. В "Истории" круг тем, охватываемых референтом сравнения, сужается. Карамзин сосредоточивает внимание на человеке (84,3%). Показательно, что основным источником создания образов также является группа "человек" (50,6%), в которую входит лексика, отражающая характерные черты, действия и поступки определенной категории людей (вор, завоеватель, злодей, невольник, преступник, разбойник и др.). Менее значимыми по употребительности оказались группы "явления живой природы" (15,7%), "явления неживой природы" (14,5%) и "мифологические имена" (10,8%). В "Истории" основным мотивом сопоставления в лексико-семантической группе "человек"—"человек" является описание поступков и отношений между людьми. Проявление отеческой заботы князей к своему народу, дружеские отношения с близкими людьми нашли отражение в различных сравнениях: "Государь веселился с народом, как добрый отец среди любезного ему семейства". В сравнениях раскрывается также отношение народа к своим

правителям: “Великий Князь вошел в столицу, славимый, ласкаемый народом, как отец детьми”. Примером описания жестокости служат следующие высказывания: “Игорь обирал народ ему подвластный, как хищный завоеватель”; “Луку умертвили жители, как разбойника”.

Таким образом, бережное отношение Н.М.Карамзина к летописным источникам, строгий историзм в подходе к изображаемому времени во многом объясняет избирательность подхода Карамзина к выбору сравнений, семантика которых близка предметам и явлениям действительности, представленным в “Истории”. В центре сравнений — конкретные исторические лица, от деятельности которых зависит дальнейший ход развития истории. Основными источниками образной характеристики человека являются сферы “человек” и “природа”. Все лица, поступками которых движут алчность, злоба, хитрость, ярость, зависть, непременно сравниваются с хищными животными (как хищный зверь, лютый тигр, свирепый лев и т.п.). При этом зооморфизмы употребляются в контексте отрицательной оценки. Уподобление образов персонажей животным можно рассматривать как прием исторической стилизации, так как корни подобного явления уходят в далекое прошлое. Для характеристики лиц, проявляющих героизм, жизнелюбие, щедрость и заботу о ближнем и своем народе, Карамзин обращается к традиционным образам, являющимся носителями лучших нравственных качеств, жизненной мудрости (как отец, брат, сын, герой). В целом сравнения в тексте “Истории” просты по структуре, динамичны, эмоционально сдержанны, максимально информативны и обращены к летописному материалу.

Булацкая Н.А., *доцент,*
Белорусский университет культуры

ТВОРЧЕСКОЕ НАСЛЕДИЕ С.М.СТЕПНЯКА-КРАВЧИНСКОГО В СЛАВЯНСКОМ КОНТЕКСТЕ

Колоссальный опыт исторической жизни XX столетия требует обновления вечных ценностей, размышления о сути и назначении человека, об основных характере и тенденциях славянской культуры, и всё это неизбежно обращает к классике, пристально занимавшейся интересными нам и сейчас вопросами.

В пантеоне славянской славы обязательно должно быть ранее хорошо знакомое, а сегодня подзабытое имя Сергея Михайловича Степняка-Кравчинского. Корни его уходят в славянский мир: отец был родом из Беларуси, мать вышла из Украины. На Украине родился он сам, да и псевдоним "Степняк" выбрал, уже живя за границей, будучи политическим эмигрантом, вспоминая бескрайние, знойные украинские степи. Судьба тесно связала его самого и его творчество с Россией. Польша и Герцеговина как части славянского мира закрепили эту связь. Знали его в других странах (Италии, США, Англии) как революционера-народовольца, честного, красивого душой и телом человека с "сердцем льва и добродушием ребенка".

Пример С.М.Степняка-Кравчинского — яркое проявление "славянских генов" не только в нем как в человеке, но и в его творческом наследии.

Начнем с близкого нам белорусского материала. Откроем книгу "Русское крестьянство, его экономическое положение, общественная жизнь и религия". Одним из главных в книге является вопрос о земле: о собственности на землю, о праве работника на продукт своего труда, о земельной ренте и процентах на капитал, вложенный в сельское хозяйство. Обратим внимание на то, что Степняк говорит не только о русских, но также о всех славянах, в том числе и белорусах, с

любовью, и с болью пишет о том, что “жизнь не имеет никакой ценности, если у тебя на глазах подвергается мучениям горячо любимый тобою народ”.

Из многих фактов, историй, которые приводятся в работе, национальный белорусский интерес вызывает логишинская история. Это рассказ о борьбе жителей в прошлом местечка, а теперь городка Логишина за землю, за справедливость с теми, кто на протяжении 1876—1878 годов безжалостно пытался подавить крестьянский бунт, кто мешал мужикам подать жалобу в Сенат на беззаконие, арестовывал наиболее активных борцов, избивал, отправлял в тюрьму. Но, несмотря на все это, крестьяне Логишина, имея дарственную на землю польского короля, подтвержденную Указом российского Сената, дело выиграли. Вряд ли сегодняшние логишинцы знают эту историю, в которой звучат имена их предков: Малаховского, Чечетки, Лукашевича, Татаревича, Королевича и других.

Возьмем более раннюю книжку Сергея Кравчинского — пропагандистскую “Сказку о копейке”. Для многих белорусских революционеров XIX века знакомство с ней оказалось решающим. Так, например, И.Гецов, белорусский народник, в своих воспоминаниях отмечал эту книгу как побудившую его к деятельности во имя спасения народа.

Но разве любовь к родной земле, независимость, непокорность грубой силе, обману и желание блага своему народу — только белорусские традиции? Они глубоко коренятся во всем славянском мире. Пример этому находим у того же Степняка-Кравчинского.

1847 год. Сергей отправлен друзьями, спасавшими его от ареста за революционнную деятельность, за границу, под предлогом ознакомления с устройством динамита. В 1875 году в Боснии и Герцеговине вспыхивает народно-освободительное движение против османского гнета.

Сербия, Черногория, Босния, Герцеговина — их история, современность, люди — были предметом неустанного интереса в России того времени. Южные славяне понимались как

кровные родичи, единоверцы, политические и военные союзники. Вторая половина XIX века являлась временем, когда южнославянскую литературу переводили много и многие. Сборники следовали один за другим. Они стали чтением русских людей.

Впрочем, Степняка привлекло, скорее всего, не фантастическое представление о некоей славянской Аркадии, а свободолюбие южных славян, их храбрая борьба за независимость, то, что жило в нем самом. Кравчинский вместе со своим другом Д.Клементем примкнул к восставшим. Те же доверили иностранцу, военному по образованию человеку, командование единственной имевшейся у них на вооружении пушкой. Затем в течение полугода Сергей командовал уже артиллерийской батареей повстанцев. Личный жизненный опыт становится капиталом для писателя, служит для него материалом. Свободолюбие Степняка-Кравчинского как человека определяет тематику его творчества.

Почти половину своей недолгой жизни (а прожил он 44 года, трагически погибнув под колесами локомотива) он провел в России — Орле, Москве, Петербурге, где учился, боролся за справедливость, писал. Россия была в его сердце и творчестве. Еще юношей, членом кружка "чайковцев", ходил по деревням с целью пропаганды социалистических и революционных идей, в которые свято верил. Годы спустя, как сам выразился, окажется "ни в тех, ни в сех". А пока, будучи уверенным в дееспособности словесного оружия, пишет "Сказку о копейке", сказку для крестьян "Мудрица Наумовна", в которых, в доступной для мужика форме, раскрывает сложные понятия политэкономии, социализма, теории прибавочной стоимости. С думами о России он создает книги "Андрей Кожухов", "Подпольная Россия", "Домик на Волге", "Россия под властью царей", "Русские крестьяне" и др. Он жил и работал для России, во имя России. Живя в вынужденной эмиграции, организовал "Общество друзей русской свободы"; явился одним из основателей "Фонда вольной русской прессы"; направил в

1888 г. президенту США протест против выдачи России русских политэмигрантов; пропагандировал русское искусство и литературу, переводя произведения Гоголя, Достоевского, Салтыкова-Щедрина, Гаршина и др.; читал лекции о России в Америке, европейских странах. Среди его друзей были Бернард Шоу, Ф.Энгельс, Элеонора Эвелинг (дочь К.Маркса), Элизе Реклю, В.Моррис, Э.Л.Войнич.

В девичестве Э.Л.Буль, английская писательница, становится госпожой Войнич, выйдя замуж за польского революционера М.Войнича, с которым познакомилась в доме Степняка-Кравчинского. Войнич стала другом, соратником писателя, и своего Овода писала отчасти с него. Так "польская тема" связала их еще прочнее со славянским миром. А начало знакомства с Польшей произошло в конце 70-х годов XIX века. Кравчинский был в Варшаве, встречался с представителями революционных кружков, рассказывая о совершенном им по решению организации убийстве генерала Мезенцева, шефа Третьего отделения тайной полиции, за учиненные им многочисленные убийства молодых революционеров. Среди поляков оказалось немало таких, кто желал последовать примеру Кравчинского. Сам же Сергей принялся за изучение польского языка, который находил очень интересным: сравнивать было с чем, ведь он владел многими иностранными языками. Он предполагал перевести два польских романа.

Знакомство с польским материалом в творчестве Степняка можно продолжить, обратившись к его публицистической книге "Царь-чурбан, царь-цапля" (1895 г.), в одной из частей которой отдельно обозначен вопрос "Поляки и финляндцы". А в другой его работе — "Русская грозовая туча" (1886 г.) — глава IV связывает Россию и Польшу таким образом: "Политический строй будущей России. Польский вопрос". Размышления о политике, идеологии, государственном устройстве, армии, национальном вопросе приводят Степняка к определенным выводам. Некоторые из них можно процитировать:

“Единственная опасность, таящаяся в русской грозовой туче,— это самодержавная власть” или “Мы, русские, посвятившие свою жизнь борьбе за свободу нашей родины, не отделяем наше дело от дела всеобщей (подчеркнуто нами.— Н.Б.) свободы и демократии”. Две вышеназванные книги — политические, можно сказать, тенденциозные, написанные для широкой аудитории. По характеру публицистические, они наиболее интересны тогда, когда в Степняке проявляются художническое начало, писатель.

В рамках польского материала была бы интересной еще одна работа: сравнить, оценить два романа — “Меир Езифович” Э.Ожешко и “Штундист Павел Руденко” Степняка-Кравчинского. Но это должен быть обстоятельный разговор, вне рамок данной статьи. Впрочем, роман “Штундист Павел Руденко” выводит нас на украинский след в творческом наследии писателя.

События романа происходят в живописном украинском местечке Книши. Обратившись к теме преследования самодержавием штундистов, Степняк связал свободолюбие главного героя с поиском смысла жизни, мечтой о справедливости и счастье. Тема поиска верного жизненного пути связывается с темой народа, его отношением к религии и церкви.

Работая над “Штундистом Павлом Руденко”, автор обращался за помощью к знатоку украинского фольклора, этнографии М.П.Драгоманову. Верно подмеченными Степняком оказались воспроизведенные в романе крестьянские будни, особенности украинской природы, приметы национальной жизни, например сговор мужиков о приданом накануне свадьбы. Однако не все удалось писателю, в это время жившему за границей. Оторванность от родины сказалась на колорите красок при изображении национального характера, особенностей жизни именно украинской деревни. И в то же время переданные картины эпохи, бытовые детали подчеркивают правдивость изображенных конфликтов, имеющих объективный

характер и соответствующих духу времени. А преследование царским правительством сектантов — будь то русские, белорусские или украинские молокане, духоборы или штундисты — лишь подчеркивает их единство, доказывает, что писателю чужда политика государственного устройства, для которого любое самостоятельное проявление мысли является преступлением.

Идея свободолюбия, высокого назначения человека цементирует славянское единство народов, так или иначе — генетически, исторически, творчески — выразившееся в имени деятеля славянской культуры, по разным причинам не пользовавшееся должным вниманием и пониманием у наших современников. И каждый из трех народов — будь то русский, украинский или белорусский — сегодня по праву, закономерно может считать Степняка своим, родным, кровным, общеславянским. При этом, говоря словами самого С.М.Степняка-Кравчинского, “задача исследователя —копать вглубь, пока он не дойдет до гранитной основы, определившей очертания, которыми мы любовались”.

Прэдзеіна А.В., *аспірантка,*
Беларускі універсітэт культуры

АСВЕТНІЦКАЯ ДЗЕЙНАСЦЬ ВІЦЕБСКАГА АКРУГОВАГА ТАВАРЫСТВА КРАЯЗНАЎСТВА

Каларыт, разнастайнасць ці, калі магчыма так сказаць, паўнакроўнасць нацыянальнай культуры шмат у чым залежаць ад узроўню развіцця рэгіянальных культур, якія складаюць яе. І, на наш погляд, правамерна сцвярджэнне В.Акудовіча аб тым, што ў культуралагічным сэнсе “Беларусь нельга ўявіць нечым адзіным. Гэта, хутчэй, архіпелаг, дзе ўнутры адзначанай дзяржаўнымі межамі прасторы раскіданы вялікія і зусім дробныя астраўкі беларушчыны”. Першародная роля ва ўсебаковым

вывучэнні рэгіёнаў адводзіцца краязнаўчым арганізацыям. Перыяд іх сучаснай дзейнасці можна назваць “адраджэнне краязнаўства”. Гэтаму шмат у чым спрыялі змяненні ў сацыяльна-палітычнай сітуацыі ў грамадстве, якія значна павысілі цікавасць да краязнаўства. Рух наперад немагчымы без ведаў вопыту папярэднікаў. Вось чаму ўзнікла неабходнасць вывучыць дзейнасць грамадскіх краязнаўчых арганізацый (аршанскай, віцебскай, магілёўскай), якія ў 20-я—пачатку 30-х гг. нашага стагоддзя, у час росквіту краязнаўства, правялі значную працу ў гэтай галіне. Звернем увагу на асветніцкую дзейнасць Віцебскага акруговага таварыства краязнаўства (ВАТК) як найменш вядомую. Але спачатку спынімся на гісторыі заснавання таварыства.

Яно заснавана ў пачатку 20-х гадоў нашага стагоддзя. Актыўны перыяд дзейнасці таварыства пачаўся пасля прыезду ў Віцебск Мікалая Іванавіча Касяровіча — вядомага беларускага этнографа, мовазнаўцы, літаратуразнаўцы і краязнаўцы. Пад яго кіраўніцтвам краязнаўчая арганізацыя афіцыйна была зарэгістравана ў жніўні 1924 г.: акруговы выканаўчы камітэт зацвердзіў статут краязнаўчай арганізацыі, якая атрымала назву Віцебскае акруговае таварыства краязнаўства. Статут арганізацыі падпісалі дванаццаць чалавек. Для кіравання працай было выбрана праўленне, першым старшынёю якога быў М.І.Касяровіч. У яго склад уваходзілі А.Р.Брадоўскі, А.А.Сінкевіч, М.М. Багародзкі і іншыя, а сярод членаў таварыства былі: З.І.Азгур, М.В.Анцаў, З.І.Гарбавец, І.Гаўрыс, В.Х.Абезгаўз, М.Б.Беленькі, М.Б.Вяземскі, З.К.Цярэшчанка, В.С.Угорац, З.М.Апцер, П.Я.Варпаховіч, С.М.Некрашэвіч і інш. У склад ВАТК уваходзілі дванаццаць раённых аддзяленняў і чатыры краязнаўчыя гурткі. Структура таварыства ўключала секцыі: культурна-гістарычную, мастацкую, мовы і побыту, прыродазнаўчую, светазнаўчую, школьна-краязнаўчую, эканамічную, яўрэйскую. На правах секцыі працавалі энтамалагічнае бюро, бібліяграфічная і археалагічная камісіі. Дзейнасць кожнай з іх была накіравана на дасягненне

мэты, якую вызначыла Віцебскае акруговае таварыства краязнаўства. Мэта прадугледжвала вывучэнне Віцебскай акругі ў гістарычных, эканамічных, этнаграфічных, геалагічных і іншых адносінах, а таксама навуковую распрацоўку пытанняў, якія адносяцца да гэтай вобласці, распаўсюджванне адпаведных ведаў, абуджэнне ўвагі да задач у грамадскім асяроддзі. Для дасягнення гэтай мэты выкарыстоўваліся такія формы, як чытанне лекцый, арганізацыя вечароў, экскурсій, публікацыя артыкулаў і асобных прац, стварэнне бібліятэк па краязнаўстве, якія сябры таварыства адносілі да асветніцкай дзейнасці. Супрацоўнікі ВАТК удзялялі вялікую ўвагу менавіта гэтаму боку працы, бо лічылі, што папулярызацыя яе створыць спрыяльныя ўмовы для развіцця краязнаўства і прыцягне да яго шырокія масы насельніцтва. Краязнаўцы выступалі ў клубах (сярод салдат Чырвонай Арміі) з дакладамі, у якіх стараліся як можна больш у даступнай для слухача форме расказаць аб розных баках жыцця свайго краю. Арганізоўвалі выставы выданняў БССР. Каб больш вядомы былі насельніцтву мясцовыя народныя песні, члены таварыства збіралі іх, а для выканання песень стварылі хор, але, на жаль, ён хутка спыніў сваю дзейнасць. Ішла гаворка і аб неабходнасці выдання лістовак, паштовак з відамі мясцовага краю, яго помнікаў прыроды, старасветчыны.

Вялікае месца ў працы ВАТК займала выдавецкая дзейнасць. У прэсе таго часу пісалі, што толькі чатыры акруговыя краязнаўчыя таварыствы здолелі закласці грунт для сваёй выдавецкай дзейнасці, а раённыя таварыствы яшчэ не набралі моцы для гэтага. Намі знойдзены бібліяграфічны спіс выданняў ВАТК, у якім указана месца выдання працы Л.Аўхімені. Гэта раённы цэнтр Сянно, дзе знаходзілася аддзяленне таварыства. Дадзены факт сведчыць аб тым, што выдавецкай дзейнасцю займаліся і раённыя аддзяленні ВАТК. Аналіз друкаванай прадукцыі таварыства краязнаўства дае падставу меркаваць, што тэмы выданняў разнастайныя: эканоміка, беларуская літаратура, архітэктура, мастацтва, народная творчасць і інш. Сярод выданняў ёсць беларуска-расійскі, краёвы слоўнікі. На

1927 г. у гэтым таварыстве была самая вялікая колькасць выданняў у параўнанні з працамі Барысаўскага, Магілёўскага, Аршанскага АКТ (на іх ліку было адно-два выданні). Для прац Віцебскага таварыства характэрна і высокая якасць. Аб гэтым сведчыць артыкул А.Шашалевіча, у якім маюцца звесткі аб выданнях ВАТК (у тым ліку і аб першым томе зборніка "Віцебшчына"), спасылкі на рэцэнзіі аб іх. Варта адзначыць артыкул "Выданьні Акруговых Краязнаўчых Таварыстваў", у якім змешчаны бібліяграфічныя спісы выданняў АКТ і рэцэнзій на іх. Мы дапоўнілі гэтую бібліяграфічную працу і склалі свой бібліяграфічны спіс надрукаваных прац ВАТК [Гл.: Дадатак].

Выданні Віцебскага акруговага таварыства краязнаўства ўяўляюць вялікую каштоўнасць для ўсіх, каго цікавіць асабліваць культурнага развіцця данага рэгіёна. Матэрыял аб цэрквах Віцебска і яго акругі, які ілюстраваны іх фатаграфіямі, змешчаны ў працы М.Каспяровіча "Беларуская архітэктура" (1925). У кнізе А.В.Багдановіча "Новая беларуская літаратура" даецца аналіз творчасці беларускіх пісьменнікаў канца XIX — пачатку XX стагоддзя. Асобую ўвагу аўтар удзяліў тым пісьменнікам і паэтам, працы якіх з'явіліся састаўной часткай "нацыянальнага адраджэння" пачатку XX стагоддзя (Я.Купала, Я.Колас, А.Гарун, Ц.Гартны, Ф.Шантыр, К.Буйло, У.Галубок, М.Багдановіч, А.Паўловіч, З.Бядуля, А.Гурло, Ф.Чарнушэвіч, М.Чарот, аб'яднанне "Маладняк"). Вельмі цікавы пераклад М.Каспяровіча кнігі "Беларускае мастацтва" нямецкага доктара А.Іпэля, які па ініцыятыве вядомага культурнага дзеяча Івана Луцкевіча працаваў па гэтай тэме ў складзе дзесятай нямецкай арміі ў час акупацыі Беларусі. Гэта, па словах перакладчыка, першая праца, якая асвятляе беларускае мастацтва ад яго пачатку з улікам месца развіцця і ўплываў іншых культур. Нягледзячы на недахопы, М.Каспяровіч адзначыў, што гэтая кніга будзе вельмі карыснай як для шырокіх колаў грамадства, так і для даследчыкаў. Неаднаразова М.І.Каспяровіч адзначаў, што для паляпшэння краязнаўчай дзейнасці неабходна ведаць беларускую мову, чаго яшчэ не хапала ў той час "усходне-

беларускай" інтэлігенцыі. З мэтай задавальнення першапачатковай патрэбы ў гэтых ведах ім быў складзены "Беларуска-расійскі слоўнічак". У той жа час М.І.Каспяровіч звяртаў увагу на тое, што ўзбагачэнне літаратурнай беларускай мовы можа ісці толькі шляхам успрыняцця ёю мясцовых слоў. У сувязі з гэтым ім у 1926 годзе была шырока разгорнута праца па ўкладанні слоўніка жывой мовы Віцебшчыны. Вынікам яе з'явіўся ў 1927 годзе "Віцебскі краёвы слоўнік". Інфармацыйная каштоўнасць яго ў тым, што пасля перакладу слова на рускую мову ці тлумачэння яго аўтар дае назву месца, дзе яно ўжываецца. М.І.Каспяровіч склаў да яго яшчэ "Слоўнічак уласных іменьняў". Вядома, што за час друкавання слоўніка ўкладальнікам і яго сябрамі былі апрацаваны дадаткі ў ліку больш дзвюх тысяч слоў, а таксама складзены слоўнічак эратычных назваў (іх было каля тысячы), але невядома, надрукаваны яны ці не. Звестак аб гэтым у нас няма.

Вялікую ролю ў вывучэнні краю М.І.Каспяровіч адводзіў бібліяграфіі. У яго манаграфіі "Краязнаўства" (Мінск, 1929) ёй надаецца вялікая ўвага ў раздзелах "Краязнаўчая бібліографія", "Краязнаўчыя выданьні", дзе аўтар падкрэслівае, што "раней, чым пачаць вывучэньне краю, неабходна ведаць усё тое, што ўжо зроблена ў гэтым стасунку". М.І. Каспяровіч гаворыць тут аб неабходнасці стварэння бібліяграфіі мясцовага краю, раскрывае методыку складання краязнаўчай картатэкі, што з'яўляецца актуальным і ў нашы дні. Акрамя таго, ён узнімаў пытанні складання бібліяграфічнай інфармацыі аб раёне і стварэння калекцыі выразак з газет. Менавіта на гэта была скіравана праца бібліяграфічнай камісіі, якая ўваходзіла ў склад Віцебскага акруговага таварыства краязнаўства. Яна займалася стварэннем бягучай бібліяграфічнай інфармацыі аб Віцебшчыне, у якой асаблівую ўвагу надавала адлюстраванню артыкулаў з перыядычных выданняў: "Наш край", "Полымя", "Асьвета", "Маладняк", "Узвышша" і інш., вяла работу па падрыхтоўцы зборніка навуковых прац таварыства, складала бібліяграфічны слоўнік аб дзеячах Віцебшчыны, займалася стварэннем бібліяграфічнай інфармацыі па яўрэйскім пытанні.

Значную ўвагу бібліяграфічнай дзейнасці таварыства надаваў М.М.Багародзкі. Ён зазначаў неабходнасць стварэння поўнай бібліяграфіі, уліку праведзенай працы па вывучэнні гарадоў Беларусі і Віцебшчыны, у прыватнасці ён гаварыў, што "будучая праца таварыства павінна заключацца ва ўліку, апісанні і вызначэнні значнасці гістарычных дакументаў".

М.І.Каспяровіч лічыў, што вывучыць творчасць таго ці іншага выхадца з краю і яго ўклад у нацыянальную культуру немагчыма без даследавання "культурнага гнязда", дзе ён нарадзіўся і дзе прайшло яго дзяцінства і станаўленне як асобы. Гэта тычыцца не толькі выдатных дзеячаў краю, але ўсіх, чыя дзейнасць звязана з пэўнай мясцовасцю.

Прыклад працы ў гэтым накірунку зрабіў сам М.І.Каспяровіч, які склаў бібліяграфічны слоўнік у дзвюх частках. Матэрыял кожнага раздзела змешчаны ў алфавітным парадку. Першая частка мае назву "Выяўленчыя мастацтвы, музыка, тэатр". У ёй дваццаць адна персаналія. Другая — "Літаратура, крытыка, дасьледаваньні мовы"— складаецца з дваццаці персаналій. Кожная з іх суправаджаецца біяграфічнымі звесткамі, бібліяграфічнымі спісамі прац, якія ўжо надрукаваны альбо яшчэ знаходзіліся на той момант у рукапісе, і рэцэнзій на творы ці дзейнасць аўтара.

Члены таварыства справядліва лічылі, што для папулярызацыі дзейнасці сваёй арганізацыі, работ аўтара, аб якім напісана канкрэтная кніга, альбо для пашырэння ведаў аб крыніцах, у якіх таксама можна знайсці інфармацыю аб пэўным прадмеце, неабходна выкарыстоўваць на старонках сваіх выданняў бібліяграфічную інфармацыю, засваенне якой вядзе да пашырэння кругагляду чалавека, павышэння ўзроўню яго інтэлекту. Выданні Віцебскага акруговага таварыства краязнаўства ўяўляюць вялікую каштоўнасць і як крыніцы бібліяграфічнай інфармацыі. Асабліва ў гэтым сэнсе трэба адзначыць артыкулы І.П.Фурмана, якія заўсёды суправаджаюцца спісамі выданняў, некаторыя працы А.Шлюбскага, напрыклад "Крашаніна". Апошняя праца змяшчае адчужаную

бібліяграфічную інфармацыю — бібліяграфічны спіс “Выданні Віцебскага Акруговага Таварыства Краязнаўства”, які складаецца з дзевяці бібліяграфічных запісаў.

У зборніку “Віцебшчына”, т.І (1925) можна знайсці ўсе формы бібліяграфічнай інфармацыі: асобныя паказальнікі, афінную і латэнтную. На старонках гэтага неперыядычнага выдання змешчаны рэтраспектыўны паказальнік “Бібліографія Віцебшчыны” (матэрыялы), які быў складзены членамі таварыства М.І.Каспяровічам і М.М.Багародзкім. Ён змяшчае 338 бібліяграфічных запісаў на мове выдання — беларускай, рускай, польскай, якія размешчаны ў агульным алфавітным парадку. Бібліяграфічнае апісанне няпоўнае, ахоп матэрыялу не з’яўляецца вычарпальным, аднак гэта была спроба перадаць інфармацыю аб існуючых выданнях, на аснове якой краязнаўцы маглі весці сталую і сістэматычную работу па вывучэнні Віцебшчыны. У зборніку можна знайсці вялікія спісы выкарыстанай літаратуры, напрыклад да артыкула Ф.Лунсгерсгаўзэна “Кароткія праграмы для вывучэньня рэкаў, вазёр і балот мясцовага краю” змешчаны спіс, які складаецца з 28 бібліяграфічных запісаў, размешчаных у хаатычным парадку, асобна выдадзеныя выданні і несамастойныя змешчаны ў агульным радзе, бібліяграфічнае апісанне няпоўнае. Ствараючы такія цікавыя выданні, супрацоўнікі Віцебскага акруговага таварыства краязнаўства сутыкаліся з вялікімі цяжкасцямі ў сваёй дзейнасці. М.І.Каспяровіч часта звяртаўся ў прафкам з просьбай не перагружаць працай краязнаўцаў; лічыць дзейнасць ВАТК грамадска карыснай, больш увагі ў мясцовай прэсе надаваць публікацыям краязнаўчага характару.

Віцебскае акруговае таварыства краязнаўства практычна на працягу ўсяго часу было дрэнна матэрыяльна забяспечана, прыбытак ад продажу сваіх надрукаваных прац атрымлівала невялікі, у сувязі з чым члены таварыства імкнуліся выпускаць адзін зборнік у год, а навуковыя працы сваіх калег выдаваць у форме брашур невялікім тыражом.

Нягледзячы на ўсе гэтыя негатыўныя моманты, выданні ВАТК былі высокай якасці, неслі вялікую навуковую бібліяграфічную інфармацыю, некаторыя друкаваліся на замежных мовах. Так, аб кнізе І.П.Фурмана "Віцебскія мастакі-гравёры" рэцэнзент С.Бар пісаў: "Прыходзіцца дзівіцца, як гэта беднае акруговае таварыства краязнаўства, пры адсутнасьці сродкаў, можа выдаваць такія тэхнічна дасканалыя кніжкі, якія, нам здаецца, наўрад ці здолела б выдаць наша Дзяржаўнае Выдавецтва... Прыходзіцца пашкадаваць, што мала выдадзена (60 экз.)".

Не ўсе планы Віцебскага акруговага таварыства краязнаўства былі здзейснены, шмат чаго засталося толькі ў накідах.

Пасля прыняцця пастановы прэзідыумам Беларускай акадэміі навук "Аб ліквідацыі Акруговых Таварыстваў Краязнаўства ў сувязі з ліквідацыяй акруг" ад 13 жніўня 1930 г. было створана Віцебскае гарадское бюро краязнаўства, якое спыніла сваю дзейнасць у 1932 г. Як сведчаць архіўныя звесткі, галоўная прычына спынення дзейнасці — палітычныя матывы. Яго кіраўніцтва было абвінавачана ў так званай "нацдэмаўскай дзейнасці". М.І.Каспяровіч быў рэпрэсіраваны.

У нашы дні краязнаўства ў Віцебску не адышло ў нябыт. У горадзе вялікая колькасць краязнаўцаў-аматараў, працуе Віцебскае абласное краязнаўчае аб'яднанне (ВАК). Галоўная "рабочая" мэта ВАКа — абудзіць гістарычную рамантыку ў народзе, асабліва ў маладзёжным асяроддзі, аб'яднаць шматлікіх краязнаўцаў горада. І, на нашу думку, каб захаваць і прадоўжыць вялікія краязнаўчыя традыцыі Віцебшчыны, сучасныя краязнаўцы могуць абагаціць сваю працу каштоўным вопытам асветніцкай дзейнасці ВАТК, нягледзячы на вельмі кароткі перыяд існавання якога, яго сябры ўнеслі неацэнны ўклад у працу па вывучэнні Віцебшчыны і распаўсюджванні краязнаўчых ведаў сярод насельніцтва.

Дадатак

1. Аўхімень Л. Эканамічны нарыс БССР.— Віцебск, 1925.— 16 с.

2. Аўхімень Л. Эканамічны нарыс БССР.— Сянно, 1925.— 16 с.

3. Багдановіч А. Новая беларуская літаратура.— Віцебск, 1925.— 25 с.

4. Віцебшчына: Непэрыядычны орган Віцебскага Акруговага Таварыства Краязнаўства. Т.1.— Віцебск, 1925.— 216, [2] с.: іл.

5. Віцебшчына: Непэрыядычны зборнік Віцебскага Акруговага Таварыства Краязнаўства. Т.2.— Віцебск, 1928.— 203, [1] с.: іл.

6. Д-р Іпэль. Беларускае мастацтва = D-r A. Ippel. Zur Weiss-Ruthenischen Kunst/Пер. з ням. З.Гарбаўца і М.Касьпяровіча з прадм. перакладчыкаў.— Віцебск, 1925.— 25, [1] с.: іл.

7. Касьпяровіч М.І. Беларуска-расійскі слоўнічак / Прадм. аўтара.— Віцебск, 1925.— 55, [1] с.: іл.— Бібліягр.: 4 назвы.

8. Касьпяровіч М.І. Беларуская архітэктура: Абрыс/Прадм. М. Шчакаціхіна.— Віцебск, 1925.— 52 с.: іл.— Бібліягр.: 10 назваў.

9. Касьпяровіч М.І. Віцебскі краёвы слоўнік: (Матар'ялы) / Інстытут Беларускай Культуры; Камісія для ўкладаньня слоўніка жывой беларускай мовы; Віцебскае Акруговае Таварыства Краязнаўства; Пад рэд. М.Я.Байкова, Б.І.Эпімаха-Шыпілы.— Віцебск: Заря Запада, 1927.— 168 с.

10. Фурман І.П. Віцебск у гравюрах С.Юдовіна / Віцебскае Акруговае Таварыства Краязнаўства; Пад рэд. М.Касьпяровіча; Мастац. рэд. Е.С.Мініна; Прадм. М.Касьпяровіча; Вокл. і ўсе кніж. аздобы С.Б.Юдовіна.— Віцебск, 1926.— 45, [2] с.: іл.— (Мастацтва на Беларусі).— Тэкст бел., ням.

11. Фурман І.П. Віцебскія мастакі-гравёры [Афармленне Е.С.Мініна].— Віцебск, 1928.— 27, [2] с.: іл.

12. Фурман І.П. Крашаніна: Матар'ялы да гісторыі яе ў Віцебшчыне / Пад рэд. і з прадм. М.І.Касьпяровіча; Мастацкі нагляд і малюнкі ў тэксьце Е.С.Мініна.— 2-е выданьне.— Віцебск, 1925.— 63 с.: іл.— Бібліягр.: 6 назваў

13. Шлюбскі А. Крашаніна (набіванка) / Пад рэд. і з прадм. М.Касьпяровіча.— Віцебск, 1926.— 32 с.: іл.— Бібліягр.: 9 назваў.

Баранова А.С., *доцент,*
Минский государственный
лингвистический университет
Ярмолич С.Я., *студентка, Белорусский*
государственный педуниверситет

ПЕДАГОГИЧЕСКИЕ ВЗГЛЯДЫ БЕЛОРУССКИХ ПРОСВЕТИТЕЛЕЙ

Грамотность, просвещение, образование на восточнославянских землях расширились благодаря деятельности Кирилла и Мефодия, других религиозных и светских деятелей. Белорусские просветители сделали очень много для распространения книг, грамотности, воспитания любви к книге, образования. Ф.Скорина призывал каждого человека читать, так как книга —“зерцало жития нашего, лекарство душевное, утешение всем опечаленным, наиболее же тем, которые оказываются в бедах и в болезнях”. Псалмы, содержащиеся в книгах, “душу и смысл освещают, гнев и ярость усмиряют, мир и покой чинят, тоску и печаль отгоняют, познание... дают, людей в приязнь вводят, ласку и любовь укрепляют...”

Во времена Ф.Скорины главным источником всех познаний была Библия. Просветитель писал: “Библия... порусски переводится: книга... В сей книге всей природы мудрости

начало и конец... В сей книге описаны все законы и права, которыми люди на земле должны руководствоваться. В сей книге все лекарства, душевные и телесные, полностью найдете... Тут учение о семи свободных науках достаточное". Ф.Скорина отмечал, что, читая Библию, можно изучить грамоту, грамматику, логику, риторику, музыку, арифметику, геометрию, астрономию, военное дело. Книги для него были средством распространения знаний и добрых нравов. В притчах, изложенных в книгах, скрыта мудрость, как "сила в дорогом камне, как золото в земле, как ядро в орехе. Кто ее найдет, тот найдет милость и получит благословение от господа, и придет к нему все доброе вместе с нею, хвала и честь бесчисленная силою ее. Ибо она есть мать всех добрых дел и учитель всякому доброму умению. В ней воистину есть дух разумности святой, единый, различный, смышленый, скромный, яркий, движущийся, неоскверненный, истинный, сладкий, чистый, постоянный, мягкосердечный и всякую иную имеющий в себе добродетель". Такова в его понимании была сила книжного просвещения, поэтому издательской деятельности Ф.Скорина посвятил свою жизнь, видя в этом значительность, необычайную важность для дальнейшего существования народа.

Деятель белорусской культуры, педагог Сымон Будный большое значение придавал книге, слову, образованию на родном языке. В послании к князьям Радивиллам он отмечал, что "Вашим княжеским милостям... две книги... написаны и поданы, а именно тем, которые сейчас сердцем молоды для пробуждения у них любви к слову... А также для того, чтобы Ваши княжеские милости не только иностранный язык почитали, но также... и тот издавна славный славянский язык изволили полюбить и им тешились бы. Справедлива ибо мысль есть, чтобы Ваши княжеские милости изволили любить язык того народа, в котором наши давние предки и... отцы ваших княжеских милостей славно ответственные должности исполняют..."

Белорусский просветитель Василь Тяпинский выступал за получение знаний на родном языке. “Рад показать веру мою, которую имею главным образом народу своему русскому (белорусскому). Те ее тем давним веком славною предков своих искусством... как надеюсь, подтвердят, если в чем ошибочна, то они исправят... которая из славянского, чтобы им также и их собственным языком русским (белорусским) из печати вышла”,— писал просветитель. Он стремился к распространению книг на родном языке, не жалел для этого ни сил, ни средств. “Из скудного своего имения народу моему прислуживаю, на которой и также при ней и на именьице, хотя ж оно было невеликим для издержек, и особенно книг старых давних из разных и неблизких мест доставая,— сверх того еще в прошедшие годы тяжкие пути — дороги для печатания, а право все до того заново начиная,— хотя, очень также перед тем в долги залезая”,— таков был тяжкий путь просветителя к распространению грамотности на родном языке. Его очень беспокоило, что учителя не знают родного языка: “Что может быть жалостнейшим, что безобразно уродливым, что и те, которые между нами называются духовными учителями, смело скажу, еще меньше им не владеют, еще меньше его понимания не знают и в нем не учатся, но даже и школы для его изучения не имеют, ради чего в польские либо в другие письмена за такой неволей не только себе и детей, не без стыда своего, чтобы только услыхали, немало приучают?.. Кто не вынужден плакать, видя языка своего славного запущенность и просто презрение, с которого... такая ясная их в слове божьем мудрость, которая была им почти как врожденная, когда от них отошла, а на ее место в тех местах такое оплаканное неумение пришло, что уже некоторые и письменности своей... стыдятся?” Он призывал уважать свою письменность: “Но хотя бы письмена свои... уважали...”.

В.Тяпинский с благодарностью отзывается о просветительской деятельности Кирилла и Мефодия — славянских просветителей, создателей славянской азбуки:

“Действительно, кто хотел бы и умел тот перевод читать, тот увидел бы, что наш милый славянин (Кирилл) превосходил и должно быть за собою оставил латинских и иных толмачей (переводчиков) как он из греческого переводил собственно слова, что трудно понять, каким языком, греческим или славянским, он больше владел”. Кирилла и Мефодия он называет учителями, показавшими пример перевода слова божьего на родной язык. Они “сами одни то доказали, что, согласно науки апостольской, своим собственным языком от так давнего времени слово божие перевели, имели и нам покинули. В чем все иные народы едва ли даже не до нашего столетия усмотрели их пример и то не без малого расстройства и оскорбления, пришли к тому, что слово божие и латинских и иных письменностей также своим прирожденным языком перевели и читать начали”.

Расширение просвещения В.Тяпинский связывал с развитием школ на родном языке. Он писал: “Вот бы к науке,— но не такой, как ныне на вечный свой срам только прочести и то едва в своем языке всего учатся,— школы заложить и науку слова божьего за многие годы запущенную вознести братии вашей хотели и старались”.

Белорусские просветители создавали учебники, учебные пособия. Ян Лициний Намысловский является автором учебных пособий на латинском, польском, немецком языках. Он написал учебник по логике, а также учебное пособие “Нравоучения для общего пользования в жизни...”, которое он издал в честь подающих надежду юношей, своих учеников.

Гуманистический характер просветительской деятельности Яна Лициния Намысловского проявился в подходе к своим ученикам: в честь одного из них он издал учебник, в честь других, искушенных в тевтонской речи, перевел немецкими стихами то, что сказано на латинском и польском языках, чтобы наряду с изучением сентенций ученики совершенствовали знания в немецком языке.

С.Ф.Рысинский посвятил свою жизнь изучению родного языка, речи простых людей. В этом он видел важное средство развития просвещения, нравственного, умственного воспитания. Он учил своих учеников видеть увлекательные образы, с помощью которых поэты стремятся воспитать нравы людей, совершенствовать умение тех, кто пользуется речью. Просветитель советовал при чтении поэтов изучать свойственные им фигуры и изречения, их своеобразные и красивейшие по построению рассказы, творения, остроумные истории, прибаутки, выражения. Он очень ценил народные пословицы и считал, что если пользоваться пословицами в соответствующем месте и времени, то удается смягчить и склонить к пониманию тех, кто не внемлет убедительным и неопровержимым доказательствам философов. Он надеялся, что чрезвычайно тяжелый труд (собирание пословиц), потребовавший многолетних усилий, будет приятным и полезным юношеству и тем, кто слабо владеет народным языком, так как из острых народных словечек кратким путем узнают и объясняют природу вещей, формируют нравы, получают поучительные сведения о жизни людей. С.Ф.Рысинский собирал пословицы не путем чтения книг, а в ходе долгого общения с людьми и вдумчивого поиска.

Очень важной для просвещения была деятельность Лаврентия Зизания, который издал книги “Азбука”, “Лексис”, “Грамматика словенска”, “Катехизис Великий”. Эти книги оказали большое влияние на развитие культуры в Беларуси, на Украине, в Литве и России. “Лексис” Л.Зизания был своеобразной первой славянской энциклопедией, где давались краткие, но ценные сведения по истории, астрономии, географии, биологии, медицине, философии, юриспруденции и другим наукам, представлены педагогические и психологические термины, рассмотрены вопросы обучения и воспитания. “Грамматика словенска” Л.Зизания — первый учебник по славянской грамматике. Этот учебник был широко распространен в Беларуси, Литве, на Украине и в России.

Л.Зизаний был достойным продолжателем дела Кирилла и Мефодия. В “Послании старательным ученикам и всем любителям славянского языка, благозвучного и распространенного” он отмечал: “... прежде всего ради любви к братьям своим я решился на дело выше моих сил — вновь написать и выпустить из печати первую среди семи наук — грамматику любезнейшего нам славянского языка, хорошо изучив которую, каждый может уверенно читать и без сомнений понимать книги на славянском языке и правильно писать, поскольку она — ключ к пониманию, она избавляет от двусмысленностей и развеивает всякие сомнения и в то же время украшает и просвещает человеческий разум. Благодаря ей риторика и словесность вместе с чистой философией и естественным богословием образуют слова, без которых не совершить надлежащим образом никакого дела”. В “Катехизисе Великом” сильны были просветительские позиции автора, в значительной степени был представлен материал познавательного характера. Это дало повод для резких возражений со стороны церковников: “Потом грехом ему, что, Лаврентий, в твоей книге о божестве и о существе его писаны вопросы и ответы дерзостно и зело смело...”

Большую роль в развитии славянского языка сыграла “Грамматики словенские правильное синтагма” М.Смотрицкого. Кирилл и Мефодий на основе греческого алфавита и с учетом родного языка разработали славянскую азбуку, М.Смотрицкий разработал славянскую грамматику. Он писал: “Большая польза грамматики для греческого и латинского языков известна; чтобы со временем и в славянском подобное подтверждение было, старательный учитель, будет зависеть от вашего усердия...” Славянская грамматика, по мнению ученого, большую пользу для славянского языка может принести, научить писать по-славянски, писать раздельно, легко понимать прочитанное, по ней при необходимом старании в школах будут читаться славянские лекции. “При таком вашем старательном усердии... обещаю скорое в народе нашем возвышение понимания, употребление и пользу славянского языка”,— писал он.

Белорусский книгопечатник и просветитель Спиридон Соболь всю свою сознательную и творческую жизнь посвятил книгоиздательской деятельности и просвещению. Он издал много книг, предназначенных для учебных целей. Впервые употребил термин "букварь", издал "Букварь", способствуя расширению письменности среди народа. Крупнейший книгопечатник своего времени, С.Соболь был достойным продолжателем просветительской деятельности Кирилла и Мефодия, Ф.Скорины, И.Федорова.

Видный просветитель и издатель, всю жизнь посвятивший распространению знаний среди славян, И.Ф.Копиевский выступал как автор, составитель, переводчик и редактор. Им были написаны, подготовлены, переведены на русский язык более 20 книг, в том числе по грамматике, арифметике, истории, географии, навигации. "Более 20 книг написал я на славу твоего пресветлейшего царского величества и на всемерную пользу Великороссийского государства,"— писал он в письме Петру I от 18 декабря 1699 г.

Педагогические воззрения И.Ф.Копиевского были прогрессивными, цель жизни он видел в распространении знаний среди народа славянского, разъяснении юношам важности и необходимости образования, подчеркивал значение разностороннего образования. Понимая важность овладения латинским языком для получения полноценного образования, он "для процветания и пользы народа славянороссийского напечатал сию книгу, предназначенную для овладения высокими науками, желающим юношам полезную и их увеселяющую совершенно". Важную роль в образовании он придавал грамматике. "Тщетен есть всякий труд без грамматики, сочинил ее и разукрасил, сколь возможно было, тернистые грамматические толкования, при этом добивался я и истины в учении, краткости в действиях, разъяснений в примерах и образах, словом, пользы во всем. А также в конце этой книги на двух листах дан анализ грамматических форм... Через все части этимологии всякий юноша сможет одновременно

совершить грамматические действия, разрешить (проанализировать) всякое имя и слово. Если некоторые юноши, все это получив, усвоят, то разум свой обогатят и геркулесовым дерзновением воспримут все науки,"—писал И.Ф.Копиевский. С целью распространения знаний о навигации он в 1698 г. перевел с латинского языка на великорусский диалек 'Книгу, учащую морского плавания". Круг научных интересов просветителя был широк: языки, навигация, история, арифметика. Всякий юноша, утверждал Копиевский, должен с усердием и дерзновением прилежно учиться различным наукам. Он помогал развитию просвещения издательской деятельностью: им напечатаны "Краткое и полезное руководение в арифметику", "Введение краткое во всякую историю по чину историческому от создания мира ясно и совершенно списанное", издана первая русская карта звездного неба.

Белорусский общественный деятель, педагог И.Г.Кулаковский придавал большое воспитательное и познавательное значение изучению "прекрасного, благозвучного и великолепного языка древних славян". Он считал, что "язык сей как в отношении филологии, законоведения и истории, так, наконец, и в отношении поэзии представляет обширное поприще для исследований. В сем богатом источнике славянин-филолог почерпнуть может обильные сокровища для усовершенствования наречий, имеющих общее происхождение. Законоведец найдет существенное пособие относительно своих занятий в древних памятниках славянского законодательства. С помощью его историк дополнит недостатки и даст собственный характер народной истории. Поэт стихотворный язык украсит новою силою и блеском, соединенным с величайшею простотою. А исследователь и любитель славянских древностей вообще может усилить и умножить глубокие свои изыскания".

Он настаивал на преподавании в общественных учебных заведениях, и в особенности в западных губерниях России, языка и древней славянской литературы, на привлечении

юношества к изысканиям и исследованиям славянского языка. Это, по его мнению, произведет сильное нравственное влияние на умы, ибо "опыт научает, что любитель археологических изысканий какого бы то ни было народа или языка необходимо проникается или некоторым образом воплощается, так сказать, в народ, сделавшийся любимым предметом его исследований".

И.Г.Кулаковский утверждал, что "когда ученик выучится в начальных классах языку по общепринятым правилам, тогда обязанностью учителя будет обратить внимание его на красоты своего языка, на древнейшие памятники его словесности, на наречия, из оного проистекающие, на причины, имевшие влияние на разделение оных и отдаление от первоначального языка". Таковы были мысли просветителя "в отношении наук вспомогательных к оживлению в нашей стороне умирающей народности".

Он считал также долгом сказать о том, что учебные заведения нуждаются в учебных книгах, которые должны служить указателями для преподавателей, и что составление, просмотр и приспособление книг к местным потребностям должно быть исключительно занятием ученого общества, удостоенного доверия и покровительства начальства или особого комитета для издания учебных книг. Этим И.Г.Кулаковский хотел поставить издательское дело на рациональную основу.

Стремление приблизить образование к народу, сделать просвещение доступным большинству побудило белорусских просветителей поставить обучение на родном языке. Ян Чечёт отмечал близость белорусского и русского языков. В белорусских песнях он видел "особую красоту, свежесть первооткрытия и лаконичность в передаче всех чувств". Сборники белорусских народных песен считал важным средством просвещения, содействующим моральному прогрессу народа. Он подчеркивал, что старинные сказки, повести, пересказы, песни дают возможность узнать о чутких, красивых, тонких и глубоких чувствах народа, указывал на необходимость поправить упущения минувших веков и заняться составлением

грамматики и словаря белорусского языка. Ян Чечёт писал, что "надлежащее толкование языка... на котором некогда писали у нас государственные акты, целиком ляжет на плечи какого-то способного человека, возможно, крестьянина, который, получив образование, более глубоко рассмотрит хорошо известный ему язык...".

П.М.Шпилевский также отстаивал самобытность белорусского языка. Белорусский язык он считал родным. Его он слышал в счастливое время младенчества и детства, когда добрая старушка-няня убаюкивала его сказками о шапочке-невидимке, о заклятых князьях и княжнах, о бабе-яге — костяной ноге. Это определило дальнейший путь просветителя. Ему пригодились и сказки, слышанные в детстве, и прибаутки, и пословицы, и разные поверья о духах, колдунах, чародеях и страшилищах некогда язычествовавшего русского народа. Он с пользою употребил "младенческое знакомство с этим древнерусским языком, на котором говорили главные племена славяно-русские: кривичи и дреговичи — и на котором писали на Руси многие акты и договоры, даже Литовский статут... Он теперь обращает внимание ученого русского мира: за то взялись серьезно и разумно в ученых кабинетах и на кафедрах... И не диво! Белорусский язык, преданья, поверья и сказки белорусцев стоят того: белорусский язык так самостоятелен, так характеристичен в археологическом и филологическом отношениях, преданья, поверья и сказки его так оригинальны, до того исполнены первобытной, древней поэзии славяно-русской, что при настоящем направлении и развитии у нас филологии и археологии становится необходимым исследовать и изыскать главный приют древней русской славянщины и познакомить отчетливо с родоначальными ее элементами, сохранившимися в Белоруссии; изучая белорусский язык, преданья, поверья и сказки белорусского народа, мы изучаем язык, понятия и верования своих предков".

Итак, белорусские просветители, восприняв идеи Кирилла и Мефодия, в значительной степени содействовали

распространению письменности, просвещения, образования и белорусской культуры.

Яскевіч А.А., *ст. навук. супрацоўнік,*
Інстытут літаратуры
імя Янкі Купалы НАН Беларусі

ДА ПРАБЛЕМЫ ЦЫКЛІЧНАСЦІ ПРАЦЭСАЎ ДУХОЎНАГА АДРАДЖЭННЯ Ў СТАРАБЕЛАРУСКАЙ КНІЖНАСЦІ XVI—XVII СТАГОДДЗЯЎ

У пару вольнага складвання старабеларуская мова развівалася па класічным узоры з апорай на кніжныя мадэлі царкоўнаславянскай мовы. І заўсёды часы найбольшага росквіту нацыянальнай культуры супадалі з працэсамі асабліва плённага звароту і інтэнсіўнага засваення кірыла-мяфодзіеўскіх традыцый.

"... Мы неяк прызвычаіліся атаясамліваць Рэнесанс з Італіяй, напэўна, ад занядбання культуры, гісторыі славян, бо сама ідэя Адраджэння нарадзілася ў Візантыі ў XII стагоддзі (значна раней за Італію) як рэстаўрацыя традыцыйных мадэляў духоўнай і моўнай чысціні" [Picchio P. On Russian Humanism: The Philological Revival // Slavia.— Praha, 1975. Roc. 44. Ses. 2.— P 166].

Пачатак і росквіт гэтай выдатнай рэлігійна-культурнай з'явы, асабліва плённай на тэрыторыі Беларусі і іншых праваслаўных земляў Вялікага княства Літоўскага, прыпадае на эпоху першага і другога паўднёваславянскіх уплываў.

Напрыклад, першы паўднёваславянскі ўплыў, ля вытокаў якога стаялі святыя салунскія браты Кірыла і Мяфодзій, іх вучні Клімент Ахрыдскі, Навум, Чарнарызец Храбр, Іаан Экзарх, абумовілі "залаты век" культуры Першага (часоў цара Сімяона) і Другога (цара Асена II) балгарскіх царстваў. І не толькі ў Балгарыі, а і сярод іншых славян.

Пачатковы перыяд гэтай старажытнай пераемнасці мовы салунскіх першых настаўнікаў — часы святой Ефрасінні Полацкай, якая, паводле звестак, атрымлівала святыя кнігі (у балгарскай рэдакцыі Кірыла і Мяфодзія) праз родную цётку — візантыйскую імператрыцу — для перапісвання ў сваім знакамітым скрыпторыі непасрэдна з Канстанцінопаля. Не можа не здзіўляць сапраўды падзвіжніцкая дзейнасць Ефрасінні Полацкай па хрысціянізацыі краю, распаўсюджванні манаскіх цэнтраў з іх добра наладжанымі скрыпторыямі па перапісванні праваслаўных кніг.

Увогуле Адраджэнне, як у Славіі, так і ў Італіі і ўсёй Заходняй Еўропе, выклікала з'яўленне універсітэтаў і іншых навучальных устаноў, спрыяла распаўсюджанню вучонасці, зрабіла шырока даступнымі асвету, адукацыю, навуку. І пачалося ўсё з класічнай філалогіі як энцыклапедыі ўсіх гуманітарных ведаў.

Зварот да класічнай філалогіі прывёў да перачытвання рэлігійнага канона, выпрацоўкі метадалогіі і філалагічнай крытыкі тэксту, рэдагавання і выпраўлення кніг, росту іх колькасці.

Калі ж мець на ўвазе беларускае (падкрэслім, духоўнае) Адраджэнне, то яго росквіт прыпадае на эпоху другога паўднёваславянскага ўплыву.

Другі паўднёваславянскі ўплыў, эпіцэнтрам якога былі не толькі, як прынята лічыць, Маскоўскае княства, але, магчыма, яшчэ ў большай меры, землі Вялікага княства Літоўскага, абумоўлены складанымі зрухамі ў праваслаўным свеце, канчатковым вынікам чаго з'явілася вядомае перамяшчэнне рэлігійных цэнтраў.

У канцы XIV стагоддзя пад націскам Асманскай імперыі палі Балгарыя і Сербія, а ў 1453 годзе праз падман і здраду заходніх хрысціян (т.зв. Ферара-Фларэнцийскую унію) — Канстанцінопаль. У выніку візантыйскія праваслаўныя традыцыі перайшлі да сваіх усходніх пераемнікаў — Кіеўскай і Маскоўскай мітраполій.

Носьбітамі другога паўднёваславянскага ўплыву былі прадстаўнікі ісіхазму, якія лічылі, што вянец існавання чалавечай душы — асабістае "абагаўленне", узвышэнне чалавека ў сыноўняй любові праз Ісуса Хрыста і Святога Духа да Госпада. Гэта быў своеасаблівы тып падзвіжнікаў, якія, нават ахвяруючы ўласным вечным збаўленнем, ішлі выратоўваць "мір" ад граху і заганаў.

Калі ж непасрэдна весці гаворку аб другім паўднёваславянскім уплыве на ўсходніх славян, то пачатак яго трэба звязваць з дзейнасцю Тырнаўскай (Балгарыя) і яе пераемніцай Рэсаўскай (Сербія) школ, з іх шырока распрацаванай праграмай заснавання рэлігійных вучылішчаў, умацавання праваслаўнай дагматыкі і абрадавасці, пашырэння кнігапісання і інш. Пачынальнікі Адраджэння настойвалі на вернасці літары Св. Пісання і Падання, былі прыхільнікамі аўтэнтычнасці перакладаў, правільнасці і прыгажосці пісьма, клапаціліся пра вобразнасць і дзейсную сілу слова. Як важнейшую тэму трэба адзначыць імкненне гэтых школ да адраджэння царкоўнаславянскай мовы часоў салунскіх першых настаўнікаў, што вяло да збліжэння філалагічных праблем з этычнымі, арфаграфіі з артадоксіяй [Мечковская Н.Б. Ранние восточнославянские грамматики.— Мн., 1984.— С.5].

Апошняе найбольш выявілася ў Рэсаўскай школе і прывяло да "рэформы", так званага "выпраўлення кніжнага". Альгерд адразу быў гатовы прызнаць дзяржаўнай рэлігіяй праваслаўе, а ў Вільні праводзіць палітыку "трэцяга Рыма".

Тырнаўская і Рэсаўская школы, а за імі і місіянеры ў час другога паўднёваславянскага ўплыву асаблівую ўвагу звярнулі на выпраўленне пашкоджанняў у тэкстах св. кніг, што непазбежна ўзнікалі пры неаднаразовай перапісцы. Вялікім прыхільнікам дакладнасці капіравання арыгінала быў мітрапаліт Кіпрыян, які патрабаваў: "... сматряй не приложити или отложити единое некое слово, или тычку едину, или крючкы ... ниже преминити слогню некоторую, или приложити отъ обычныхъ, ихъ же первее привыкъ ..." [Соболевский А.И.

Славянская палеография.— СПб., 1908.— С.99]. Яго паслядоўнік Грыгорый Цамблак ідзе далей: выпраўленне тэксту ён абгрунтоўвае арфаграфічнай тэорыяй Канстанціна Касцянецкага [История лингвистических учений.— СПб., 1991.— С.141—143], згодна з якой няправільнае напісанне слоў вядзе не толькі "да схілення ў ерась", але і горш — пашкоджанне тэксту азначае адступленне ад ісціны Св. Пісання, бо згодна з вучэннем Грыгорыя Паламы "... увесь Сусвет — сачыненне Самаіпастаснага Слова... [Лихачев Д.С. Развитие русской литературы X—XVII веков.— Л., 1973.—С.97], г.зн. данесенага праз старазапаветных прарокаў і новазапаветных апосталаў дабравесця аб велічных прынцыпах Боскай светабудовы. Такім чынам, на Беларусі, на стагоддзе раней за царкоўную Ніканаўскую рэформу, паўднёваславянскія місіянеры ставілі пытанне аб сістэматычнай ідэнтыфікацыі з арыгіналам свяшчэнных кніг пры іх перапісванні.

Славянскае, духоўнае па сваім характары, Адраджэнне, якое (што пастараліся ўжо забыць) дало імпульс заходняму Рэнесансу, непасрэдна другі паўднёваславянскі ўплыў і дзейнасць яго выдатных праваднікоў у ВКЛ Кіпрыяна і Цамблака, плённая шматгадовая дзейнасць праваслаўных брацтваў па ўзоры Тырнаўскай і Рэсаўскай школ у абарону чысціні хрысціянства на Беларусі — вось тая старонка, якой не хапае ў скарыназнаўстве для вытлумачэння сапраўды тытанічных стымулаў дзейнасці нашага славутага асветніка Францыска Скарыны, крыніцы рэдкай багаслоўскай культуры яго перакладаў, як і феномена яго гімнаграфіі, нарэшце, выпрацаванай пры яго непасрэдным удзеле, у выніку яго дальнабачнай моўнай палітыкі, царкоўнаславянскай рэдакцыі старабеларускай мовы. Менавіта зварот у сваёй шматграннай асветніцкай, біблейска-перакладчыцкай і выдавецкай дзейнасці да кірыла-мяфодзіеўскай традыцыі дазволіў Ф.Скарыну закласці трывалы падмурак у працэс станаўлення нацыянальнай літаратурнай мовы; у сваёй лінгвістычнай палітыцы ён паспеў зрабіць больш за цэлае пакаленне моўных рэфарматараў і

пісьменнікаў і ў далёкім XVI стагоддзі сваёй таленавітай моватворчасцю здолеў узняць родную мову на вышыню найдасканалейшай літаратурнай мовы Еўропы.

Існаваў і ўласнабеларускі звод Св. Пісання. Працу над ім распачаў у 1502 г. Мацей Дзесяты, падрыхтаваны багаслоў, каліграф і мастак (ім выкананы "Дзесятаглаў"), і закончыў у 1514 г. дыякан Фёдар Янушэвіч (Гістарычныя кнігі і "Пяцікніжжа" Маісеева). Звод Мацея Дзесятага і лёг у аснову скарынаўскага перакладу Бібліі, які, па сведчанні аўтара, быў поўны, але многія кнігі Старога Запавету не дайшлі да нас.

І пазней у сценах Супрасльскай лаўры выспявалі ідэі нацыянальнага духоўнага Адраджэння, выношваліся планы стварэння кананічна вытрыманага і дакладнага перакладу — зводу Бібліі, у сярэдзіне XVI стагоддзя архімандрыт Супрасльскага манастыра Сергій Кімбар выступіў з уласнай праграмай перакладаў Бібліі на старабеларускую мову. Гэтай найвялікшай з'яве ў славянскай пісьменнасці — выданню ў маёнтку князя К.К.Астрожскага першай поўнай кананічна дакладнай царкоўнаславянскай Бібліі ў 1581 годзе — папярэднічаў у творчасці Івана Фёдарава падрыхтоўчы перыяд: праца над Евангеллем вучыцельным; Псалтырам з Часаслоўцам; Апосталам; Новым Запаветам.

Асветніцкая дзейнасць Івана Фёдарава ўключала ў сябе падрыхтоўку і выданне школьных падручнікаў: "Буквара" (1574 г., Львоў), "Азбукі" (1578 г., Астрог), "Лексіса з талкаваннем славенскіх моў проста" (1581 г., Астрог).

У складзе астрожскай "Азбукі" львоўскае пасляслоўе замяняецца навуковым выданнем трактата "О письменехъ" Чарнарызца Храбра, дзе, адстойваючы справу салунскіх братоў, богам натхнёны подзвіг святога Канстанціна-філосафа, аўтар паказвае дасканаласць і універсальнасць славянскай азбукі.

Пра павагу да роднай мовы, пра патрыятычныя пачуцці да зямлі, якая яго ўзгадавала, яскрава сведчыць абавязковае змяшчэнне Іванам Фёдаравым вольнай інтэрпрэтацыі вядомага трактата "О письменехъ" Чарнарызца Храбра. І тут жа

фёдараўскі палымяны заклік: “Хвалите Господа вси языци и похвалите его вси людие. А не единымі тремя письмены, а языки, яко ж они баснословят”.

Змяшчэнне ў выданнях І.Фёдарава твора Х стагоддзя, у якім сцвярджаецца права славян на кніжнасць, набывала вострае грамадска-палітычнае гучанне, было першай рэакцыяй на пракаталіцкую арыентацыю Пятра Скаргі, бо напачатку апошні адмаўляў старабеларускай кніжнасці, асабліва выданням І.Фёдарава і іншых брацкіх асветнікаў, у праве на існаванне. З асобамі Ф.Скарыны, І.Фёдарава, братоў Зізаніяў, А.Філіповіча, Л.Карповіча, М.Сматрыцкага, І. Ужэвіча сучаснікі звязвалі імклівае праваслаўнае Адраджэнне, “залаты век” старабеларускай пісьменнасці і культуры.

Падзеі Брэсцкай (Берасцейскай) уніі 1596 г., падрыхтоўка і няпростыя вынікі такога складанага рэлігійнага кампрамісу ў дзяржаўным аб’яднанні Рэчы Паспалітай і ВКЛ абумовілі з’яўленне новага жанру прыгожага пісьменства — палемічных твораў. І калі пасляслоўі і сказанні Івана Фёдарава як адзін з першых водгукаў на трактаты Пятра Скаргі стаяць ля вытокаў станаўлення гэтага жанру, то “Граматыка”, “Лексіс”, “Азбука”, якія прынеслі Лаўрэнцію Зізанію шырокую вядомасць (пра яго нават згадвае летапісец Баркулабаўскай хронікі), аўтарытэт таленавітага духоўнага пісьменніка і экзэгета сярод членаў славутага асветніцкага гуртка-асяродка Кіева-Пячэрскай лаўры на чале з архімандрытам Елісеем Плецянецкім (у склад гуртка таксама ўваходзілі Іоў Барэцкі, Памва Бярында, Тарасій Зёмка, Мялецій Сматрыцкі і інш.), напісаныя ў год Берасцейскай уніі, адлюстроўваюць своеасаблівы пік канфесійнай барацьбы. Паэтычная ж і граматычная творчасць Івана Ужэвіча не толькі завяршае працэс лацінізацыі старабеларускай культуры, але, наадварот, распачынае якасна новы напрамак развіцця нацыянальнай філалогіі — уводзіць айчынную традыцыю ў велічны храм агульнаеўрапейскіх ведаў новага часу. Сваёй граматыкай Іван Ужэвіч хацеў пазнаёміць замежнага чытача са сваёй Радзімай, яе багатай і дасканалай мовай. І ў паэтычнай

эпіграме да свайго твора, што, відаць, адпавядала акадэмічнаму этыкету таго часу, вучоны-патрыёт ва ўзнёслых паэтычных радках красамоўна пацвярджае сваю навуковую задуму:

У роднай краіне, о кніга, такой ты ніколі не знана,
Мову славянскую месціш ты на старонках сваіх.
Ды як тварэнне пяра, у Лютэцыі, з'яўленай свету,
Маці Сарбона цябе горне да ўлоння свайго.
Шчодра жывіла яе малаком свяшчэнным Палада
І атачала наўкол хорам красунь-піерыд.
Дык ты не вельмі, о кніга, шануй мяне, творцу свайго,
А як найбольш паважай маці — падпору тваю.

Станаўленне беларускай філалагічнай думкі адбывалася ў шырокім культуралагічным кантэксце, у цеснай сувязі з працэсам духоўнага Адраджэння на Беларусі, раўнадзеючай другога паўднёваславянскага ўплыву і рэнесансных ідэй Заходняй Еўропы. Прэцэдэнт лацінамоўнай "Граматыкі славенскай" беларускага аўтара Івана Фёдарава (Парыж, 1643; Арас, 1645) сведчыць пра неаслабную цікавасць да культур Slavia Orthodoxia ў раманскім свеце, аб тыпалагічным вывучэнні вопыту літаратурнага ўпарадкавання мовы ў складанавырашальнай праблеме спалучэння кананічнага (царкоўнаславянскага) і народнага (старабеларускага) пачаткаў.

Разуменне хрысціянскага ўсходняга, ці праваслаўнага візантыйскага, Адраджэння як пачатку, прадцечы заходнееўрапейскага Рэнесанса ў беларускай навуцы толькі пашыраецца, у той час як даследаванні ў галіне візанталогіі і славістыкі разглядаюць увесь хрысціянскі свет часоў ісіхазму, дыспутаў пра Фаворскае святло як эпоху адраджэнскую, эпоху гуманізму.

Па сваіх вытоках і характары рэнесансныя з'явы ў розных краінах і ў розныя часы маюць свае асаблівасці, але іх зыходная аснова — цікавасць да чалавечай асобы. І вось XIV стагоддзе ў большай меры, чым якое іншае, можна назваць векам Адраджэння ў Заходняй Еўропе і Візантыі, у славянскіх краінах і на арабскім Усходзе. Паўсюдна пасля аслаблення сацыяльна-

дзяржаўных структур, веку чорнай чумы, што знішчыла трэць насельніцтва Еўропы, рэзка ўзнімаецца значэнне чалавечага фактара. Таму XIV стагоддзе такое антрапацэнтрычнае. У строгім сэнсе яго прадстаўнікоў нельга падзяляць на гуманістаў і негуманістаў. Тады ўсе былі гуманістамі: і тыя, хто сыходзіў у пустыню, і тыя, хто паміж філасофскімі развагамі аб прыгажосці і дабрачыннасці гібеў у грахах і ліхвярстве. Нават больш, славянскімі вучонымі апошніх год аспрэчваецца правамернасць распаўсюджвання самога тэрміна “адраджэнне” на заходні свет, які праз свой Рэнесанс адышоў ад хрысціянскіх каштоўнасцей у язычніцтва, бездань ерасяў і граху, адмовіўся ад трансцэндэнтнай сінергіі (узаемадзеяння) Боскай ласкі і свабоднай волі чалавека, побач са станоўчымі сутыкнуўся з пэўнымі крызіснымі момантамі. У рускай навуцы вызначыўся перагляд канцэпцыі Д.С.Ліхачова, які ў адносінах да ўсходнеславянскіх умоў уводзіў рабочы тэрмін “предвозрождение”. У наяўнасці былі ўсе адзнакі духоўнага, культурнага, нацыянальнага, дзяржаўнага ўздыму, нездарма ў гэты час Русь пазбываецца іга татар, тады як Еўропа адступае перад туркамі. Хочацца нагадаць, што аб’яднанымі сіламі Рэчы Паспалітай, Вялікага княства Літоўскага і Чэшска-Венгерскага каралеўства (1490—1515) стрымліваўся асманскі наступ на Цэнтральную Еўропу.

... У апошнія гады ў еўрапейскай навуцы стала агульнапрынятым вылучаць у Рэнесансе два бакі: духоўнае Адраджэнне, якое заўсёды папярэднічае гэтаму феномену, і яго палітыка-культурныя праявы з усімі выдаткамі гэтай з’явы.

І калі мы ў сябе яшчэ даволі сціпла гаворым аб гэтых фактах, то на Захадзе ўжо ідзе перагляд тэрміна “рэнесанс” у бок больш духоўнага яго зместу. У заходнееўрапейскай і амерыканскай тэалогіі і медыявістыцы, асабліва пасля прац Г.Гаскінса “Адраджэнне XII ст.” (1927 г.), Эрвіна Панофскага “Рэнесанс і Адраджэнне ў заходнім мастацтве” (1960 г.), ужо агульнапрынятым стала гаварыць аб духоўным Адраджэнні ўжо ў эпоху готыкі (XI—XII стст.).

Як адзначае Р.Сазерн у сваёй кнізе “Станаўленне Сярэднявечча”, у другой палове XII ст. адчуваецца подых новых павеваў, пачынаецца ўсведамленне новых гістарычных перспектыў у форме “вежества” і “учёности”; рух ішоў з Грэцыі (Візантыі) да Рыма, ад Рыма пасля вядомага перапынку да Францыі, па тым часе фарпоста заходняга хрысціянскага свету. Па сведчанні англійскага прафесара гісторыі Крыстафера Брука (“Адраджэнне XII ст.”), зварот да сапраўдных, “истинных” уяўленняў пра Рэнесанс пачаўся ў Еўропе ў XVIII ст. З часам, асабліва ў XIX ст., назіраецца карпатлівае даследаванне вытокаў Рэнесансу, складваецца духоўны асяродак, які здольны ацаніць усе вартасці гатычнай культуры, славутай папярэдніцы Рэнесансу, пачынаецца вывучэнне традыцыйнай агульнахрысціянскай абрадавасці, патрыстыкі візантыйскай пары і працэсаў духоўнага адраджэння славянскіх праваслаўных народаў.

Канец XVI—першая палова XVII стагоддзя, як сцвярджаюць гісторыкі, перыяд “залатога веку” аб’яднанай дзяржавы ВКЛ і Каралеўства Польскага, быў для народаў гэтай дзяржавы вельмі няпростым і пакутлівым. Шматлікія памылкі дзяржаўна-культурных і рэлігійных уній, пра што папярэджваў у свой час яшчэ Пётр Скарга, сталі асабліва відавочнымі.

Светачам веры, які вывеў духоўнае жыццё дзяржавы з перыяду маруднага заняпаду і антынамічных катаклізмаў, стаў сын малдаўскага гаспадара (караля-князя) Сімяона, гэта ваявода, а пазней мітрапаліт, Пётр Магіла. Адраджэнне бацькоўскай веры мітрапаліт пачаў са стварэння рэлігійна-асветніцкага асяродка з лепшых вучняў брацкага Львоўскага вучылішча, якіх накіроўваў для атрымання ўсебаковай вышэйшай адукацыі ў лепшыя акадэміі, універсітэты Еўропы. З іх кагорты і выйшлі выкладчыкі знакамітай Кіеўскай калегіі, папярэдніцы славутай Кіева-Магілянскай духоўнай акадэміі.

У 1616 г. пабачылі свет калядныя драматызаваныя вершы (на Ражство Хрыстова) ужо вядомага ў славянскім свеце земляка Пятра Магілы, таленавітага вучонага-лексікографа, багаслова,

перакладчыка, друкара, гравёра, экзэгета Памвы Бярынды. У гэтым жа годзе пры падтрымцы архімандрыта Елісея Плецянецкага выходзіць “Анфалогія”. На пасадзе протасінгела, галоўнага друкара і радцы, нададзенай Памву Бярынду ў 1620 г. іерусалімскім патрыярхам Феафанам, ён рэдагуе і перакладае асноўныя выданні Кіева-Пячэрскай лаўры: “Анфалагіён” (1619), “Намаканон” (1620), “...Іаана Златавуста гутаркі” (1623), “Тлумачэнне святога Андрэя Кесарыйскага на Апакаліпсіс” (1625), “Трыёдыён” (1627), “Павучэнні Савы Дарафея” (1628). У складзе пасольства Памва Бярында наведаў Маскву, быў прыняты царом і патрыярхам, якім і падараваў уласныя і пад яго кіраўніцтвам надрукаваныя кнігі. Справай жыцця П.Бярынды, што прынесла яму не толькі агульнаеўрапейскую, але і сусветную вядомасць і славу, была падрыхтоўка (30 гадоў) “Лексікона славенароскага і імёнаў талкавання”, які быў коштам аўтара выдадзены ў 1627 г. у Кіева-Пячэрскай лаўры.

Да апошніх імгненняў свайго жыцця — 23(13) ліпеня 1632 г.— Памва Бярында працаваў над падрыхтоўкай новай рэдакцыі царкоўнаславянскай Бібліі, лексічным падмуркам якой і з’яўляўся “Лексікон”.

Ідэя стварэння новага перакладу Бібліі была і мэтай падзвіжніцкай навукова-асветніцкай дзейнасці Епіфанія Славінецкага. Але, на жаль, у 1665 г. пабачыла свет астрожскае выданне з дадатковымі праўкамі і каментарыямі паводле новага перакладу. У 1674 г. царкоўны сабор пры ўдзеле цара Аляксея Міхайлавіча даручае Епіфанію Славінецкаму, па благаславенні патрыярха Паўла Сарскага, на падставе грэчаскіх і славянскіх рукапісаў зрабіць новы пераклад Бібліі. Але Епіфаній здолеў толькі перакласці Новы Запавет і Пяцікніжжа, заўчасны адыход у іншы свет спыніў яго працу. Вынік напружаных і плённых пошукаў Епіфанія Славінецкага рознабаковы: у галіне тэорыі дакладнага перакладу, у складанні царкоўных і богаслужбовых кніг, упарадкаванні новых перакладаў і выпраўленні існуючых агіяграфічных твораў, стварэнні, напісанні і прамаўленні

казанняў, заснаванні тэарэтычнай і крытычнай школ у гамілетыцы.

У 1640 г. славуты рэфарматар сістэмы адукацыі ВКЛ і Рэчы Паспалітай Пётр Магіла прапануе аказаць дапамогу аднапляменнаму расійскаму цару Міхаілу Фёдаравічу ў наладжванні сістэмы адукацыі, каб братчыкі з беларускіх і ўкраінскіх зямель "детей боярскихъ и простого сана людей грамоте греческой и словянской учили". Такім чынам, наступная хваля духоўнага Адраджэння прыпадае на эпоху дзейнасці св. мітрапаліта Пятра Магілы і яго паслядоўнікаў. І калі патрыярх Маскоўскі і Усяе Русі Нікан вырашыў правесці выпраўленне багаслужбовых кніг, то духоўныя і свецкія ўлады Масковіі папрасілі накіраваць у суседнюю праваслаўную дзяржаву вучоных-манахаў з зямель ВКЛ. Па благаславенні мітрапаліта ад'язджаюць дзве групы перакладчыкаў, у складзе якіх былі Епіфаній Славінецкі (ён узначаліў грэка-лацінскую школу ў Чудавым манастыры) і славуты вучоны, паэт, драматург і гамілет Сімяон Полацкі (ён у 1665 г. узначаліў школу ў Заіконаспаскім манастыры), аўтар перакладнога польска-старабеларуска-царкоўнаславянскага слоўніка. Зазначым, што старабеларускі ўплыў на расійскую культуру быў настолькі моцны і лёг у падмурак сучаснай моўнай і рэлігійна-культурнай традыцыі, што некаторыя даследчыкі называюць яго III паўднёваславянскім і II беларускім уплывам. Нават у творах стараверскай паэзіі прысутнічаюць старабеларускія крыніцы лацінамоўнага паходжання [гл.: Белоусов Ф.А. Колыбельная из Причудья // Труды по русской и славянской филологии. Тарту, 1975.— Т.24.— С.265].

Завяршэнне фарміравання агіяграфічнага старабеларуска-га канона таксама адбывалася ў XVII ст., для дагматычных удакладненняў былі нават выпісаныя з Афонскай гары "Жыціі" Сімяона Метафраста. Пасля смерці падзвіжніка-мітрапаліта славуты старабеларускі пісьменнік і багаслоў Інакенцій Гізель (ліцвін-прус па паходжанні), архімандрыт Кіева-Пячэрскай лаўры, узбагаціў старабеларускі звод артыкуламі з Чэцціяў-

Мінеяў мітрапаліта Макарыя, але ваеннае ліхалецце не дазволіла яму завяршыць гэтую святую справу. Гонар стварэння жыццій старабеларускай школы належыць "златавусту" XVII ст. на землях ВКЛ (свяцітель працаваў у храмах Слуцка, Вільні, Густынскім манастыры), знакамітаму прапаведніку і багаслову, паплечніку Лазара Барановіча, св. мітрапаліту Дзмітрыю Растоўскаму. Па сведчанні беларускага епіскапа Феадосія Васілевіча, менавіта пасля паломніцтва да Віленскай Адзігітрыі манах Дзмітрый адчуў сябе ў стане выканаць гэтую святую справу — складанне жыццій святых старабеларускага зводу.

У адпаведнасці з анталагічнымі поглядамі на сакральную (у тым ліку дзяржаўную) гісторыю сярэдневяковы чалавек бачыў прычыну грамадскіх бязладзіц і катаклізмаў ва ўласнай грахоўнасці і ў адыходзе ад запаведаных хрысціянскай традыцыяй духоўных асноў жыцця, таму і звяртаўся за дапамогай да Госпада, да Маці Божай, нябеснай хадайніцы і заступніцы за род хрысціянскі.

На канец XVI—XVII стагоддзе прыпадае росквіт гамілетычнай марыялогіі. У 1665 г. у Львове з'яўляецца кніга Іаанікія Галятоўскага "Новае неба з новымі зорамі" (1677, 1849, 1997), пазней убачылі свет брашура "Скарбніца пажытачная" таго ж аўтара, а таксама працы архімандрыта кіеўскага Пустэльна-Мікалаеўскага манастыра Антонія Радзівілаўскага "Сад Марыі Багародзіцы" (1676), "Вянец Хрыстовы" (1688). На працягу XVI—XVII стагоддзяў былі яўлены многія цудадзейныя іконы Божай Маці (Крупецкая, 1612 г., Рудзенская, 1689 г., Баркулабаўская, 1659 г., Сурдзегская, 1510 г., Беластоцкая, пач. XVII ст., Пажайская, 1662 г., Краснастоцкая, 1652 г.) для дапамогі і падтрымкі вернікаў, бо, згодна са словамі трапара на свята Успення, Багародзіца пры адыходзе сваім "міра не аставіла есі". Марыялагічнай тэме былі прысвечаны лепшыя гаміліі не толькі І.Галятоўскага, Л.Карповіча, Дз.Растоўскага, але і Л.Барановіча, І.Гізеля, К.Транквіліёна-Стаўравецкага, С.Полацкага, С.Яворскага, Г.Каніскага.

Менавіта зварот мітрапаліта Пятра Магілы, яго паплечнікаў і паслядоўнікаў да кірыла-мяфодзіеўскіх традыцый дазволіў адрадзіць духоўнае жыццё на землях ВКЛ і Рэчы Паспалітай. Занядбанне кірыла-мяфодзіеўскіх традыцый, на якіх грунтавалася ўся старабеларуская культура як харызматычнай, так і схаластычнай арыентацый, у пазнейшыя часы прывяло да звужэння патэнцыяльных магчымасцей і сферы ўжывання новай беларускай літаратурнай мовы.

Боянков П.В., *православный священник Свято-Духова кафедрального собора (Минск)*

НА ПУТИ К ЦЕРКОВНОМУ БЕЛОРУССКОМУ ЯЗЫКУ

Проблемы перевода церковнославянских богослужебных текстов на современный белорусский язык в течение последних пяти лет приобрели особую актуальность, вызвали острую полемику. В ходе такой полемики весьма ярко проявились два взаимоисключающих подхода.

Первый из них: переводы с церковнославянского на белорусский не нужны и, более того, вредны, поскольку являются порождением определенной (возможно, временной) политической реальности, внешней по отношению к Церкви.

Второй и прямо противоположный первому: перевести все православное богослужение на белорусский язык спешно, повсеместно и чуть ли не принудительно именно в силу той же политической реальности.

Теперь, по прошествии времени, можно вполне однозначно утверждать: ни один из этих крайних подходов победы не одержал. В противовес этим крайностям в нашей Церкви проводится тщательная, кропотливая работа над переводом текстов Священного Писания, шлифуется богословская и богослужебная терминология, издается

религиозная литература на белорусском языке. При этом учитываются "прежде всего духовные интересы самых широких кругов православных верующих". Непродуманная поспешность в данном случае только повредила бы делу. Тем более, что "создавать богословские системы, развивать литургическое богословие, переводить богослужебные тексты невозможно, пока нет благословленного Церковью соборного перевода библейских текстов". Это весьма авторитетное утверждение митрополита Минского и Слуцкого Филарета трудно оспорить.

Реальная жизнь вносит свои коррективы в любые человеческие планы. В качестве примера можно рассмотреть динамику развития тиражей "Беларускага праваслаўнага календара", одним из составителей которого мне довелось быть (к слову, наш календарь удостоился в свое время высокой оценки писателя и переводчика Анатоля Клышки, который назвал его "маленькай праваслаўнай энцыклапедыяй"). В 1994 году календарь был напечатан в количестве 10 тыс. экз., в 1995 — 1 тыс., в 1996 — 2 тыс., в 1997 — 500 экз. Для сравнения: ежемесячная газета "Царкоўнае слова", выходящая на белорусском и русском языках, имеет устойчивый тираж в 15 тыс. экз. при 12 тыс. подписчиках. Так своеобразно, но отчетливо проявляются "духовные интересы широких кругов православных верующих".

И поэтому все мыслимые и немыслимые обвинения нашей Церкви в "русификаторстве" не имеют под собой никакой почвы. Более того, исходя из своего личного опыта, берусь утверждать: чем больше тех или иных претензий высказывает кто-то по отношению к православной церкви, тем больше он отстоит от этой церкви в своей повседневной жизни, тем меньше способен разобраться в ее духовных проблемах.

Например, Леонид Лыч утверждает, что на Белосточчине церковь "правіць службу на рускай мове". Означает ли это, что польская автокефальная православная церковь по непонятным нам причинам также заинтересована в пресловутом "русификаторстве", проводя богослужения на

церковнославянском (конечно, не на русском!) языке? По нашему же мнению, все дело — в свободной воле самих православных прихожан, и ее, эту волю, следует уважать.

С учетом всех изложенных выше соображений рассмотрим основные требования, которым должны были бы отвечать переводы с церковнославянского на белорусский язык.

Об одном из важных аспектов недавно высказал свое суждение митрополит Минский и Слуцкий Филарет: "У всякого языка есть, как известно, несколько планов: есть житейский план — естественных потребностей; есть близкий к нему и все же отличимый — душевных чувств и страстей; есть язык политики, философии, поэзии и, наконец, наиболее возвышенный стиль — в языке Божественного откровения, молитвы, богословия. Его называют в Церкви языком литургическим. Его назначение — запечатлевать в умах и сердцах молящихся присутствие иного, высшего мира. Заменить этот язык повседневным — значит неизбежно снизить духовный уровень богослужения". Вывод: переводимый текст не должен терять глубины, а тем более искажаться. В уже упоминавшемся "Беларускім праваслаўным календары" мы пришли таким путем от "Ператварэння" к "Праабражэнню", от "Дабравешчання" к "Благавешчанню" и т.д.

Так ли уж следует бояться насыщения белорусского языка церковнославянскими терминами в случае отсутствия в нем их аналогов? Здесь уместно процитировать совместное заявление Патриаршей Синодальной, Белорусской и Северо-Западной библейских комиссий: "Церковнославянская Библия представляет для восточных славян одну из величайших церковно-исторических и национально-культурных ценностей, принадлежащих не только прошлому, но и также настоящему и будущему. Поэтому в Русской Православной Церкви при любой работе по совершенствованию уже существующих и по созданию новых восточнославянских библейских текстов следует использовать церковнославянский библейский перевод". И далее: "В Русской Православной Церкви нет никаких

оснований для того, чтобы прервать восточнославянские библейские традиции". Язык святых Мефодия и Кирилла для нас не иностранный и нам не чужой. Вот мнение членов Белорусской библейской комиссии: "Як сведчаць біблеісты і славісты розных краін, царкоўнаславянскі пераклад найлепш адпавядае духоўнасці грэчаскага арыгінала".

Необходимо учитывать и здоровую консервативность церковной среды. Когда священник или диакон прочитывают поминальные записки, то видят там всевозможные варианты имен: уменьшительные, ласкательные, простонародные, но произносят их всегда по-церковнославянски ("Імёны ... царкоўнаславянскай формы, прывычнай для ўсіх пакаленняў праваслаўных беларусаў"). Следовательно, нужно максимально приблизить белорусское произношение имен к церковнославянскому (см. например "Звод імёнаў святых" в нашем календаре). И хотя в свое время голоса членов Белорусской библейской комиссии разделились, тем не менее возобладало следующее мнение: "Імя Госпада нашага — Іісус — дадзена з падвойным "і", у дакладнай адпаведнасці з грэчаскім арыгіналам Евангелля, яго царкоўнаславянскім перакладам і шматвекавым традыцыйным ужываннем у малітвах праваслаўных вернікаў". Последний аргумент, несомненно, следует отнести и к названиям чудотворных и чтимых икон Божией Матери ("Неопалимая Купина", "Всех Скорбящих радость" и т.д.).

Только руководствуясь этими основными ориентирами, можно достичь конечной цели всех переводов с церковнославянского на белорусский язык: создания церковного белорусского языка. И в этих словах нет преувеличения. Не случайно Белорусская библейская комиссия была вынуждена отметить "адсутнасць у беларускай мове дастаткова распрацаванага высокага стылю, неабходнага для перадачы літургійных тэкстаў і багаслоўскай тэрміналогіі". Эту же мысль высказывал и митрополит Филарет: "Главная цель ... перевода — это соборное вырабатывание литургического стиля белорусского языка".

А это значит, что поверхностное и конъюнктурное отношение к указанной проблематике абсолютно недопустимо. Будем же помнить слова апостола Павла: "Так если и вы языком произносите невразумительные слова, то как узнают, что вы говорите? Вы будете говорить на ветер" (I Кор. 14:9).

Кулажанка Л.Я., *канд. гіст. навук, сябра Брацтва трох віленскіх мучанікаў*

АСВЕТНІЦКАЯ ДЗЕЙНАСЦЬ ПРАВАСЛАЎНЫХ БРАЦТВАЎ: ТРАДЫЦЫЯ І СУЧАСНАСЦЬ

Прыкметную з'яву сённяшняга жыцця ўяўляюць адраджэнне і дзейнасць праваслаўных царкоўных брацтваў на Беларусі. Некаторыя з іх, як, напрыклад, праваслаўнае Брацтва трох віленскіх мучанікаў пры Петра-Паўлаўскім саборы г.Мінска, імкнуцца да пераемнасці гістарычных традыцый брацкага руху XVI—сярэдзіны XVII стст., аднаўляюць выпрабаваныя жыццём формы і напрамкі дзейнасці. Зварот да гістарычных традыцый тлумачыцца, відавочна, не толькі суб'ектыўнымі (жаданне праваслаўнай інтэлігенцыі вывучаць і засвойваць шматгранны вопыт праваслаўнай царквы на Беларусі), але і аб'ектыўнымі прычынамі. Нягледзячы на часавую аддаленасць, можна ўгледзець пэўныя гістарычныя аналогіі ў грамадска-культурнай сітуацыі канца XVI—сярэдзіны XVII ст. з сучаснай. Перш за ўсё падабенства выяўляецца ў высокай ступені абвостранасці праблемы выбару паміж Усходам і Захадам, што мела і мае лёсавызначальнае значэнне.

Вядома, што праваслаўныя брацтвы як рэлігійна-дабрачынныя і культурна-асветныя аб'яднанні гарадскога насельніцтва беларускіх і ўкраінскіх земляў Вялікага княства Літоўскага найбольш плённа праявілі сябе ў арганізацыі школьніцтва і кнігадрукавання. Асветная дзейнасць брацтваў разгортвалася ў экстрэмальных умовах і была адказам на тую

ідэалагічную вайну, якую фактычна праводзілі тут езуіты і іншыя прыхільнікі лацінства і уніі ў 2-й палове XVI—XVII стст. Сродкі гэтай барацьбы прапанавалі самі езуіты. Гэта дыспуты, палемічная літаратура, адукацыя; а пазней і гвалтоўныя дзеянні (цэнзура, чыстка бібліятэк, знішчэнне "ерэтычных" кніг).

У такіх умовах дзейнасць брацтваў была накіравана найперш на падняцце адукацыйнага і культурнага ўзроўняў гарадскога насельніцтва, мяшчанства, якое і складала пераважную колькасць братчыкаў.

Прычым задача была няпростая, бо брацкае школьніцтва ўзнікла і развівалася ў той час, калі на беларускіх землях усталёўвалася езуіцкая сістэма адукацыі. Таму брацкія школы, якія ўзнікалі спачатку як "школы для вывучэння Свяшчэннага Пісання і духоўнага выхавання", паступова эвалюцыянавалі да навучання на аснове заходнееўрапейскай сістэмы "сямі вызваленых навук". Акрамя духоўных дысцыплін (Свяшчэннае Пісанне, царкоўны статут, пасхалія, літургіка), праграмы ўключалі граматыку, логіку, рыторыку, геаграфію, арыфметыку, астраномію і музыку.

Галоўнае месца ў праграмах брацкіх школ займала славянская мова. У школьным статуце гаварылася: "Научивши учеников складывать литеры, обучать их церковному пению и вместе грамматике; затем приступать к риторике и диалектике, которые должны быть переведены на язык славянский". Гэта была мова выкладання, на ёй праводзіліся школьныя дыспуты, ставіліся школьныя спектаклі. Акрамя таго, вывучаліся мовы: грэчаская, старабеларуская (у некаторых школах), лацінская і польская (у некаторых школах).

Акрамя моў, вялікая ўвага надавалася дыялектыцы і логіцы. Спачатку ў большасці школ дыялектыку вывучалі па творах вядомага філосафа і багаслова усходняй царквы Іаана Дамаскіна, пазней — па лацінскіх дапаможніках, перакладзеных на старабеларускую мову. Выкарыстоўваўся і "сучасны" пераклад І.Дамаскіна князем Курбскім. У курсе рыторыкі вывучалі паэтыку і гамілетыку (мастацтва пропаведзі). Гэтыя

дысцыпліны павінны былі падрыхтаваць да дыскусій, глыбокага аналізу рэлігійнай і свецкай літаратуры. На занятках па піітыцы падрабязна разглядаліся жанры літаратурных твораў, засвойваліся асновы вершаскладання. Вучні пісалі вершы да розных важных падзей, царкоўных свят, віншаванні і прысвячэнні.

Значная ўвага надавалася музыцы і спевам. Кожная школа мела свой шматгалосы хор, а некаторыя з іх — і свой школьны тэатр. Вядома, напрыклад, што ў брацкіх школьных тэатрах ставіліся "дыялогі" вядомага дзеяча ўсходнеславянскай культуры іераманаха Памвы Бярынды.

Як адзначаюць даследчыкі, нягледзячы на неспрыяльныя ўмовы, праваслаўныя брацкія школы давалі высокі па тым часе ўзровень адукацыі, адрозніваліся дэмакратычнымі (у параўнанні з езуіцкімі), гуманнымі і прагрэсіўнымі метадамі навучання. Высокі ўзровень адукацыі тлумачыўся і складам настаўнікаў, сярод якіх былі Кірыл Транквіліён, Лаўрэнцій і Стэфан Зізаніі, Мялецій Сматрыцкі, Лявонцій Карповіч, Іоў Барэцкі, Сільвестр Косаў, Спірыдон Собаль. Высокую ацэнку брацкім школам даў на Варшаўскім сейме 1620 г. дэпутат Л.Дрэвінскі, які зазначыў, што толькі дзякуючы такім школам было адкрыта шмат годных людзей і праваслаўнае навучанне пазбавілася "пыли нерадения".

Другім важнейшым напрамкам дзейнасці праваслаўных брацтваў была падрыхтоўка вучоных-багасловаў, мысліцеляў, пісьменнікаў, якія на роўных змаглі б уступіць у палеміку з езуітамі наконт адстойвання каштоўнасцей і чысціні праваслаўя. Нягледзячы на заключэнне царкоўнай уніі 1596 г., значная частка адукаваных людзей грамадства выступіла ў абарону веры, якая была адначасова і сімвалам народнасці, нацыянальнай саматоеснасці. Брацтвы забяспечвалі атрыманне першай ступені адукацыі (брацкія школы) і спрыялі ўдасканальванню ведаў у такіх установах, як Кіева-Магілянская калегія (з 1701 г. акадэмія), ці ў заходнееўрапейскіх універсітэтах. З брацкіх школ выйшлі "шматлікія буйныя дзеячы асветы, складальнікі

дапаможнікаў для школ, аўтары палемічных твораў супраць уніі і трактатаў па багаслоўі, царкоўнай пропаведзі, перакладчыкі і праўшчыкі кніг", як адзначыў С.Падокшын.

Мысліцелі, пісьменнікі-палемісты, звязаныя з брацкім рухам, належалі да розных плыняў рэлігійна-філасофскай думкі XVI—XVII стст. Да захавальна-кансерватыўнага напрамку схіляліся, напрыклад, Афанасій Філіповіч, Стэфан Зізаній, Лявонцій Карповіч, хоць і яны, як высокаадукаваныя людзі, зразумела, не маглі цалкам адмаўляць заходнія навуку, філасофію, культуру. У рэнесансава-гуманістычным напрамку праходзіла дзейнасць Лаўрэнція Зізанія, аўтара "Азбукі", "Граматыкі славенскай", "Вялікага Катэхізіса" і інш. Ён падзяляў погляды асветніцкага гуртка Кіева-Пячэрскай лаўры, сябрам якога з`яўляўся. Кіраўнік гуртка архімандрыт Елісей Плецянецкі, удзельнікі Памва Бярында, Іоў Барэцкі, Тарасій Зёмка не адмаўлялі раўнапраўнага дыялогу з Захадам, выказваліся за рацыянальнае выкарыстанне заходняга і ўсходняга вопытаў. На думку С.Падокшына, гэта быў "трэці шлях", які працягваў традыцыю Ф.Скарыны і мог бы замацаваць духоўнае і дзяржаўна-культурнае адраджэнне ВКЛ.

Нягледзячы на розніцу ў разуменні праблемы "Усход—Захад", праваслаўныя мысліцелі былі адзіныя ў патрыятычным імкненні адстаяць сваю традыцыйную веру, з якой былі звязаны шматвяковая духоўная спадчына і багатая культура.

Таму яшчэ адной патрыятычнай задачай брацтваў было захаванне славянскага пісьменства, кірылічнага друку, усёй усходнеславянскай культурнай традыцыі. Дзякуючы высокаадукаванаму асяроддзю брацтваў, Заходняя Русь (беларускія і ўкраінскія землі) у канцы XVI—пач. XVII ст. становіцца цэнтрам развіцця царкоўнаславянскага пісьменства. У гэты час царкоўнаславянская мова панавала ў брацкай адукацыі і кнігадрукаванні, яна стала сродкам абароны праваслаўнай веры і этнічнай свядомасці беларусаў і ўкраінцаў.

Росквіт філалагічнай думкі канца XVI ст. увянчаўся стварэннем навукова абгрунтаванай лінгвістычнай сістэмы

царкоўнаславянскай мовы, выданнем дапаможнікаў для вучняў брацкіх школ ("Грамматіка словенска" Л.Зізанія, "Грамматіки славенския" М.Сматрыцкага і інш.). Дзякуючы гэтаму царкоўнаславянская мова стала мовай культуры і навукі нароўні з лацінскай і грэчаскай.

Той жа задачы духоўнага і культурнага асветніцтва была падпарадкавана і выдавецкая дзейнасць брацтваў. Брацкія друкарні найбольшую ўвагу ўдзялялі літургіцы, статутам і дагматычнаму багаслоўю (33 выданні); Новаму Запавету і Евангеллю (7); творам старажытных пісьменнікаў (11); белетрыстыцы, палемічнай літаратуры, панегірыкам (8); падручнікам (12); выданням, якія выкарыстоўваліся ў літургіі і школьнай справе (16) [гл. аб гэтым, напр.: Исаевич Я.Д. Роль братств в издании и распространении книг на Украине и в Белоруссии (конец XVI—XVII вв.) // Книга и графика.— М., 1972]. Масавымі тыражамі выходзілі школьныя дапаможнікі і падручнікі. З 1591 г. да 1654 г. беларускія друкарні выпусцілі 16 буквароў, у т.л. 8 брацкіх, што складала больш за палову ўсіх падобных выданняў, выдадзеных за гэты ж час на ўсходнеславянскіх землях. Прычым вялася праца па ўдасканальванні буквароў у адпаведнасці з патрэбамі школы.

У той час, калі афіцыйная палітыка Рэчы Паспалітай была накіравана на звужэнне сферы ўжытку старабеларускай мовы (напрыклад, у Вільні беларуская і царкоўнаславянская мовы былі забаронены фактычна ўжо ў 1664 г.), толькі брацкія друкарні і друкарня Мамонічаў шырока выкарыстоўвалі беларускую мову ў сваіх выданнях. Па падліках Г.Я.Галенчанкі, такія выданні складалі 22% ад усёй прадукцыі, а калі ўлічыць выданні з фрагментамі, прадмовамі і пасляслоўямі на беларускай мове, то разам яны складуць 53% ад усіх брацкіх выданняў. Як бачым, у той час у брацкім кнігадрукаванні была вырашана праблема гарманічнага суіснавання царкоўнаславянскай і беларускай моў.

Такім чынам, брацкія друкарні, працуючы ў неспрыяльных умовах, рабілі ўсё магчымае, каб задаволіць патрэбу беларускага

і ўкраінскага насельніцтва ў “рускай кнізе”, абараніць грамадскае значэнне кірылічнага друку, адстаяць духоўныя і культурныя традыцыі беларускай і ўсёй усходнеславянскай культуры. Аднак трэба пагадзіцца, што вытрымаць канкурэнцыю езуіцкіх і іншых каталіцкіх друкарняў у тых умовах было немагчыма. Да сярэдзіны XVII ст. езуіты выпусцілі 600 найменняў кніг, брацкіх жа выданняў дайшло да нашага часу 112 (невядома, колькі кніг было знішчана езуітамі падчас чыстак бібліятэк і спальвання “ерэтычных” выданняў). Да сярэдзіны XVII ст. у існаваўшых тады ўмовах брацкае кнігадрукаванне вычарпала свае магчымасці, у 2-й палове стагоддзя працавала толькі друкарня магілёўскага Богаяўленскага брацтва. Гэтым закончыўся “залаты век” старабеларускай пісьменнасці і культуры.

Выдавецкая дзейнасць сучасных брацтваў выглядае больш сціплай. Але мэта застаецца ранейшай: асветніцтва, імкненне дапамагчы інтэлігенцыі, усяму народу падняцца з духоўнага заняпаду, усвядоміць сябе народам хрысціянскім. Паколькі сапраўднае духоўнае адраджэнне чалавека можа адбывацца толькі праз далучэнне да рэальнага царкоўнага вопыту, Брацтва трох віленскіх мучанікаў пачало сваю выдавецкую справу з выдання беларускіх праваслаўных календароў. Яны “найперш скіраваны на асабісты духоўны шлях чалавека: удзельнічаць супольна з царкоўным народам у выратавальнай Тайне Хрыста, у Пасхальнай Тайне праз перажыванне ўсяго літургічнага года”,— гаварылася ў прадмове да календара на 1994 год.

Выданне часопіса “Праваслаўе ў Беларусі і ў свеце” (з 1996 г.—”Праваслаўе”) заснавана для ажыццяўлення асноўнай мэты Брацтва — лучыць беларускую нацыянальную традыцыю з дабрадатнай і жыццятворчай праўдай праваслаўнай веры. Адсюль і асноўныя рубрыкі: Багаслоўе; Рэлігійная думка; Царкоўная гісторыя; Духоўная спадчына; Архівы і дакументы; Пераклады; Духоўная паэзія і інш. З часопісам супрацоўнічаюць вядомыя багасловы сучаснасці, гісторыкі, мастацтвазнаўцы, літаратары Беларусі, Польшчы, Расіі, прадстаўнікі Беларускай праваслаўнай царквы ў эміграцыі.

У хрысціянскім самаўсведамленні народа значную ролю іграе веданне сваёй царкоўнай гісторыі. Таму Брацтва ажыццявіла такія выданні, як: Шэйкін Г.М. Полацкая епархія (1996); Шэйкін Г.М. Мінская епархія// Беларускі праваслаўны каляндар на 1997 г.; Цэрквы і прыходы Мінска (1996).

Бюлетэнь праваслаўнай службы навін "Ортапрэс" праз жывую аператыўную інфармацыю даводзіць нам, што праваслаўе — гэта не толькі каштоўнасць мінулага, яго мэтай з`яўляецца асвятленне сённяшняга разнастайнага і насычанага жыцця праваслаўнай царквы ва ўсім свеце, каб чытачы суперажывалі падзеі ў памесных цэрквах.

Асветніцкая дзейнасць Брацтва ажыццяўляецца па шмат якіх іншых напрамках: гэта традыцыйныя сустрэчы і "круглыя сталы" з творчай інтэлігенцыяй, удзел у Біблійнай камісіі Экзархата па перакладзе Новага Запавета на беларускую мову, арганізацыя навукова-практычных семінараў па праблемах праваслаўнай адукацыі, катэхізацыі і рэлігійнага выхавання, міжнароднага навукова-практычнага семінара "Спадчына святых братоў Кірыла і Мяфодзія і славянскія мовы" (1994), стварэнне лабараторыі царкоўнай гісторыі, правядзенне традыцыйных дзён праваслаўнай моладзі і інш.

Улічваючы гістарычны вопыт, ахвярнасць і патрыятызм нашых папярэднікаў, хочацца спадзявацца на больш плённае супрацоўніцтва з інтэлігенцыяй, бо без нашага асабістага духоўнага абнаўлення, без подзвігу веры не надыдзе духоўнае адраджэнне народа, нашай Бацькаўшчыны.

Ляскоў А.Я., *аспірант, Беларускі дзяржаўны універсітэт*

ВЫДАННЕ ПРАВАВЫХ АКТАЎ НА БЕЛАРУСІ Ў XVI СТАГОДДЗІ

Калі мы гаворым аб спадчыне святых братоў Кірыла і Мяфодзія, мы маем на ўвазе пачатак нашай беларускай культуры, што грунтуецца на хрысціянскіх традыцыях. Дзейнасць братоў-асветнікаў сталася імпульсам для развіцця славянскіх народаў па непаўторных самабытных пуцявінах. Блізкія паміж сабою культуры ўзаемадзейнічалі ды ўзбагачалі адна адну, але кожная з іх паасобку мае надзвычайную вартасць як феномен духоўнай творчасці этнасу.

Спадчына Кірыла і Мяфодзія на Беларусі мае універсальнае значэнне. Яна праявілася ў розных сферах народнага жыцця, у тым ліку ў праватворчасці і выданні прававых актаў. Найлепшым прыкладам тут з'яўляецца XVI ст., якое нездарма называюць залатым векам развіцця беларускай культуры і дзяржаўнасці. Менавіта ў гэты час былі створаны статуты і Трыбунал Вялікага княства Літоўскага. Названыя прававыя акты ёсць частка культуры эпохі Адраджэння, яны ўзніклі пад уплывам рэнесансава-гуманістычнай філасофскай і грамадска-палітычнай думкі.

Першы Статут рыхтаваўся на працягу некалькіх гадоў у першай чвэрці XVI ст. Праект Статута быў гатовы да 1522 года, але ён не быў зацверджаны і ўдасканальваўся. Першы Статут Вялікага княства Літоўскага быў уведзены ў дзеянне толькі 29 верасня 1529 г. Пакуль што навукоўцы не могуць дакладна вызначыць, хто ўдзельнічаў у падрыхтоўцы гэтага прававога дакумента. Цікавую думку аб удзеле ў рабоце па складанні Статута 1529 года беларускага першадрукара Францыска Скарыны выказвае прафесар І.А.Юхо. Ён, у прыватнасці, адзначае: “Францыск Скарына меў ступень доктара

медыцыны і доктара свабодных навук, у тым ліку і доктара права, а значыць, меў самую высокую для таго часу юрыдычную адукацыю, і вельмі верагодна, што ён удзельнічаў у падрыхтоўцы праекта Статута. З работ, якія апублікаваў Скарына, відаць, што ён ведаў мясцовае звычаёвае беларускае права і права іншых дзяржаў. Супастаўляючы некаторыя нормы Статута з прававымі поглядамі Скарыны, можна сказаць, што шмат ідэй, выказаных ім, былі скарыстаны ў Статуце, што дае падставу меркаваць аб удзеле Скарыны ў падрыхтоўцы праекта Статута. Гэтае меркаванне пацвярджаецца яшчэ і тым, што ўрад меў намер выдаць Статут друкарскім спосабам".

Трэба адзначыць таксама, што пры распрацоўцы Статута ўпершыню былі вырашаны досыць складаныя тэарэтычныя і практычныя пытанні. Падобных сістэматызаваных збораў мясцовых законаў (а грунтаваўся Статут пераважна на звычаёвым праве беларускіх земляў) не было ні ў адной з еўрапейскіх дзяржаў.

Статут 1529 г. быў напісаны на старабеларускай мове і дае магчымасць паўней вывучыць літаратурны стыль, лексіку і лад дзяржаўна-прававой тэрміналогіі таго часу.

Наступным крокам па ўдасканаленні права ў Вялікім княстве Літоўскім стала стварэнне ў 1551 г. камісіі па абнаўленні заканадаўства. Першапачаткова меркавалася, што яна будзе складацца з 10 чалавек: 5 каталікоў і 5 праваслаўных, але з пэўнасцю сцвярджаць, які быў склад камісіі, на сённяшні дзень немагчыма. У Бельскім прывілеі 1564 г. сказана, што ў камісію ўваходзілі таксама іншыя асобы: "... Обраны на то были через них же самых и с посродку тых же станов особы певные, рады наши, маршалкове, врядники земские, хоружие и иные особы ряду и народу шляхетского и доктори прав чужоземских".

Вынікам дзейнасці камісіі па ўдасканаленні заканадаўства стала падрыхтоўка праекта другога Статута Вялікага княства Літоўскага, што быў канчаткова ўхвалены на Бельскім сойме 1564 г. Планавалася ўвесці новы Статут у дзеянне з 11 лістапада

1564 г., але справа зацягнулася, і ён пачаў дзейнічаць з 1 сакавіка 1566 г.

Як адзначае прафесар І.А.Юхо, да найбольш важных нормаў, выкладзеных у Статуце, належаць нормы дзяржаўнага права, што вызначылі склад тэрыторыі дзяржавы, парадак утварэння і дзейнасць дзяржаўных органаў, правы і прывілеі пануючага класа. Беларускай мове быў нададзены статус дзяржаўнай на ўсёй тэрыторыі Княства.

Найбольш знаным і важным прызнаецца трэці Статут Вялікага княства Літоўскага. Ён у адрозненне ад папярэдніх актаў рыхтаваўся ў прынцыпова новых грамадска-палітычных умовах, што вызначаліся заключэннем у 1569 годзе Люблінскай уніі паміж Беларуска-Літоўскім гаспадарствам ды Каронай Польскай. Патрыятычна настроеная беларуская шляхта імкнулася ігнараваць акт Люблінскай уніі і, па магчымасці, юрыдычна пацвердзіць суверэнітэт Вялікага княства Літоўскага. Вырашыць гэтую задачу можна было праз распрацоўку новага Статута, праект якога быў падрыхтаваны да канца 1584 г. Але Польшча не згаджалася на яго зацвярджэнне на агульным сойме Рэчы Паспалітай. Таму Жыгімонт III зацвердзіў Статут прывілеем 28 студзеня 1588 г.

Важна адзначыць надзвычай высокі тэарэтычны ўзровень падрыхтоўкі Статута, які распрацоўваўся пад кіраўніцтвам канцлера Вялікага княства Літоўскага Астафея Валовіча і падканцлера Льва Сапегі. Статут увабраў у сябе нормы дзяржаўнага, адміністрацыйнага, ваеннага, судова-працэсуальнага, шлюбна-сямейнага і апякунскага, спадчыннага, зямельнага, ляснога і паляўнічага, крымінальнага права.

Выданне Статута было ўпрыгожанае партрэтам Жыгімонта III Вазы, а таксама выявай герба Л.Сапегі ды панегірыкам да яго, які напісаў беларускі паэт Андрэй Рымша. Прадмовы Льва Сапегі да Статута 1588 г. складаюць скарб не толькі беларускай прававой думкі, але і нашага прыгожага пісьменства. Даследчык М.Шкялёнак піша з гэтае нагоды: "Працай над Статутам Сапега выказаў не толькі вялікую здольнасць і веданне

права, але і вялікі пісьменніцкі і красамоўніцкі талент. У апошніх пераконваюць прысвячэнне Статута гаспадару Жыгімонту III, змешчанае на пачатку Статута, і прадмова Сапегі ў Сойме, надрукаваная ў тым жа Статуце. У абедзвюх гэтых працах Сапега выказаў шмат гэткіх высокіх думак, якія адпавядалі толькі XVIII і XIX стст.".

Статут 1588 г. быў напісаны на беларускай мове, і яго аснову склала беларуская прававая лексіка. Мовою Статута ганарыліся яго сучаснікі, пра што Леў Сапега пісаў наступным чынам: "Так кождый обыватель годен ест наганенья, который вольностью се фалить и прав своих умети и розумети не хочеть, которым правом усю вольность свою обварованую маеть. А если которому народу встыд прав своих не имети, поготовю нам, которые необчым яким языком, але своим власным права списаные маем и кождого часу, чого нам потреба ку отпору всякое кривды, ведати можем".

Даследчыкі бачаць галоўнае значэнне дзяржаўна-прававых нормаў Статута 1588 г. у тым, што ён заканадаўча аформіў захаванне Вялікага княства Літоўскага як дзяржавы насуперак акту Люблінскай уніі. Больш за тое, на думку І.В.Саверчанкі, Леў Сапега стварыў па сутнасці новую канцэпцыю незалежнае беларускае дзяржавы.

Статут Вялікага княства Літоўскага 1588 г. быў надрукаваны ў Вільні ў друкарні Мамонічаў. Гэтая друкарня лічылася прывілеяванай, што тлумачылася палітычным кампрамісам выдаўцоў з урадам і каталіцкай царквой. Друкарня братоў Мамонічаў выпусціла першыя ў беларускім кнігадрукаванні кірылічныя выданні прававога характару: "Трыбунал Вялікага княства Літоўскага" (1586) і "Статут Вялікага княства Літоўскага" (1588).

Як адзначае даследчык І.В.Саверчанка, "Статут 1588 г. дзейнічаў на тэрыторыі Беларусі аж да 1840 г., нават пасля ліквідацыі Княства, і адыграў выключную ролю ў захаванні беларускага народа. Дзякуючы яму беларусы яшчэ ў XVIII ст. не зніклі з гістарычнай арэны і цяпер крочаць наперад па шляху цывілізацыі побач з іншымі народамі свету".

Станкевіч Л.І., *галоўны бібліёграф аддзела рукапісаў, рэдкіх выданняў і старадрукаў Нацыянальнай бібліятэкі Беларусі*

СЛАВЯНСКІЯ РУКАПІСНЫЯ КНІГІ Ў НАЦЫЯНАЛЬНАЙ БІБЛІЯТЭЦЫ БЕЛАРУСІ

(новыя паступленні 1987—1997 гг.)

На працягу апошняга дзесяцігоддзя аддзел рукапісаў, рэдкіх выданняў і старадрукаў Нацыянальнай бібліятэкі Беларусі набыў 48 адзінак цікавых і значных помнікаў славянскай рукапіснай кніжнасці.

Шляхі, якімі рукапісы трапілі ў аддзел, розныя: гэта і дары, і набыццё ў букіністычных крамах, і паступленні ў выніку экспедыцыйнай працы супрацоўнікаў аддзела, і вынік прагляду фондаў дарэвалюцыйнага друку ў самой Нацыянальнай бібліятэцы. Але асноўны шлях, які асабліва ўзмацніўся ў апошні час,— гэта купля ў калекцыянераў ці прыватных уладальнікаў асобных рарытэтаў.

Па часе напісання паступіўшыя рукапісы ахопліваюць перыяд з XVII ст. да канца XIX—пачатку XX ст. Найбольш ранні рукапіс датуецца 1-й трацінай XVII ст. У храналагічным аспекце расклад такі: XVII ст.— 4 адз., XVIII ст.— 6 адз., XIX ст.— 17 адз, кан. XIX—пач. XX ст.— 10 адз., пач. XX ст.— 11 адз.

Большасць помнікаў даўніны стараверскага паходжання. Рукапісы вельмі разнастайныя і па змесце, і па тэматыцы. Каштоўным крыніцазнаўчым матэрыялам з'яўляюцца стараверскія зборнікі мяшанага зместу, у асноўным літаратурна-павучальнага характару. У розным спалучэнні яны змяшчаюць словы, сказанні, павучэнні, аповесці, жыціі, выпіскі са стараверскіх сачыненняў (Пралога, Патэрыка Скіцкага, Кормчай і інш.), а таксама набажэнскія тэксты. Усяго зборнікаў — 7 адзінак.

Адзін з найбольш папулярных у стараруcкай пісьменнасці зборнік "Ізмарагд" (№ 091/220) паступіў у аўтарскім спісе 1715 года, "списан" быў, як сведчыць запіс у рукапісе, "священоиеромонахом Матфеем Андреевым". Акрамя павучальнага і паэтычнага матэрыялу для пазацаркоўнага чытання, у пачатку рукапісу маецца змястоўная аўтарская прадмова перапісчыка — зварот да чытача: "Благочестивому и в писаниях люботщательному всякого чина православному читателю". Напісаны дробным паўуставам, каліграфічным почыркам, прыгожа арнаментаваны ў гусліцкім стылі, мае шмат чытацкіх памет на палях у выглядзе "зри здесь".

У спісе XVIII ст. набыты "Торжественник" — адзін са старажытнарускіх каляндарных зборнікаў устаўных чытанняў, таксама папулярны помнік рускай літаратуры XIV—XVII стст. (№ 091/214К). "Торжественник", як мяркуецца, мінейны, змяшчае чытанні на асноўныя святы праваслаўнай царквы з верасня па жнівень; памерам у вялікі ліст (32х19,5) і значнага аб`ёму (423 арк.), мае багатае кніжнае афармленне.

Асобнай рукапіснай кнігай паступілі ў збор "Павучэнні" айца царквы Ісаака Сірына (№ 11Рк418К). Змешчаны тэксты ўсіх вядомых у славянскім перакладзе 91 павучэння. Спіс зроблены некалькімі почыркамі, датуецца апошняй трацінай XIX—пач. XX ст. На палях выкананы шматлікія маргіналіі пісцоў.

Два невялікія па аб'ёме рукапісы без назвы змяшчаюць выпіскі аб веры са стараверскіх палемічных сачыненняў: сутнасць хрысціянства, стварэнне свету, нараджэнне антыхрыста і г.д. (№ 11Рк475, 11Рк476). Дадаткова ў першым з іх ёсць яшчэ трапары пакутнікам Кірыку і яго маці Уліце, свяціцелю Мядосце (?), святому Паісію. Другі змяшчае чын паніхіды, сціхіру над памерлым і, што вельмі цікава, невялікі памінальнік. Такім жа па тэматыцы з'яўляецца стараверскі зборнік пытанняў і адказаў "Апология причащения" (№ 11Рк421, 1910-я гг., шклографічная копія). Сярод тэкстаў знаходзіцца духоўны верш, які пачынаецца словамі: "Кто в блесках молнии

нисходит...”. Жыціі святых заўсёды карысталіся асаблівай папулярнасцю ў славянскай кніжнасці. Акрамя жыційных твораў, змешчаных у зборніках мяшанага зместу, набытыя асобным рукапісам у спісе сярэдзіны XVII ст. выдатныя помнікі рускай агіяграфіі канца XVI—пач. XVII ст. “Житие Филиппа митрополита (Колычева)” і “Житие Германа Соловецкого” (“Повесть о блаженном старце Германе”, № 11Рк460). Спісы “Жития Германа Соловецкого” вядомы не раней сярэдзіны XVII ст. Паступіўшы спіс таксама датуецца сярэдзінай XVII ст., таму, магчыма, ён з найбольш ранейшых. “Житие Филиппа митрополита (Колычева)” дайшло ў дзвюх рэдакцыях — Колычаўскай і Тулупаўскай. Першая найбольш рэдкая. Даследаваць, якой рэдакцыі дадзены спіс,— задача спецыялістаў. У спісе 2-й пал. XVIII ст. набыты зборнік “Пролог” (№ 11Рк478), дзе змешчаны ў кароткай форме перакладныя жыціі святых грэчаскай праваслаўнай царквы, дні памяці якіх святкуюцца ў верасні—лістападзе.

З рукапісаў гістарычнага зместу прыдбаны “Летописец келейный” царкоўнага дзеяча і духоўнага пісьменніка Дзмітрыя Растоўскага (№ 11Рк428К). Згодна запісам перапісчыка, спіс датуецца 1774 г. Змяшчае рукапіс таксама Завяшчанне св. Дз. Растоўскага і Яраслаўскага, малітву Дз. Растоўскага на зыход душы сваёй і яго жыццяпіс. Наяўнасць гэтых тэкстаў надае асаблівую каштоўнасць рукапісу.

Найбольшую колькасць паступленняў склалі царкоўна-службовыя рукапісы, сярод якіх пакажам Чатырох’евангелле (№ 11Рк463), Псалтыр (№ 11Рк484) і Псалтыр з наследаваннем (№ 11Рк424), чатыры канонікі (№ 091/219, 091/244, 11Рк365, 11Рк466), Мінея агульная (№ 091/242), Літургія Іаана Златавуста і Літургія Васіля Вялікага (№ 11Рк423), асобныя чыны з Трэбніка малага (№ 11Рк475) — усе спісы канца XIX—пач. XX ст.

Сярод набажэнскіх рукапісаў 22 адзінкі склалі пеўчыя рукапісныя кнігі, музычны змест якіх перададзены безлінейнай (крукавай) натацыяй, характэрнай толькі для славянскага

музычнага мастацтва. Адзін з пеўчых рукапісаў — Актоіх XVIII ст. (№ 091/213) — мае пяцілінейную квадратную натацыю. Круг царкоўнага спявання амаль цалкам адлюстраваны ў складзе паступіўшых пеўчых помнікаў. Прадстаўлены наступныя тыпы пеўчых кніг: зборнікі пастаяннага складу — Ірмалагіён (7 спісаў), Актоіх (4 спісы); больш складаныя па змесце і неаднастайныя Абіходы (3 спісы); па адным спісе "Праздники", Трыёдзь каляровая, Абедніца (Літургія Іаана Златавуста), Азбука пеўчая, Трэбнік малы, Зборнік пеўчы, які ўключае песнаспевы Абіхода і "Праздников". Маем яшчэ фрагмент з нотнага рукапісу (10 арк., 80) без пачатку і канца, які ўяўляе сабой найвялікшую каштоўнасць, бо змяшчае 2-галосную знаменную натацыю, "безпаметную і безпрычынную", датуецца 1-й пал. XVII ст. (№ 091/291). Да найбольш старажытных сярод атрыманых пеўчых рукапісаў адносяцца таксама адзін спіс Ірмалогія (1-я пал. XVII ст.) і Трыёдзь каляровая (XVIII ст.). Усе астатнія пеўчыя рукапісы — спісы XIX і пачатку XX ст.

Рукапісы маюць багатую музычна-палеаграфічную характарыстыку. Так, яны цікавыя з пункту гледжання наяўнасці ў іх розных варыянтаў распеваў песнаспеваў. Маюцца ўказанні на распевы: "столповым", "болшим знаменем", "путь", "демество", "демество большое", "ин превод", "ин роспев", "малого распева", "большого распева", "среднего распева", "по-гречески". Маюцца і мясцовыя распевы: "черниговский", "путь Соловецкого монастыря". Ёсць рукапісы беспрызначныя, у тэксце якіх адлюстравана традыцыя раздзельнамоўя, ці "хомонии". У некаторых музычных помніках прысутнічае дзямественная натацыя.

Амаль усе паступіўшыя рукапісы маюць мастацкае аздабленне. Застаўкі-рамкі, застаўкі, кветкі на палях, вялікія і тонкія ініцыялы з арнаментальнымі гучкамі — усё ў каляровых фарбах, з "золатам" ці кінаварных. Арнамент у асноўным стараверскі сярэднярускага (гусліцкага) тыпу, сустракаецца паморскага і старадрукаванага тыпаў, арнамент стылізаваных раслінных форм, эклектычнага характару, геаметрычны.

Асобныя пеўчыя рукапісы значна вылучаюцца маляўнічасцю і багаццем кніжнага аздаблення, асабліва стараверскія.

Некаторыя з рукапісаў маюць на палях аркушаў, на чыстых аркушах, на аправе кніжныя запісы (маргіналіі) рознага характару. Усе яны ўяўляюць значную кнігазнаўчую цікавасць. Паказальны ў гэтым сэнсе пеўчы рукапіс "Ірмалогій" 1-й пал. XVII ст. (№ 11Рк395). Лёс музычнага помніка праглядаецца па наступных паметах: 1) запісе аб продажы скорапісам XVII ст.: "Ирмосы смолянина Алексея Иванова сына Халамова прода... вологжанин Лучка ... в граде ... (?) лета 7150 (1643) марта 29."; 2) запісе аб пакупцы простым тайнапісам (літарэя): "Куплена сія кніга во граде Москве в году 1792 (1803?) марта 1-го дня. Писал сей почерк витебский купеческий сын Мартіянов Беликов"; 3) уладальніцкім запісе: "1820 26 марта сія книга Ірмосы Семена Алексеева Чистабаева"; 4) запісе аб куплі і адначасова і ўладальніцкім: "1913 года декабря м-ца куплена сія книга Ірмосы Афанасія Евстигнеева Тиханова". Маем таксама фрагмент запісу скорапісам XVII ст., але ён не прачытваецца з-за пашкоджанасці аркушаў. І яшчэ ёсць арыгінальны запіс тыпу пробы пяра ў выглядзе нотнага радка. На форзацах рукапісу "Жития Филиппа митрополита (Колычева) и Германа Соловецкого" шмат памет скорапісам па-руску маёмасна-гаспадарчага зместу, што зроблены былі ў канцы XVII—пач. XVIII ст.

Многія з рукапісаў маюць багатыя, у добрым стане "абіходныя" апраўы, часам нават больш старажытныя, чым самі спісы. Рукапісы могуць служыць наглядным дапаможнікам для вывучэння старажытных традыцый мастацтва абіходнай апраўы, прынамсі ў славяна-рускай палеаграфіі гэтае пытанне меней за іншыя вывучанае.

Усё вышэйпаказанае сведчыць, што паступіўшыя ў Нацыянальную бібліятэку Беларусі рукапісныя кнігі старажытнай традыцыі ўяўляюць вялікую навуковую каштоўнасць і павінны выклікаць зацікаўленасць у спецыялістаў розных галін ведаў: філолагаў, палеографаў, гісторыкаў, кнігазнаўцаў,

мастацтвазнаўцаў, музыказнаўцаў. Помнікі славянскай рукапіснай кніжнасці чакаюць сваіх даследчыкаў.

Цітавец А., *супрацоўніца аддзела рэдкіх кніг і рукапісаў ЦНБ НАН Беларусі*

КАЛЕКЦЫЯ БЕЛАРУСКІХ ВЫДАННЯЎ БІБЛЕЙСКІХ КНІГ XVI—XVIII СТАГОДДЗЯЎ У ФОНДЗЕ ЦЭНТРАЛЬНАЙ НАВУКОВАЙ БІБЛІЯТЭКІ АН БЕЛАРУСІ

За больш чым 30-гадовы час існавання аддзела рэдкіх кніг і рукапісаў у Цэнтральнай навуковай бібліятэцы АН Беларусі сабрана невялікая калекцыя беларускіх старадрукаваных выданняў біблейскіх кніг. У нашым фондзе захоўваюцца 22 асобнікі 19-ці выданняў. Сярод іх ёсць экземпляры, якія лічацца ў кнігазнаўстве рарытэтамі першай велічыні. На некаторых з іх мы спынім вашу ўвагу.

Як вядома, Біблія ўяўляе сабой звод твораў: 39 кананічных кніг у Старым запавеце і 27 — у Новым запавеце. Такое поўнае беларускае выданне біблейскіх кніг у нас адзінае. Гэта знакамітая "Брэсцкая", альбо "Радзівілаўская Біблія", якая была надрукавана ў першай на сучаснай тэрыторыі Беларусі Брэсцкай друкарні. Ініцыятарам яе выдання быў уплывовы магнат Мікалай Радзівіл Чорны. Па яго загаду Біблія была перакладзена на старапольскую мову, і на ягоныя сродкі ў 1563 годзе кніга выйшла шматтыражным шыкоўным выданнем. У прадмове да Бібліі сам Радзівіл і перакладчыкі выказалі свае пратэстанцкія погляды. Таму яе палічылі ерэтычнай, і пасля смерці Радзівіла ягоны сын, віленскі каталіцкі епіскап, загадаў спаліць разам з іншымі ерэтычнымі кнігамі частку тыражу "Брэсцкай Бібліі".

"Радзівілаўская Біблія" лічыцца найбольш фундаментальным і ўпрыгожаным выданнем Свяшчэннага пісання ў Польшчы і ў Вялікім княстве Літоўскім. Да нашага часу

захавалася каля 40 асобнікаў гэтай кнігі. Адзіны на Беларусі экземпляр (на жаль, няпоўны) захоўваецца ў аддзеле рэдкіх кніг і рукапісаў Цэнтральнай навуковай бібліятэкі, яго мы атрымалі ў дар ад бібліятэкі Літоўскай акадэміі навук у 1975 годзе.

Біблейскія кнігі выдаваліся цалкам (Біблія) і асобнымі часткамі. Найбольш папулярнымі ў хрысціян былі Псалтыр (кніга Старога запавету), Апостал і Евангелле (з Новага Запавету), таму і выдаваліся яны часцей.

Першым беларускім друкаваным Евангеллем з'яўляецца "Евангелле вучыцельнае" (1569 г.). Яно было выдадзена ў Заблудаве Іванам Фёдаравым і Пятром Мсціслаўцам на сродкі гетмана Вялікага княства Літоўскага Рыгора Хадкевіча. Выданне надрукавана ў вялікім фармаце, сціпла: апрача выявы герба Хадкевіча, ілюстрацый у кнізе няма. У прадмове гетман расказвае аб тым, што ён меў намер выдаць кнігу на мове "простых людзей" (беларускай), ад чаго прыйшлося адмовіцца, каб не ўнесці памылак у кананічны тэкст, таму прадмова да "Евангелля" надрукавана на старабеларускай мове, а сам тэкст — на царкоўнаславянскай.

У фондзе бібліятэкі Акадэміі навук захоўваецца 7 экземпляраў пяці выданняў знакамітай друкарні Мамонічаў. Гэта была адзіная беларуская друкарня XVI—XVII стст., якая тры разы атрымлівала каралеўскія прывілеі на права выпуску рэлігійных і свецкіх выданняў (у тым ліку статутаў Вялікага княства Літоўскага). Менавіта тут беларускі друкар П.Мсціславец надрукаваў у 1575 г. "Евангелле напрастольнае". Надрукавана яно ў вялікім фармаце буйным шрыфтам, які нагадвае паўустаў рускіх і беларускіх рукапісаў. У беларускай кніжнай графіцы гэта першы фаліянт з гравіраванымі франтыспісамі, на якіх змешчаны выявы чатырох евангелістаў: Матфея, Марка, Лукі, Іаана.

Такія вялікія, багата ўпрыгожаныя выданні прызначаліся заможным людзям, якія часта ўкладалі іх у цэрквы для памінання душы. На адным з двух нашых экземпляраў "Евангелля" ёсць

чуллівы рукапісны запіс (прыкладна XVII ст.) такога зместу: "сіе ев(ан)г(е)лие те/тр, печатное положил игумен/еуфимие в селе агт/лове, и кто будет поп/ в той ц(е)ркви служител, и тому попу по/минат, игумена в животе за здрав(и)е, а по сме/рти за упокой да родителе его иона/ да иноку марину, да служащаг в с(вя)тем/ храме сем с(вя)щенноинока мисала, по/неж он велию веру имел к пр(е)ч(и)стеи б(огоро)д(иц)и, и да/вал по д(у)ши свое сию книгу с(вя)тое е(ван)г(е)лие, да/паникад(и)ло мед...но да колоколы, на веч/ную памят/ а подписал сам игумен еуфимие, б(о)га ради г(о)с(под)не (?)/ с(вя)щенни(к), им(яре)к служащии в с(вя)те храме сем / успениа пр(е)с(вя)тыа б(огороди)ци незабвены име и д(у)ша н(а)ша / в с(вя)тых своих (мо)литвах (?)/ а ев(ан)г(е)лие сие прочита со страхом и с трепетом с великим/ брежением як перед самым х(ри)с(т)ом / и егом предстолом (?)".

Акрамя выданняў прыватных друкарняў, у фондзе аддзела захоўваюцца біблейскія кнігі, выдадзеныя брацтвамі Вільні, Еўя, Куцейна і Магілёва. Нацыянальна-рэлігійныя арганізацыі праваслаўнага гарадскога насельніцтва (брацтвы) пачалі ўзнікаць на Беларусі ў XVI стагоддзі. Яны ствараліся пры цэрквах ці манастырах, вялі культурна-асветніцкую дзейнасць, адкрывалі брацкія школы і друкарні.

Уражвае "Евангелле", выдадзенае віленскай Святадухаўскай брацкай друкарняй у 1644 годзе. Тытульны аркуш яго ўпрыгожаны гравіраванай рамкай з відарысамі евангелістаў і святых Пятра і Паўла. Гэта найбольш маляўнічае выданне ў брацкім кнігадруку.

Сярод біблейскіх кніг вылучаюцца стараверскія выданні.

У XVIII стагоддзі беларускія друкарні выпусцілі шэраг кніг для раскольнікаў. У фондзе аддзела рэдкіх кніг і рукапісаў Цэнтральнай навуковай бібліятэкі 7 асобнікаў стараверскіх кніг. Гэта выданні Магілёўскай брацкай, Гродзенскай каралеўскай і віленскай Траецкай друкарняў. І хаця раскольніцкая літаратура выпускалася паводле ўзораў маскоўскіх "даніканаўскіх" выданняў, у іх аздобе адчуваецца ўплыў і беларускіх традыцый

(часта застаўкі ў стараверскіх і беларускіх выданнях рабіліся з аднаго клішэ).

Біблейскія кнігі аказалі вялікі ўплыў на развіццё беларускай культуры. Для нашых продкаў яны мелі не толькі рэлігійнае прызначэнне. Па біблейскіх кнігах вучыліся грамаце, яны былі крыніцай ведаў, наогул, гэта былі першыя нашы кнігі.

Герасімаў В.М., *загадчык фонду рэдкай кнігі Прэзідэнцкай бібліятэкі Рэспублікі Беларусь*

КІРЫЛІЧНЫЯ СТАРАДРУКІ Ў ФОНДЗЕ РЭДКІХ ВЫДАННЯЎ ПРЭЗІДЭНЦКАЙ БІБЛІЯТЭКІ РЭСПУБЛІКІ БЕЛАРУСЬ

Калекцыя кірылічных старадрукаў Прэзідэнцкай бібліятэкі (ПБ) налічвае 12 адзінак. Гэта адзін з самых малых у свеце збораў першадрукаваных славянскіх выданняў. Сумная з'ява. На Беларусі, якая ў XVI—пач. XVII ст. з'яўлялася лідэрам усходнеславянскага кнігадрукавання, мела вядомыя ва ўсім свеце вялікакняжацкія і магнацкія кнігазборы, сёння нават адной з самых буйных бібліятэк краіны асабліва няма чым хваліцца.

Здавалася б, нашто бібліятэцы прэзідэнцка-парламенцка-ўрадавага тыпу тыя старадрукі? Няхай развівалася б сабе як суперсучасны інфармацыйны цэнтр або просты пастаўшчык, перадатчык да ўладных структур апошняй інфармацыі.

Нам роля ПБ бачыцца больш значнай, бо яна, хай сабе і ўскосна, вызначае гісторыка-культурны менталітэт усіх галін улады на Беларусі. Гэтая значнасць, у сваю чаргу, залежыць ад культурнага патэнцыялу ПБ як сацыяльнага інстытута, ад каштоўнасці і значнасці кніжных багаццяў, у ёй назапашаных.

У дваццатым стагоддзі вядомыя тры падыходы да Кнігі з вялікай літары, яе значэння ў сацыяльным жыцці грамадства. Гэта падыход фашысцкага “тысячагадовага” германскага рэйха, калі гуманістычная літаратура палілася на вогнішчах аўтадафэ. Гэта падыход эсэсэраўскі, калі “нацыяналістычныя”, “класава шкодныя” выданні кідаліся ў спецсховы, калі ў бібліятэчнай справе дамінаваў пастулат Леніна — “бачыць гонар і славу публічнай бібліятэкі не ў тым, колькі ў ёй рэдкасцей, колькі якіх-небудзь выданняў XVI стагоддзя, а ў тым, як шырока абарачаюцца кнігі ў народзе, колькі прыцягнута новых чытачоў”. І, нарэшце, гэта падыход Бібліятэкі Кангрэса ЗША, якой чамусьці ж трэба захоўваць побач з найбольш каштоўнымі рарытэтамі і бясцэнныя скрыпкі Страдывары.

Які з гэтых падыходаў будзе ўзяты за аснову ў новай незалежнай Беларусі? Ва ўсякім разе, ступень гуманізму і дэмакратычнасці нашага грамадства лёгка вызначыць па адносінах дзяржавы да кніжнай спадчыны.

Вось у такім рэчышчы намі разглядаюцца мэты і задачы фарміравання калекцыі кірылічных старадрукаў ПБ. Незалежна ад памераў сам факт існавання дадзенага кнігазбору, утвараемая ім культуралагічная, гуманістычная аўра несумненна маюць моцныя патэнцыяльныя магчымасці ў бібліятэчным забеспячэнні нашых прыярытэтных абанентаў-дэпутатаў і чыноўнікаў дзяржаўнага апарату, ва ўплыве на маральнасць і духоўнасць улады, ды наогул, проста ў паважным яе стаўленні да бібліятэкі як такой.

Трэба заўважыць, што ў 1984 г. каля 15 асобнікаў кірылічных старадрукаў мы перадалі Нацыянальнай бібліятэцы. І калі гэтым крокам хоць крыху паспрыялі ў станаўленні галоўнай бібліятэкі краіны як сапраўды нацыянальнага кнігазбору, то і добра. Але пошук старадрукаў у асноўным фондзе ПБ працягваўся. І сёння выяўлена, як ужо вышэй гаварылася, яшчэ 12 такіх выданняў. Скончаны толькі першапачатковыя іх апрацоўка і раскладка. Далейшае дэталёвае вывучэнне старадрукаў наперадзе. А пакуль некалькі папярэдніх

дадзеных, каб шаноўнае спадарства атрымала агульнае ўяўленне пра нашыя рарытэты.

Выданняў XVII ст.— тры, XVIII стагоддзем датуюцца астатнія дзевяць. Самае старое выданне, "Служебник божественныя литургии", пачало друкавацца ў 1601-м і выйшла ў 1602 г. у Маскве. Самы бліжэйшы па часе таксама маскоўскі старадрук — "Дабраталюбіе" (1793).

Увогуле ж па месцах выдання старадрукаў маскоўскіх — 7, львоўскіх — 2, кіеўскіх — 1, чарнігаўскіх — 1 і гальскіх (Гале сёння — горад у Германіі) — 1. На вялікі жаль, беларускіх кірылічных старадрукаў у бібліятэцы няма. (Для параўнання ў аддзеле рэдкіх кніг Расійскай дзяржаўнай бібліятэкі ў Маскве захоўваюцца 333 кірылічныя выданні: (919 асобнікаў XVI—XVIII стст. з 13 беларускіх друкарняў). 8 старадрукаў — богаслужбовыя, або рэлігійнага зместу, 3 — вучэбныя, 1 —дзяржаўна-прававой тэматыкі.

З выданняў XVII ст. Рэчы Паспалітай, у склад якой тады ўваходзіла і Беларуска-Літоўскае гаспадарства (ВКЛ), цікавыя кіеўскі і львоўскія старадрукі.

Анфологион (Мінея святочная) выйшаў у 1619 г. у друкарні Кіева-Пячэрскай лаўры. Друкарня лаўры, заснаваная на тры гады раней, у 1616 г., стала найбуйнейшай на Украіне і праіснавала да 1919 г. Анфологион — трэцяе па ліку яе выданне. Выдаў кнігу вядомы ўкраінскі друкар Памва Бярында, аўтар першага ўсходнееўрапейскага друкаванага слоўніка "Лексікона славенаросскага" (1627). Прадмову напісаў заснавальнік друкарні, архімандрыт Елісей Плецянецкі, пераклаў з грэчаскай мовы Іоў Барэцкі, рэдагавалі тэкст Захарый Капысценскі і Памва Бярында. Асобнік, які знаходзіцца ў ПБ, добра захаваўся; яго пераплёт уяўляюць драўляныя дошкі, абцягнутыя скурай з цісненнем. Сапраўдны фаліянт (фармат — in folio, ці 2) зачыняецца на дзве медныя засцёжкі.

Триодион (Трыёдзь посная) надрукаваны ў друкарні знакамітага Львоўскага стаўрапігійскага брацтва ў 1664 г. Выданне памерам in folio (2°) ілюстравана гравюрамі Васіля

Ушакевіча. Асобнік з ПБ мае цікавы паркушавы ўкладны запіс, які можна разглядаць у якасці "кіраўніцтва" для сучасных захавальнікаў рэдкай кнігі: "Сия глаголемая книга треодь посная инокини Парасковии Феодоровны посылает госпожа игумения Антонида Данилковичевна посылаю в Кутенский девичий монастырь в новую церковь по племянице своей по Парасковии и сию книгу из церкви божия не выносить ни продаз ни заложить никому подзаклад не закладываз". Да ўсяго, надпіс сведчыць не толькі пра шляхі распаўсюджвання кнігі на Беларусі, але і пра тое, што беларускія жанчыны заўсёды адыгрывалі вялікую ролю ў асветніцтве. Друкарняю брацтва выпушчаны і Літургіарыён (Служэбнік, 1702, in guarto, 4°).

"Алфавит собранны, рифмами сложенны" Іаана Максімовіча (Чарнігаў: друкарня Троіцка-Ільінскага манастыра, 1705, 2) змяшчае "прысвячэнне" прозай і сілабічнымі вершамі царэвічу Аляксею Пятровічу і іншым царскім асобам. Па літарах алфавіта ўтрымліваюцца кароткія рыфмаваныя паведамленні пра святых і гістарычных асоб. На ўкладным гравіраваным аркушы ў анаграме "Государю царевичу Алексею Петровичу многа лета" словы размешчаны так, што іх можна чытаць зверху і знізу, злева направа і наадварот.

Асобнік з ПБ належаў некалі Баркалабаўскаму кляштару, пра што сведчыць адпаведны ўладальніцкі запіс, зроблены палатыні на ніжняй пераплётнай паверхні.

Якую літаратуру выкарыстоўваў, рыхтуючыся да рэлігійна-палемічных баёў, праціўнік Брэсцкай уніі 1596 г., царкоўны дзеяч Георгій Каніскі, даведваемся, калі адгортваем тытульны ліст перакладзенага з нямецкай мовы твора Іаана Арнда "Чтири книги о истинном христианстве" (Гале, 1735, in octavio, 8°). На адвароце тытульнага ліста ёсць таксама ўладальніцкі запіс: "pertiner ad Libros Yeorgy Konisky".

Сярод маскоўскіх выданняў, несумненна, вылучаецца Служэбнік 1602 г. Пасля фёдараўскіх гэта адно з першых выданняў Маскоўскага друкарскага двара. Згадаем, што, у адрозненне ад беларускага і ўкраінскага кнігадрукавання, для

якога былі характэрныя дапамога прыватнага мецэнацтва і прадпрымальніцтва, часам грамадская падтрымка, кнігавыдавецтва ў Масковіі ад самага пачатку было заснавана на дзяржаўна-метрапалічнай манаполіі. Выдрукаваў Служэбнік заснавальнік вядомай друкарскай дынастыі Андронік Цімафееў Нявежа.

Не адразу ўдалося атрыбутаваць выданне, на карашку і шмуцтытуле якога нехта раней пазначыў “Феофан Прокопович. Букварь. СПб., 1720”. Так яно было адлюстравана і ў ДБА бібліятэкі. На самай справе гэта аказаўся “Буквар” (М., 1701, 4°) Фёдара Палікарпава, расійскага асветніка, выкладчыка Славяна-грэка-лацінскай акадэміі, пазней — начальніка Маскоўскага друкарскага двара. Буквар Палікарпава адрозніваўся ад ранейшых дапаможнікаў і па змесце, і па афармленні. У ім упершыню ўведзеныя грэчаскі і лацінскі шрыфты. Адкрываўся ён зместам, чаго да Палікарпава ніхто раней не рабіў. Разам з ілюстрацыямі на рэлігійныя сюжэты змешчаны дзве тэкставыя гравюры з апісаннямі бытавых школьных сцэн.

Буквар Феафана Пракаповіча (“Первое учение отрокам...”) таксама аказаўся ў фондзе ПБ, праўда, пазнейшага, 1743, года выдання.

У святле цяперашніх прэзідэнцка-парламенцкіх баталій у шмат якіх постсавецкіх краінах актуальным выглядае і такі кірылічны старадрук, як “Праўда волі манаршай” (М., 1726, 2.0) Феафана Пракаповіча. Упершыню ў Расіі тут была дакладна сфармулявана ідэя асветнага абсалютызму і “ідэальнага гасудара”.

Да маскоўскіх выданняў адносіцца таксама “Арыфметыка” (М., 1703, 2°) Лявонція Магніцкага, першая друкаваная расійская навукова-тэхнічная кніга, якую М.В.Ламаносаў разам з “Граматыкай” М. Сматрыцкага называў брамай сваёй вучонасці; другое выданне накіраванага супраць раскольнікаў “Жазла кіравання” (М., 1753, 2) беларускага і расійскага асветніка і паэта Сімяона Полацкага; хрысціянска-

павучальнае “Дабраталюбіе” (М., 1793, 2°; на форзацы ёсць наклейка: “Изъ библиотеки Ивана Лукашевича”).

Калі і адкуль трапілі да нас старадрукі, высветлілася па інвентарных кнігах бібліятэкі. Дзевяці з іх адпавядаюць час паступлення ў бібліятэку 24—29.03.1945 г. і пісьмовыя заўвагі “Книги из НКГБ, бесплатно”, “Книги из 1-го отд. милиции, бесплатно”, адзін (“Дабраталюбіе”) паступіў 14.10.1947 г. з невядомай крыніцы і 2 астатнія (“Жазло кіравання” і “Праўда волі манаршай”) 31.03.1986 г. заінвентарызаваны з раней не апрацаваных фондаў самой бібліятэкі.

Для супрацоўнікаў і чытачоў ПБ кірылічныя старадрукі, безумоўна,— самыя яркія дыяменты ўсяго яе кнігазбору. Спадзяемся, што калекцыя будзе пашырацца.

Бяспалая М.А., *дацэнт,*
Беларускі універсітэт культуры

ДА ПЫТАННЯ АБ РОЛІ І МЕСЦЫ БІБЛІЯТЭКІ І КНІГ У КУЛЬТУРНЫМ ЖЫЦЦІ БЕЛАРУСКАЙ ВЁСКІ Ў 1921—1927 гг.

Агульнавядома, што бібліятэка і кніга адыгрываюць вялікую ролю ў культурным асветніцтве вёскі. Але ці выканалі яны адведзеную ім ролю, ці занялі належнае месца ў культурным жыцці вёскі ва ўказаны перыяд? На жаль, адказ на гэтыя пытанні можа быць толькі адмоўным. Змест артыкула, як спадзяецца аўтар, дастаткова аргументавана раскрывае прычыны адмоўнага адказу на пастаўленае пытанне.

Сярод даследаванняў па гісторыі галіновых навук існуюць работы, прысвечаныя развіццю бібліятэчнай і кніжнай справў на Беларусі ў акрэслены перыяд. Да іх трэба аднесці працы М.І.Пакала, В.Ф.Якіменка, Н.М.Калоска, І.М.Емец і інш. Аднак з пункту гледжання новых тэндэнцый і навуковых распрацовак пытанне нельга лічыць дастаткова вырашаным. Ёсць патрэба

вярнуцца да яго з пазіцый апошніх дасягненняў гістарычнай навукі.

Бясспрэчна, бібліятэчная і кніжная справа не магла развівацца незалежна ад стану грамадства і асабліва ад вырашэння ідэалагічных задач. Кіруючыя колы дзяржавы разумелі, што без друкаванага слова немагчыма дастаткова эфектыўна ўздзейнічаць на масы, праводзіць партыйную лінію. Таму і прымаліся меры па выпуску разнастайнай палітычнай літаратуры і распаўсюджванні яе ў вёсцы. Адзначым, што асноўныя накірункі і змест культурнага асветніцтва сярод сялянства былі вызначаны ў першыя паслярэвалюцыйныя гады. Гэтае пытанне настолькі дасканала распрацавана навукоўцамі, што спыняцца на ім у чарговы раз няма сэнсу.

Своеасаблівым пачаткам культурнай работы ва ўмовах заканчэння грамадзянскай вайны і пераходу да мірнага жыцця сталі рашэнні Усерасійскай нарады палітасветнікаў у лістападзе 1920 г., якія распаўсюджваліся і на тэрыторыю Беларусі. У рэзалюцыі нарады звярталася ўвага на неабходнасць папаўнення бібліятэчных каталогаў кнігамі, якія асвятляюць праграму партыі.

У 1920-я гады ў беларускай вёсцы самастойных бібліятэк не існавала, яны ўваходзілі ў структуру культурна-асветных установ. На 1924 г. тут пражывала больш за 4 млн. чалавек, культурна-асветніцкую работу сярод іх ажыццяўлялі 87 народных дамоў і 241 хата-чытальня. Пры кожным народным доме былі стацыянарныя бібліятэкі ў некалькі соцень, нават тысяч, кніг: напрыклад, у Астрашыцкім народным доме больш за 3 тыс. кніг, у Койданаўскім — больш за 1600. Хаты-чытальні таксама мелі бібліятэкі, якія перыядычна асвяжаліся перасоўнымі бібліятэчкамі з народных дамоў і, у сваю чаргу, вылучалі невялічкія перасоўкі ў чырвоныя куткі. Па Мінскай акрузе ў 1924 г. ва ўсіх культурна-асветных установах налічвалася 27881 кніга, з іх па сельскай гаспадарцы — 4452, антырэлігійным накірунку — 835, палітычным — 8145, белетрыстыцы — 6623, іншых — 7826, бібліятэчак-перасовак — 119. У некаторых мясцінах выспела ідэя стварэння

бібліятэк-чытальняў пры школах, дзе павінны былі захоўвацца ўсе выпісваемыя мясцовымі ўладамі газеты, палітычная і сельскагаспадарчая літаратура.

Галоўным у рабоце культасветустаноў быў удзел у прапагандзе і вытлумачэнні афіцыйнай палітыкі. Без актыўнай агітацыі з удзелам народных дамоў, хат-чытальняў і бібліятэк на вёсцы не адбывалася ні адной палітычнай акцыі. Напрыклад, паводле інструкцыі аб удзеле бібліятэк у пасяўной кампаніі 1921 г. яны былі заклікаены ўзяць на сябе агітацыйна-прапагандысцкую работу, пад якой мелася на ўвазе "мабілізацыя кніг, якія ёсць ва ўсіх бібліятэках, выдача іх для работы актывістам. З дапамогаю агранома тэрмінова арганізаваць аддзелы сельскагаспадарчай і эканамічнай літаратуры. У памяшканні бібліятэк стварыць перасоўную вітрыну з літаратурай па пасяўной кампаніі, дзе рэгулярна вывешваць дэкрэты савецкай улады, газетныя артыкулы, прысвечаныя кампаніі". Цытуемы дакумент, безумоўна, цікавы сваім ваенна-рэвалюцыйным зместам, вераю ў тое, што толькі так будзе забяспечаны поспех пасяўной.

Работнікі культасветустаноў і бібліятэк павінны былі займацца растлумачэннем асноўных накірункаў падатковай, аграрнай палітыкі, агітаваць за кааперацыю, за пашырэнне плошчы пасеваў, за культурную гаспадарку, за перавыбары сельскіх Саветаў, за калектывізацыю і многае-многае другое. Дзеля гэтага хапала і сродкаў, каб выдаць спецыяльную літаратуру, прычым у значнай колькасці. Толькі ў 1924 г. у Дзяржвыдавецтве выйшлі наступныя кнігі: "Што дала селяніну Кастрычніцкая рэвалюцыя", "Хто такія камуністы і за што яны змагаюцца", "Наш урад", "Што кожны селянін павінен ведаць аб кааперацыі" і шмат другіх з грамадска-палітычнай серыі. Ці вось якую бібліятэчку з 64 кніг атрымалі ў Смалявічах: "Спутник ликвидации неграмотности", "Отчёт о деятельности Минского окружного исполкома за апрель и октябрь", "Помощь ячейке "Долой неграмотность", "Единый сельхозналог 1925/26 гг.", "Букварь для взрослых", "Наша нива — наша сила", "Як

бальшавікі будуюць дзяржаву рабочых і сялян", "Кароткі нарыс гісторыі Беларусі" (У.Ігнатоўскага) і інш.

Бібліятэкі павінны былі дапамагаць і ў культурна-асветніцкай рабоце сярод сялянства. На першы погляд яна здаецца вельмі аднастайнай, прымітыўнай і нецікавай. Але гэта зусім не так, хаця культурнае асветніцтва насіла партыйны адбітак і праходзіла, безумоўна, пад партыйным кіраўніцтвам. Тым не менш, асноўныя накірункі культурнай палітыкі праглядваюцца, і адназначна можна сказаць, што вясковае насельніцтва больш за ўсё цікавілася менавіта аграрным асветніцтвам. Вёска хацела даведацца аб дасягненнях сельскагаспадарчай навукі, каб штосьці выкарыстаць і ў сваёй гаспадарцы і тым самым падняць яе прыбытковасць. У некаторых з сялян, так званых культурнікаў,— таму што ў сваіх гаспадарках яны ўводзілі шматполле і тэхнічныя культуры, займаліся садаўніцтвам, селекцыяй і многім іншым — былі значныя сельскагаспадарчыя бібліятэкі. Напрыклад, у селяніна Язэпа Мароза з в. Фатынь, што ў Бешанковіцкім раёне, была бібліятэчка амаль у 1000 тамоў, якой карысталіся ўсе жадаючыя. Гаспадар выпісваў спецыяльныя часопісы "Сам сабе аграном", "Пчалярская справа" і другія. П.Бенгарт з Полаччыны меў высокаарганізаваную і даходную гаспадарку, і адно са сваіх памяшканняў ён аддаў пад бібліятэку сельскагаспадарчай літаратуры таварыства "Культура", сябрам якога ён з'яўляўся.

Зразумела, што прыватныя і сельскагаспадарчыя аддзелы грамадскіх бібліятэк папаўняліся кнігамі з дзяржаўных выдавецтваў. У некаторых выпадках з заклікам падпісвацца на новыя кнігі выступала нават кіраўніцтва рэспублікі. Напрыканцы 1925 г. выйшла ў свет "Справочная книга белорусского сельского хозяйства". З адозваю, у якой гаварылася аб важнасці такога даведніка і пажаданасці падпіскі на яго, да насельніцтва звярнуліся старшыня ЦВК БССР А.Чарвякоў і наркам земляробства Дз.Прышчэпаў. Трэба сказаць, што існавала нават серыя "Сялянская бібліятэчка". Яна складалася з вялікай колькасці кніг — ад 26-ці да 500

найменняў, у якую ўваходзілі кніжкі па самых разнастайных пытаннях: “Аб насенні”, “Жыта і пшаніца”, “Выбар каня”, “Аб плодазмене”, “Як шматполле спасло сялянства” і многія другія. Але ўзнікла праблема з распаўсюджваннем кніг на беларускай мове, таму што вёска чытаць па-беларуску не ўмела. Ды і кніжкі друкаваліся вельмі няякасна, на што, па думцы спецыялістаў, “...уздзеянне аказваюць неўстанавіўшыяся формы беларускай мовы. Аўтары і перакладчыкі пішуць няграматна, карэктары нявопытныя, кніжка праходзіць пяць карэктур. Памеры кніжак не адпавядаюць умовам вёскі. Сялянская бібліятэчка Беларускага дзяржаўнага выдавецтва складаецца з кніг у 30, 48, 59 і нават 74 старонкі. Малаадукаванай вёсцы такія кніжкі не пад сілу”.

Вялікім попытам карысталіся зборнікі п’ес для драматычных гурткоў, якія з’яўляліся самым распаўсюджаным відам вясковай самадзейнасці. Асабліва вялікім дэфіцытам былі творы беларускіх аўтараў, таму што на пачатку 1920-х гадоў па ініцыятыве знізу сярод моладзі пачынаецца актыўны рух за вывучэнне гісторыі і культуры свайго краю. У розных месцах узнікаюць беларускія культурна-асветніцкія гурткі, асноўным зместам дзейнасці якіх сталі пастаноўкі беларускіх п’ес. Ставілі спектаклі па творах К.Каганца, Ф.Аляхновіча, Ул.Галубка. Але набыць гэтыя п’есы было амаль немагчыма, і яны разыходзіліся ў рукапісным выглядзе. У адным з архіўных дакументаў засведчаны факт крадзяжу з кіёска “Саюздрук” у мястэчку Бачэйкава не чаго-небудзь, а 3-х беларускіх п’ес. Дзяржвыдавецтва друкавала ў першую чаргу рэвалюцыйныя п’есы, напрыклад: Касоўскі “Вясёлы тэатр”, Брадзячы “П’еса для рабоча-сялянскага тэатра”, Гарэлаў “Бednякі і кулакі” і інш.

Пакуль што вядома адзіная спроба наладзіць недзяржаўнае выданне. Яна мела месца ў канцы 1921 г.—пачатку 1922 г. на Барысаўшчыне, дзе мясцовымі настаўнікамі была створана культурна-навуковая грамада. Спачатку грамадаўцы планавалі выдаваць творы маладых аўтараў і перадрукоўваць старыя

выданні. Потым, мабыць, зразумелі сітуацыю і пачалі планаваць выданне палітычнай літаратуры. Аднак з-за адсутнасці сродкаў спроба выдання аказалася нерэальнай.

Яшчэ адзін накірунак, па якім кніга пранікала на вёску,— гэта ліквідацыя непісьменнасці. На канец 1924 г. па ўсёй Беларусі было 658 лікпунктаў. Яны мелі ў асноўным па адной праграме, рэдка па дзве, а таксама буквары чырвонаармейца, буквары "Наша ніва — наша сіла", часопіс "Далоў няграматнасць", задачнік Масленнікава. Для батракоў выдаваўся спецыяльны лемантар, перакладзены з рускай на беларускую мову. У адозве секцыі беларускага мастацтва Інбелкульта АН БССР адзначалася, што "з мастацкага боку ілюстрацыі да "Лемантара" ніжэй за ўсякую крытыку. Аўтар іх не ведае прапорцый чалавечых фігур і не валодае тэхнікай малюнка. Шмат якія кампазіцыі выклікаюць карыкатурнае ўражанне. З эстэтычнага боку малюнкі не маюць ніякай каштоўнасці. Тыпы і твары батракоў узяты наогул з нейкага гумарыстычнага часопіса, дзе ўкраінскія хахлы з чумацкімі вусамі перамяшаны з тыпамі Замаскварэчча. Вопратка таксама ўкраінская і расійская: украінскія світка і кажух, маскоўская касаваротка, шырокія ўкраінскія штаны, маскоўскія чуні, хахлацкія шапкі". Адозву падпісалі Шчэкаціхін і Сербаў. Мабыць, на такім узроўні былі і другія беларускія выданні, таму нічога дзіўнага ў тым, што яны не карысталіся попытам.

Звернемся да пытання аб фарміраванні бібліятэчнага фонду. Трэба адзначыць, што кіраўніцтва рэспублікі разумела вялікую ролю бібліятэк і кніг у палітычнай асвеце сялянства. Праўда, пераважна для гэтага шырока выкарыстоўваліся лозунгі і заклікі. Напрыклад, у звароце ЦК КП(б)Б да раённых ячэек у пачатку 1925 г. гаварылася: "Калі сяляне на вёсцы, калі ўсе вёскі нашай рабоча-сялянскай дзяржавы стыхійна кінуць кліч "Даёш нам газету і кнігу!" і калі яны пападуць у самыя глухія вугалкі і будуць чытацца, а не служыць курыцельнаю папераю, тады кожны селянін у вёсцы, тады ўсе вёскі будуць удзельнічаць у будаўніцтве пралетарскай дзяржавы". Цяжка ўявіць, каб

сяляне чыталі кніжкі, якія, напрыклад, былі ў Крайскай валаснай бібліятэцы: “Почему воюют польские паны”, “В поход против голода”, “Английский империализм”, “Крестьянство и трудовая повинность”, “Крестьянин, держись за коммуну!”, “Барин, поп и кулак” і другія. Усе 160 кніг мелі ярка выражаны прапагандысцкі характар.

Як бачым, працэс фарміравання фондаў сельскіх бібліятэк быў падпарадкаваны перш за ўсё ідэалагічным задачам. Галоўную ролю ў ім адыгрывалі партыйныя органы, у прыватнасці аддзел прапаганды і агітацыі пры ЦК КПБ (АПА) і Галоўпалітасвет пры Наркамаце асветы (ГПА). АПА размяркоўваў літаратуру па акруговых камітэтах, якія, у сваю чаргу, перапраўлялі яе раёнам. Такая практыка існавала да студзеня 1925 г., але яна не апраўдала сябе, таму што ў акругах кнігі заставаліся ляжаць на складзе, і з гэтай прычыны АПА пачаў рассылаць кнігі проста ў раёны.

У другой палове 1924 г. быў адпраўлены 67821 экземпляр. Гэта былі перш за ўсё кнігі з палітычнай і сельскагаспадарчай серый. Галоўпалітасвет праз свае нізавыя органы накіроўваў літаратуру непасрэдна ў дамы і хаты-чытальні. За 1924 г. было разаслана па 66 экземпляраў кніг рознага зместу і па лініі таварыства “Прэч непісьменнасць” — 9 тыс. экземпляраў педагагічнай літаратуры. Але ў 1925 г. культасветустановы перайшлі на свой бюджэт, у якім прадугледжвалася і набыццё літаратуры. На ўтрыманне народнага дома ў год выдзялялася 575,5 руб., у тым ліку на набыццё кніг 75 руб., на хату-чытальню адпаведна 431,5 і 60 руб. Усім існуючым у Беларусі сеткавым (дзяржаўным) культурна-асветным установам на пашырэнне бібліятэчных фондаў выдзялялася 20985 руб., што складала прыкладна 0,4% бюджэту Наркамата асветы. Па звестках ГПА, патрэба ў літаратуры задавальнялася толькі на 30%.

У забеспячэнні вёскі кнігай прымалі ўдзел Палітасвет ЦК ЛКСМБ і аддзел ЦК КП(б)Б па рабоце сярод жанчын. Апошні вельмі актыўна займаўся цэнтралізаванай рассылкай кніг: толькі з лістапада 1924 г. па сакавік 1925 г. быў распаўсюджаны

71.971 экземпляр. Сярод іх — “7 год існавання Савецкай улады”, “Сялянка ў сельскай гаспадарцы” (на рускай, беларускай і польскай мовах), “Бліжэйшыя задачы абароны мацярынства і дзяцінства” (на рускай і беларускай мовах), кнігі І.Сталіна, Кл.Цэткін “8-е сакавіка і сялянка”, лозунгі да Міжнароднага дня работніц, лозунгі да перавыбараў сельскіх Саветаў.

Каб актывізаваць паступленне літаратуры на вёску, была зроблена спроба стварэння розных фондаў за кошт узносаў ад гарадскіх ячэек ЛКСМБ і шэфскіх камісій. Што тычыцца шэфаў, то на іх ускладаліся вялікія спадзяванні ў культурнай дапамозе вёсцы. Яны абслугоўвалі і нават за свой кошт утрымлівалі хаты-чытальні, чырвоныя куткі, выпісвалі газеты, пасылалі кнігі. Мінскія шэфскія камісіі Ляхаўскага і Кастрычніцкага раёнаў выпісвалі для вёскі некалькі дзесяткаў экземпляраў газет, адправілі на вёску амаль 5 тыс. кніг, прычым падшэфныя хаты-чытальні забяспечваліся ленінскімі бібліятэчкамі.

Трэба адзначыць і спробу захавання гістарычных каштоўнасцей, у тым ліку і рэдкіх кніг, якія маглі застацца ў нацыяналізаваных маёнтках. Напрыклад, у верасні 1920 г. у Ігуменскі аддзел народнай асветы настойліва паведамлялі, што ў маёнтку Паляны захавалася вялікая бібліятэка, якая мела значную каштоўнасць. У кастрычніку 1922 г. праз Наркамат земляробства была адпраўлена адпаведная папера ва ўсе раёны. Толькі ў Русінавічах, што пад Мінскам, і ў Шыпянах Ігуменскага павета яшчэ захаваліся бібліятэкі.

Большасць кніг была адпраўлена ў бібліятэку БДУ. Тая атрымала 41 кнігу на французскай мове (у тым ліку некалькі гістарычных часопісаў), адну — на нямецкай мове і 7 кніг на польскай, сярод іх — Усеагульную энцыклапедыю. Адбываўся адваротны працэс: кнігі пакідалі вёску — што ў дадзеным канкрэтным выпадку, безумоўна, было правільна. Для тагачаснай вёскі кнігі не ўяўлялі вялікай каштоўнасці, іх сяляне маглі выкарыстоўваць на бытавыя патрэбы.

Каб бібліятэкі і кнігі выконвалі сваю асветніцкую ролю, неабходны былі адукаваныя кадры, але якраз іх і не было. У рэдкіх выпадках у народных дамах была пасада бібліятэкара і яе займаў адукаваны чалавек. Часцей за ўсё загадчыкам быў больш-менш пісьменны партыец ці камсамолец, які мог расставіць кнігі па раздзелах, выдаць іх, правесці першапачатковы кантроль. Што ж тычыцца хатнікаў, то большасць з іх былі малаадукаваныя людзі, якія не маглі і, трэба сказаць, не надта хацелі зацікавіць чытача. Але на гэта былі аб'ектыўныя прычыны. На нездавальняльны стан бібліятэчнай справы звярталі ўвагу ў адным з цыркуляраў ГПА за 1926 г.: "Нашы бібліятэкі папаўняюцца непатрэбнай літаратурай, праца з чытачамі пастаўлена дрэнна. Вялікімі перашкодамі з'яўляюцца малакваліфікаванасць бібліятэкараў, слабы абмен вопытам". Па ўжо не раз выпрабаванай схеме дзеля ліквідацыі недахопаў прадугледжвалася стварэнне пры ГПА цэнтральнай бібліятэчнай камісіі, а на месцах — бібліятэчных аб'яднанняў. Праўда, у справаздачах народных дамоў і хат-чытальняў прыводзяцца лічбы чытачоў і рэдка ў якой называюць некалькі дзесяткаў, часцей за ўсё размова ідзе аб сотнях, прычым падкрэсліваецца, што гэта дарослыя людзі. Паўстае пытанне, ці можа быць гэта праўдай.

Безумоўна, галоўная роля ў знаёмстве сялян з кнігаю належала настаўнікам, ці, як тады гаварылі, шкрабам (школьным работнікам). У разнастайных партыйных дакументах ім ставілі ў абавязак часцей чытаць сялянам газету, падрабязна тлумачыць сэнс прачытанага, старацца так зацікавіць слухачоў, каб яны пачалі выпісваць газету. Аднак відавочна, што настаўніцтва гэтым не займалася па шматлікіх прычынах: не хапала сіл і часу нават на сваю непасрэдную працу, не было асаблівага жадання, месца, ды і не было чаго чытаць. У такіх умовах акруговыя бібліятэкі выконвалі важныя метадычныя функцыі. У Мінскай акруговай бібліятэцы імя А.С.Пушкіна разам з раённымі аддзяленнямі ў 1924 г. налічвалася 68 тыс. кніг, была створана 151 перасоўная бібліятэчка ў сярэднім з

80-ці кніг, але, як адзначалася на адной нарадзе загадчыкаў народных дамоў і раённых бібліятэк, "яны складаліся са старых брашур". З мэтаю дапамогі супрацоўнікам было зроблена 7 выездаў на раёны, ва ўсе хаты-чытальні былі адпраўлены 4 цыркуляры з метадычнымі ўказаннямі па бібліятэчнай рабоце, праведзена нарада з культасветработнікамі акругі. Ім было выдадзена амаль 20 даведак па розных пытаннях бібліятэчнай работы.

Акрамя цэнтралізаванага забеспячэння кнігамі, існаваў і рознічны гандаль. У гэтай справе ініцыятыва належала Беларускаму дзяржаўнаму выдавецтву і беларускаму прадстаўніцтву агенцтва "Сувязь" — праўда, апошняе рапаўсюджвала ў асноўным газеты. Белдзяржвыдавецтва на тэрыторыі рэспублікі адчыніла 25 раённых і 11 акруговых аддзяленняў, спрабавала стварыць сетку агентаў з аграномаў, настаўнікаў, урачоў. А з работнікамі хат-чытальняў планавалася заключыць індывідуальныя дамовы аб распаўсюджванні літаратуры на камісійных пачатках. Хаця працэнт камісійных быў даволі высокі — 12%, людзі вельмі неахвотна згаджаліся падпісваць пагадненні. Наогул, рэалізацыя кніг індывідуальным пакупнікам ішла слаба, таму што, як пісаў адзін з агентаў, "насельніцтва з сялян, якія да ўсяго, дзе трэба плаціць грошы, ставяцца адмоўна".

Безумоўна, такую пазіцыю вяскоўцаў можна зразумець. Яны адчувалі патрэбу перш за ўсё ў практычных рэчах: адрыўных календарах, п'есах ды спеўніках для самадзейнасці, нават падавалі заяўкі на брашуру "Саморобны радыёпрыёмнік", а ім прапаноўвалі зусім іншае. Напрыклад, на складзе г.Рагачова зберагаліся для вёскі наступныя кніжкі: серыя "Хата-чытальня", Канстытуцыя БССР, серыя "Ленінская бібліятэчка", падручнік палітграматы, серыя "Сялянская бібліятэчка" і другія. Прычым трэба адзначыць, што літаратура трапляла на вёску не так лёгка. Спіс кніг трэба было спачатку ўдакладніць з АПА райкама партыі, а толькі потым прадаваць. Як бачым, галоўным было ўлічыць інтарэсы дзяржаўнай палітыкі, затым можна пацікавіцца і патрэбамі сялянскай масы.

Нельга абмінуць і пытанне аб распаўсюджванні газет, таму што яны гэтак жа, як і кнігі, а мабыць, і яшчэ лепш павінны былі служыць выкананню важных палітычных і асветніцкіх задач. У рэспубліцы ў першай палове 20-х гадоў выходзіла 9 газет: 2 — на рускай, 3 — на беларускай, 2 —на польскай і 2 — на яўрэйскай мовах. У тагачасных газетах друкавалася шмат карысных для вёскі матэрыялаў: аб навуковых метадах вядзення гаспадаркі, аб новых культурах, аб асноўных накірунках савецкай палітыкі, кааперацыі, меліярацыі і многа-многа другіх. Выходзіў спецыяльны сельскагаспадарчы часопіс "Плуг". А XIII з`езд РКП (б) вылучыў лозунг: "На 10 двароў — 1 газета", але на Беларусі ён быў выкананы толькі на адну трэцюю: на 34 гаспадаркі 1 газета, ці на 1 тыс. чалавек — 6,3. Распаўсюджваліся газеты праз сельскіх карэспандэнтаў. На пачатку 1925 г. гэтай справай займаліся да 80-ці чалавек. За работу яны атрымоўвалі адзін экземпляр і 10% ад выручкі (пры наяўнасці 10 падпісчыкаў). Шырока практыкавалася і калектыўная выпіска газет. Напрыклад, у тым жа 1925 г. калектыўна выпісваліся 9482 экземпляры, а індывідуальна — 1812.

Трэба адзначыць, што культасветустановы забяспечваліся газетамі і часопісамі цэнтралізавана, праз вышэйстаячыя арганізацыі. Напрыклад, для ўсіх хат-чытальняў і народных дамоў з 1 лютага 1925 г. выпісваліся часопісы "Деревенский театр" і "Деревенский самоучитель". Мінскі акруговы палітасвет у сувязі з гэтым спадзяваўся, што часопісы будуць выкарыстаны для "арганізацыі гурткоў самаадукацыі і наладжвання здаровага і карыснага адпачынку бядняцкіх і серадняцкіх мас". Праз некаторы час ужо акруговая бібліятэка паслала запыты аб якасці часопіса "Деревенский театр" і мэтазгоднасці на яго далейшай падпіскі, адначасова паведамляючы, што выпісала для хат-чытальняў часопіс "Изба-читальня".

З 1925 г. галоўную ролю ў гандлі кнігай, ці, як тады гаварылі, у прасоўванні кнігі ў сялянскую масу, пачало адыгрываць акцыянернае таварыства "Кніга — вёсцы".

Беларускае аддзяленне, створанае сумесна Дзяржвыдавецтвам і Наркаматам сувязі, распачало дзейнасць з верасня 1925 г. У Мінску знаходзіліся цэнтральная кантора і база, якія забяспечвалі літаратурай 5 гарадскіх кіёскаў і 278 агенцтваў па ўсёй рэспубліцы. Кожны агент шукаў памочнікаў сярод паштальёнаў, настаўнікаў, аграномаў, камсамольцаў, работнікаў хат-чытальняў, у кіёсках агенцтва прадаваліся неабходныя селяніну дробязі і кнігі па рознай тэматыцы, напрыклад: Зайцаў "Важныя рашэнні партыі аб сялянскай гаспадарцы", Нікуліхін "Палітыка партыі ў вёсцы", Чанаў "Чым і як лепш летам карміць кароў", Здорык "Лес і сялянская гаспадарка", Папоў "Перасяленні на новыя землі" і шмат другіх. На складзе таварыства ў 1926 г. захоўваліся кнігі 47 найменняў па палітычных пытаннях, 54 — па сельскай гаспадарцы, 64 віды партрэтаў кіраўнікоў партыі і працы, піянерскія і камсамольскія значкі. Шырока быў прадстаўлены раздзел мастацкай літаратуры: І.Арлоў "Бабскія справы", М.Някрасаў "Смерць селяніна", І.Тургенеў "Муму", "Прыгонная", Дж.Лондан "Сіла моцных", "На свабоду", М.Шолахаў "Двумужняя", О.Генры "Жанчына", А.Чэхаў "Бабы", Дз.Бедны "Мужыцкі клад", усяго 52 найменні. Былі на складзе і беларускія кнігі — падручнікі, напісаныя Я.Лёсікам, А.Смолічам, Ул.Ігнатоўскім, М.Гарэцкім.

Але, як сведчаць матэрыялы па абследаванні дзейнасці таварыства, найбольш папулярнымі былі мастацкая і дзіцячая літаратура, кнігі па садоўніцтве, пчалярстве, спеўнікі і календары, асабліва на рускай мове. За 1927 г. іх было прададзена на 18 тыс.руб., а на беларускай — удвая менш. Палітычная і навукова-папулярная літаратура попытам не карысталася. Наогул за першы год дзейнасці таварыства прадалі кніг усяго на 26700 руб., за другі — на 44700 руб. Былі кіёскі, у якіх на працягу месяца ніхто на купіў ніводнай кніжкі.

Цікавыя звесткі змяшчаюцца ў статыстычнай справаздачы аб продажы кніг у сёлах Беларусі. Усяго прапаноўваліся 429 найменняў кніг, з іх па 116 не прададзена ні адной. У ліку іх: Юзэфовіч "Яравая пшаніца", Халецкі "Селькор Іваноў",

Хрушчоў "Самавучыцель шыцця абутку", "Сялянскія сельскагаспадарчыя пабудовы". Праўда, апошняя кніжка вельмі дарагая, 1 рубель 75 капеек, а астатнія танныя, па 10-12 кап. Але, мабыць, справа не толькі ў цане, таму што зусім не разышлася брашурка цаною ў 6 кап. "Як арганізаваць суд над самагоншчыкам". Многа кніг, якіх прададзена па 1-3 экземпляры. Сярод тых, якія больш-менш разышліся, наступныя: "Параскева пятніца", "Пугачоў", Шолахаў "Алёшкава сэрца", Фердынандаў "Развядзенне курэй", Фурманаў "Чапаеў", Цітоў "Даходнае пчалярства". Карысталіся попытам брашуры Пасадава "Метрычныя меры", а найбольш папулярнымі былі творы Дз.Беднага.

З выкладзенага вынікае, што некаторыя кніжкі сяляне купіць не маглі з-за іх кошту, другія купляць не хацелі, таму што не задавальнялі не толькі іх змест, але, мабыць, і якасць. Зацікаўленыя арганізацыі актыўна абмяркоўвалі праблему выдання таннай папулярнай, дзіцячай, сялянскай літаратуры з каляровымі вокладкамі, малюнкамі. Ставілася пытанне аб перакладзе кніг з рускай на беларускую мову, таму што з развіццём працэсу беларусізацыі попыт на беларускамоўную літаратуру павялічваўся. На патрэбы вёскі павінны былі працаваць некалькі выдавецтваў, таму што адно ўжо не спраўлялася.

Здавалася, рабілася ўсё магчымае, каб кніга, а з ёю і асвета прыйшлі ў вёску: да сярэдзіны 20-х гадоў канчаткова аформілася структура культурна-асветных устаноў, якая ўключала і бібліятэкі, наладзілася праца выдавецтваў, было створана акцыянернае таварыства для кніжнага гандлю. На вёсцы з'явілася вельмі многа разнастайнай літаратуры, якая паступала па розных накірунках. Аднак ні эканамічныя, ні сацыяльна-псіхалагічныя абставіны не спрыялі таму, каб бібліятэка і кніга занялі належнае месца ў культурным жыцці вёскі. Мабыць, галоўнае было ў тым, што савецкая ўлада вырашыла выхаваць вёску ў новым, савецкім накірунку. Замест развіцця асветы ў рэчышчы агульначалавечых, гуманістычных,

хрысціянскіх традыцый пачалі насаджацца ідэі класавай барацьбы, адданасці партыі і савецкай уладзе. Таму вёску захліснула хваля новай нізкаякаснай, прымітыўнай літаратуры. Аднак адсутнічалі нават самыя элементарныя ўмовы для яе прапаганды, нягледзячы на шматлікія рашэнні вышэйстаячых органаў.

Яшчэ адна прычына была ў адсутнасці кваліфікаваных кадраў, а разам з гэтым — умення і жадання развіваць бібліятэчную справу. Не спрыяў пашырэнню кнігі сацыяльна-эканамічны стан вёскі, таму што якраз у гэты час вырашаліся жыццёва важныя для сялянства пытанні, адказу на якія не маглі даць ні культасветустановы, ні кнігі, ні тыя, хто іх распаўсюджваў. Аднак у 20-я гады была закладзена сістэма палітычнага і культурнага асветніцтва, у якой адна з галоўных роляў адводзілася бібліятэкам і кнігам.

Саломка А.І., *дацэнт, Беларускі універсітэт культуры*

З ГІСТОРЫІ ВЫДАННЯ МЕМУАРНАЙ КНІГІ НА БЕЛАРУСІ (1918—1990 гг.)

Узмацненне цікавасці да мінулага Беларусі, неабходнасць шырокіх абагульненняў, якія б грунтаваліся на ўсебаковым аналізе гістарычных падзей, патрабуе своечасовага выдання разнастайных паводле зместу гістарычных крыніц. Адной з іх з'яўляюцца мемуары.

У Беларусі ў даследуемы час асобныя выданні мемуараў сталі выходзіць з 1918 г. Гэта былі ўспаміны пра падзеі канца XIX—пач. XX ст., рэвалюцыі 1917 г., пра палітычных і дзяржаўных дзеячаў. У 2-й палове 20-х—пачатку 30-х гг. тэматыка ўспамінаў пашыраецца за кошт твораў пра Чырвоную гвардыю, падзеі грамадзянскай вайны і замежнай інтэрвенцыі,

камсамол, а пасля — і аб мірнай працы. Мемуары выдаваліся па 1935 г. уключна. За гэты час выйшла 10 зборнікаў і 38 кніг твораў асобных аўтараў (монавыданняў) агульным тыражом каля 300 тыс. экз. Шэсць з іх былі ўключаны ў серыю "Успаміны старых бальшавікоў". Дваццаць два монавыданні і адзін зборнік былі перакладнымі. Дваццаць шэсць твораў з'яўляліся арыгінальнымі і датычыліся гісторыі Беларусі. Трыццаць сем былі надрукаваны на беларускай і адзінаццаць — на рускай мовах. Крыніцазнаўчая каштоўнасць успамінаў была неаднолькавай. На яе ўплывалі адсутнасць вопыту выдання, слабая падрыхтоўка кваліфікаваных кадраў рэдактараў, нераспрацаванасць тэорыі рэдагавання, агульныя ўмовы развіцця грамадства.

З-за цяжкасці доступу да архіваў з 1936 г. па 1947 г. уключна мемуары не выдаваліся. Даследчык В.Кардзін справядліва адзначыў, што часам адсутнасць мемуараў, замоўчванне тых ці іншых бакоў жыцця сведчаць аб асаблівасцях гістарычнага перыяду, аб беспрасветнай цяжкасці жыцця.

У канцы 40-х—пачатку 50-х гг. некаторы ўздым у выданні ўспамінаў выклікалі падзеі Вялікай Айчыннай вайны. У 1947г. была асэнсавана неабходнасць падрыхтоўкі і выпуску ваенных мемуараў. У гэты час у Дзяржаўным выдавецтве БССР была створана рэдакцыя масава-палітычнай літаратуры. Успаміны пра Вялікую Айчынную вайну пачалі выходзіць з 1948 г., спачатку эпізадычна і ў невялікай колькасці — з-за недастатковай актыўнасці выдавецтва, па-ранейшаму слабой распрацаванасці асаблівасцей мемуарнай літаратуры, малой дапамогі іх аўтарам з боку літаратараў і журналістаў.

А 1955 г. стаў пераломным у гісторыі выдання мемуараў у Беларусі. Іх выпуск становіцца рэгулярным, а з 1958 г. значна пашыраецца колькасць. Гэта было абумоўлена ўплывам сацыяльна-гістарычных і палітычных фактараў, ажыўленнем палітычнага і эканамічнага жыцця ў краіне. Работа па збіранні дакументаў і рэліквій аб невядомых старонках гісторыі Беларусі,

асабліва падзеях Вялікай Айчыннай вайны, па ўшанаванні геранчных подзвігаў, набывае сістэматычны і арганізаваны характар, дзякуючы стварэнню камісій спрыяння збору ўспамінаў удзельнікаў і сведкаў ваенных падзей. Некаторыя з іх дасягнулі значных поспехаў. Так, Гродзенская абласная камісія да 1968 г. сабрала звыш 900 успамінаў ветэранаў вайны.

З 1969 г. у рэспубліцы прымаюцца меры па паляпшэнні навуковай распрацоўкі гісторыі Вялікай Айчыннай вайны. Збор дакументаў, успамінаў, інфармацыйна-даведачных і іншых матэрыялаў і іх выданне разглядаюцца як адна з найважнейшых яе ўмоў. Гэтая работа была ўскладзена на навуковыя ўстановы: Інстытут гісторыі АН БССР, Інстытут гісторыі партыі пры ЦК КПБ, музеі, архівы і інш. У лістападзе 1971 г. прымаецца рашэнне аб стварэнні ў Інстытуце гісторыі АН БССР сектара па зборы і публікацыі дакументаў і гістарычных мемуараў. Ён павінен быў каардынаваць дзейнасць навуковых устаноў, грамадскіх арганізацый, устаноў культуры і асветы Беларусі. Ставілася мэта ахапіць зборам і публікацыяй успамінаў усе катэгорыі ўдзельнікаў вайны: воінаў, партызан, падпольшчыкаў, удзельнікаў няўзброенага супраціўлення захопнікам. Да сярэдзіны 1972 г. сектарам і камісіямі па зборы ўспамінаў было сабрана звыш 900 успамінаў і ўлічана каля 4000 мемуарных запісаў, якія зберагаліся ва ўстановах Масквы, Мінска, абласных і раённых цэнтраў Беларусі. Улічана каля 500 аўтараў, якія збіраліся пісаць ці ўжо напісалі мемуары, складзены стэнаграфічны запіс успамінаў больш чым 30 былых удзельнікаў вайны. Да першай паловы 1974 г. было сабрана ўжо 2500 успамінаў. Інстытут гісторыі партыі пры ЦК КПБ, збіраючы звесткі аб арганізацыі, структуры і асабовым складзе партызанскіх фарміраванняў, падпольных партыйных і камсамольскіх органаў рэспублікі ў гады вайны, па просьбе выдавецтва “Беларусь” змог рэкамендаваць для далейшага супрацоўніцтва 120 магчымых аўтараў мемуараў. Пры Інстытуце гісторыі і Інстытуце гісторыі партыі былі створаны групы па рэцэнзаванні ўспамінаў. Кожны раён, вобласць браліся за

напісанне свайго летапісу. З гэтай мэтай пры камісіях ствараліся аўтарска-рэдакцыйныя калектывы. Усё гэта патрабавала пашырэння выдавецкай базы. У 1967 г. пры рэдакцыі сацыяльна-эканамічнай і масава-палітычнай літаратуры выдавецтва "Беларусь" быў створаны сектар гістарычнай і мемуарнай літаратуры.

У канцы 60-х—70-я гг. назіраецца відавочная дыспрапорцыя ў тэматычнай структуры ўспамінаў. У асноўным выдаваліся ваенныя, пераважна партызанскія, мемуары. Яны склалі 44,6%. Толькі 8,5% мемуараў былі прысвечаны пытанням культурнага будаўніцтва, развіццю літаратуры і мастацтва. Не атрымалі асвятлення даваенная мірная праца, удзел воінаў-беларусаў у баях на франтах вайны, у еўрапейскім руху Супраціўлення, процідзеянне акупантам з боку няўзброенага насельніцтва, праца беларусаў у савецкім тыле, аднаўленне народнай гаспадаркі, развіццё навукі, асветы, культуры. Сярод прычын тэматычнай абмежаванасці былі: адсутнасць дакладнага планавання і арганізуючага пачатку ў выданні мемуараў; удзел у іх выпуску толькі выдавецтва "Беларусь". Таму ў 1969 г. на базе спецыяльнага сектара была створана рэдакцыя мемуарнай і ваенна-патрыятычнай літаратуры. Загадам Дзяржаўнага камітэта СМ БССР па друку ад 13 кастрычніка 1970 г. "Аб мерах па паляпшэнні выдання мемуарнай літаратуры ў рэспубліцы" выпуск успамінаў ускладваўся таксама на выдавецтвы "Вышэйшая школа", "Навука і тэхніка", "Народная асвета", "Ураджай" у адпаведнасці з профілем кожнага. Гэта дазволіла ў 1970 г. пачаць выпуск серыі "Мемуары", якая аб`ядноўвала творы аб змаганні партызан і падпольшчыкаў з фашыстамі ў гады вайны амаль ва ўсіх кутках Беларусі. За пяць гадоў у ёй было выдадзена 25 успамінаў. Па падліках аўтара, сярэдні тыраж іх склаў 67 тыс. экз. Мемуары вызначаліся вялікім фактычным матэрыялам, былі напісаны добрай літаратурнай мовай, даволі прыгожа аформлены, багата ілюстраваны дакументальнымі фотаздымкамі.

Дзякуючы сувязям выдавецтваў з зацікаўленымі арганізацыямі, установамі і асобнымі людзьмі з 1971 г. у Дзяржкамвыда БССР склалася магчымасць падысці да распрацоўкі рэальнага перспектыўнага плана выпуску мемуарнай літаратуры. У 1971 г. толькі ў рэдакцыі мемуарнай і ваенна-патрыятычнай літаратуры выдавецтва "Беларусь" быў у наяўнасці 81 рукапіс успамінаў. Па дамоўленасці з выдавецтвам яшчэ 40 аўтараў працавалі над сваімі творамі. Партфель рэдакцыі быў багаты і ў наступныя гады. У 1982 г. ён налічваў 78 рукапісаў, іх планавалася выдаць да канца 1980-х гг. Праведзеная работа дазволіла значна павялічыць выпуск мемуараў. Калі з 1948 г. па 1969 г. (22 гады) іх налічваецца 134 назвы, дык за 10 наступных год — з 1970 г. па 1980 г. — 173. Палепшылася іх якасць па змесце, мастацкім афармленні, паліграфічным выкананні. Пераважная іх колькасць атрымала станоўчую ацэнку чытачоў.

Адным са сродкаў павышэння навуковага ўзроўню ўспамінаў з'явілася выданне зборнікаў дакументаў і матэрыялаў па ўсіх важнейшых перыядах, падзеях гісторыі Беларусі XX ст., некаторых даведачных матэрыялаў — спачатку ў перыядычным друку, зборніках, а пасля ў выглядзе самастойных даведачных выданняў, у тым ліку выданняў аб арганізацыі, структуры, складзе ў гады вайны падпольных партыйных (1975 г.), камсамольскіх (1976 г.) органаў і партызанскіх фарміраванняў (1983 г.), падрыхтаваных Інстытутам гісторыі партыі пры ЦК КПБ, выданняў музеяў і архіваў. Іх выкарыстанне дапамагае мемуарыстам пазбегнуць недакладнасцей у асвятленні сапраўднага ходу падзей, праверыць верагоднасць фактаў і інш.

Паляпшэнню якасці мемуараў садзейнічала сумесная праца выдавецтваў і навукова-даследчых устаноў па адборы, ацэнцы, рэцэнзаванні і рэдагаванні рукапісаў партызанскіх мемуараў. Франтавыя ўспаміны адсылаліся на рэцэнзаванне ў Інстытут гісторыі Вялікай Айчыннай вайны СССР. Якасць рэцэнзій значна палепшылася пасля таго, як прозвішчы іх аўтараў сталі

друкавацца ў выданнях. Практыкаваліся абмеркаванне і ацэнка рукапісаў непасрэднымі ўдзельнікамі апісваемых падзей. Па ўжо выдадзеных кнігах рэдакцыі выдавецтваў сумесна з Рэспубліканскім таварыствам кнігалюбаў, бібліятэкамі, школамі, музеямі праводзілі чытацкія канферэнцыі, сустрэчы з аўтарамі. Мемуары знаходзілі шырокі водгук на старонках перыядычнага друку.

Паступова аўтарам успамінаў, якія мелі патрэбу ў літаратурнай апрацоўцы свайго твора, наладжвалася дапамога з боку журналістаў, пісьменнікаў, вучоных. З 1969 г. па 1972 г. было выпушчана 20 кніг з удзелам Н.Гілевіча, Р.Няхая А.Кейзарава, А.Міронава, А.Петрашкевіча і інш. Узбагаціўся даведачны апарат мемуараў за кошт геаграфічных дапаможных паказальнікаў, паказальнікаў імёнаў і інш.

У 2-й палове 1980-х гг. пачынае згортвацца работа грамадскіх, а пасля і навуковых структур па зборы і сістэматызацыі ўспамінаў і іншых дакументаў у сувязі са зменамі ў палітычным і эканамічным жыцці рэспублікі. У 1986 г. перастаў існаваць спецыялізаваны сектар Інстытута гісторыі АН БССР. У 1991 г. была скасавана група рэцэнзентаў, яе функцыі стаў выконваць аддзел ваеннай гісторыі. Перастаў існаваць Інстытут гісторыі партыі пры ЦК КПБ. Рэдакцыя мемуарнай і ваенна-патрыятычнай літаратуры выдавецтва "Беларусь", якую доўгі час узначальваў П.Шчадроў, спецыяліст высокага класа, улюбёны ў сваю справу, была перайменавана ў рэдакцыю ваенна-гістарычнай літаратуры, а пасля ўлілася ў склад рэдакцыі грамадска-палітычнай літаратуры. Выданнем мемуараў сёння могуць займацца ўсе дзяржаўныя і недзяржаўныя выдавецтвы, але ад гэтага колькасць першых не павялічваецца, бо гэта вельмі складаная і адказная справа. Найбольш кваліфікаваныя кадры і адпаведны вопыт маюць па-ранейшаму выдавецтвы "Беларусь" і "Мастацкая літаратура".

З 1918 г. па 1990 г. 494 назвы мемуараў, 445 з іх убачылі свет пасля Вялікай Айчыннай вайны. З іх 373 (пасляваенныя выданні) здзейснілі выдавецтва "Беларусь", 54 —"Мастацкая

літаратура", 9 — "Навука і тэхніка", 3 — "Юнацтва", 2 — выдавецтва ЦК КПБ. Па адным выданні прыпадае на выдавецтвы "Ураджай", "Полымя", "Народная асвета", "Універсітэцкае". 344 творы з`яўляюцца монавыданнямі, астатнія ж 101 — тэматычнымі зборнікамі. З усіх выданняў 412 — арыгінальныя творы, а да вайны іх было толькі крыху больш за палову; 318 мемуараў надрукаваны на рускай і 127 на беларускай мовах. Да 1941 г. гэтая статыстыка была на карысць беларускамоўных выданняў: 36 з 49 твораў. Сярод мемуараў значную колькасць склалі перавыданні. Са 101 зборніка іх налічваецца 28. Зборнік "Ніколі не забудзем" выходзіў 9 разоў, "Гераічная абарона" — 4, "Буг у агні", "Слаўная дачка беларускага народа", "У фашысцкіх засценках" — па 3 разы і г.д. Найбольш часта выдаваемымі мемуарамі з`явіліся сумна вядомыя ўспаміны Л.Брэжнева —10 разоў, успаміны В.Казлова — 8, Д.Цябута — 7. Самымі вялікімі тыражамі выйшлі творы Л.Брэжнева і склалі 860 тыс. экз., В.Казлова —384 тыс., П.Калініна, А.Васілеўскага — па 300 тыс., Д.Цябута — 265 тыс., С.Бабронка — 210 тыс., А.Дзенісевіча — 200 тыс. Тыраж зборніка "Гераічная абарона" склаў 275 тыс., "Буг у агні" — 270 тыс. экз. Як паказвае аналіз, перавыданні і памеры тыражоў не заўсёды адпавядалі патрэбам чытачоў.

Тэматычны склад выдадзеных з 1918 г. мемуараў даволі разнастайны. Па колькасці першае месца на 1990 г. займалі ваенныя мемуары. Іх налічвалася 316 назваў, што склала 63,9% ад усіх выданняў, 245 з іх — партызанскія мемуары. Яны склалі 49,5% ад усіх выданняў і 77,5% — ад ваенных мемуараў. Паспяховае развіццё партызанскай мемуарыстыкі звязана з шырокім размахам барацьбы насельніцтва Беларусі з ворагам, з аднаго боку, і з асаблівымі ўмовамі для іх напісання: пастаяннай увагай з боку кіраўніцтва рэспублікі, магчымасцю шырокага выкарыстання архіўных матэрыялаў, дапамогай выдавецтваў, навуковых устаноў, творчых саюзаў — з другога. Параўнальна невялікая колькасць франтавых мемуараў — 71 выданне — звязана з тым, што іх пісаць цяжэй за партызанскія,

з-за абцяжаранага доступу да архіваў, вялікай зменлівасці асабовага складу вайсковых фарміраванняў у часы грамадзянскай, Вялікай Айчыннай войнаў, замежнай інтэрвенцыі і пасля іх, складанасці пошуку аўтараў, арганізацыі рэцэнзавання, якое здзяйснялася ў Інстытуце ваеннай гісторыі Міністэрства абароны СССР у Маскве. Франтавыя, як і партызанскія, мемуары пісалі розныя паводле маштабаў дзейнасці людзі. Сярод мемуараў у 1990 г. упершыню з'явіліся ўспаміны пра вайну ў Афганістане. Сярод франтавых мемуараў, у адрозненне ад партызанскіх, больш перакладных выданняў.

Другое месца па колькасці займаюць літаратурныя мемуары, якія пачалі выходзіць з 1952 г. і налічваюць 56 выданняў: 35 мона- і 21 зборнік.

Успаміны аб развіцці народнай гаспадаркі, аб мірнай працы ў розныя перыяды гісторыі Беларусі пасля Айчыннай вайны выходзілі 44 разы і займаюць трэцяе месца. Упершыню ў 1989 г. убачылі свет успаміны аб рэпрэсіях у гады сталінізму. З 44 мемуараў 9 з'яўляюцца перакладнымі і паводле зместу не тычацца Беларусі.

З 1962 г. пачынаюць выходзіць успаміны дзеячаў культуры, мастацтва, артыстаў — усяго 17 выданняў.

Пасля Вялікай Айчыннай вайны працягвалі выходзіць гісторыка-рэвалюцыйныя ўспаміны, якія склалі 21 выданне. З іх 16 прысвячаліся дзяржаўным і палітычным дзеячам, 5 зборнікаў выйшлі да юбілеяў.

Такім чынам, выдавецтвамі шмат зроблена для аптымізацыі тэматычнай структуры мемуарнай літаратуры ў рэспубліцы. Значна павялічылася яе колькасць, асабліва франтавых, літаратурных, мемуараў па мастацтве, сталі распрацоўвацца тэмы, успаміны па якіх раней зусім адсутнічалі. Выданне мемуараў прымае стабільны і рэгулярны характар і ў апошнія 20 гадоў склала ў сярэднім па 15 выданняў штогод.

Аднак недастаткова выдаецца ўспамінаў аб развіцці навукі, асветы, культуры, аховы здароўя, гаспадаркі ў розныя перыяды гісторыі дзяржавы, успамінаў тых, хто не падтрымліваў існуючую сістэму і чыя дзейнасць не была лаяльнай да яе, хто

быў незаслужана ці наўмысна забыты, хто пацярпеў ад улад, тых, хто павінен быў пакінуць сваю Радзіму, аб жыцці і лёсе беларускай дыяспары і асобных, найбольш яскравых, яе прадстаўнікоў за мяжой, аб удзеле беларусаў у афганскай вайне і інш.

Важнай праблемай для даследчыкаў з'яўляецца вывучэнне праўдзівасці выдадзеных мемуараў, бо, як вядома, у даследуемы час практыкавалася ўмяшанне не толькі ў выдавецкія планы, але і ў змест мемуараў. Выдаўцоў жа сёння павінна турбаваць не столькі колькасць выданняў, колькі іх якасць.

Шайкоў Ю.Л., *супрацоўнік гісторыка-культурнага запаведніка "Заслаўе"*

КНІГІ ПА АСТРАНОМІІ ЯЗЭПА ДРАЗДОВІЧА

— Ці праўда, што наша Зямля — гэта кавалак масы, адарванай ад цэлага Сонца, а наш Месяц — таксама кавалак, адарваны ад цела нашай Зямлі?

— Няпраўда. Зямля наша ўтварылася не ад Сонца, паходзіць яна з парназоркавай, у пары з Марсам, сістэмы, якая знаходзілася калісьці дзесь у нябесных прасторах, зусім незалежна ад Сонца, аж пакуль Сонца, вандруючы ў нябесным прасторы, не спаткалася на шляху сваёй вандроўкі з гэтай парназоркавай сістэмай ды не разлучыла іх, палонячы ў сваю сям'ю.

Такімі словамі пачынае сваю кнігу "Дзе мы і хто мы. Бяседы аб утварэнні свету. Небазнаўства" Язэп Нарцызавіч Драздовіч. Ён напісаў яе на 97 старонках блакнота ў 1937 г., вандруючы па вёсках Дзісеншчыны (Віцебская вобл.). Але гэта была не першая кніга "аматара тэарэтычнай астраноміі", як называе сябе аўтар.

Неверагодна, але сёння імя Язэпа Драздовіча ўспрымаецца намі перш за ўсё як імя мастака, "волата беларускага

мастацтва", археолага і збіральніка духоўнай спадчыны свайго народа, выдатнага дзеяча беларускага Адраджэння, але не як даследчыка зорнага неба, не як аўтара і кнігавыдаўца першай на беларускай мове кнігі па астраноміі.

Вялікая колькасць прац напісана Язэпам Драздовічам за яго шматпакутнае вандроўнае жыццё па "небазнаўстве", або касмалогіі. Яго безупынная творчая праца на ніве адраджэння беларускай справы не толькі "абудзіла заспаную душу народа", але і данесла да сучаснікаў невычэрпныя магчымасці мастацкай творчасці, занядбаныя скарбы душы беларускай... Яна, ператвораная ў асобу Язэпа Нарцызавіча, адраджала для беларусаў гістарычную памяць і вымушала іх зазірнуць у патаемныя, невядомыя глыбіні сваёй душы, каб нарадзіць у ёй новае — касмічнае —светаўяўленне". За "шчаслівую і вольную" Беларусь усё сваё жыццё змагаўся, "як адважны і непакорны воін, з апошніх сіл", "дзядзька Язэп", у якога часам "і хлеба не было ў роце".

Цікавасць да астраноміі з'явілася ў Я.Драздовіча яшчэ ў дзяцінстве, асабліва ў часе вучобы ў Віленскай школе мастацтва (1906—1910 гг.). Пасля заняткаў ён спяшаўся ў бібліятэку, дзе знаходзіў кнігі, атласы па астраноміі, геаграфіі і з цікавасцю іх вывучаў. Але вайна, якую ён назваў "вялікім зладзействам, піхаючым цэлыя мільёны людзей на забойства ... на душэнне жывых істот...", адарвала яго ад "небазнаўства" і прывяла разам з рэвалюцыйнымі падзеямі толькі "праз дваццаць гадоў у спольшчаную Вільню", дзе ён апынуўся ўжо беспрацоўным. Тут ён набывае за апошнія грошы пакой на вуліцы Ліпаўца, дзе пачынае "ўпарадкаванне розных выкрасаў аб стане нябесных планет" і робіць "аблічэнні", піша, малюе "небазнаўчага зместу абразы" ("Абсерваторыя на планеце Сатурн", "Горад мастацтва Artapolis", "Argentonia") і адгэтуль выпускае ў свет свае "Нябесныя бегі" (1931 год).

Я.Н.Драздовіч нарадзіўся 1 кастрычніка 1888 года ў засценку Пунькі Дзісенскага павета ў сям'і беззямельнага шляхціца. Пасля смерці бацькі ў 1890 г. сям'я Драздовіча,

якая складалася з маткі Юзэфы, энергічнай, гаспадарлівай жанчыны, і чатырох братоў, шмат вандравала па Дзісеншчыне, бо не мела не толькі зямлі, але і ўласнага дома. Менавіта ў дзіцячым асяроддзі хлопчык упершыню пачуў цікавыя апавяданні пра нябёсы. Таму сваю першую кнігу ён прысвячае "ўсім ахвярна працуючым дзеля навукі на добрае карыстанне, а бацькам маім — Нарцызу, што пры жыцці сваім любіў гутаркі аб планетах, і матцы Юзэфе, ад каторай не раз даводзілася чуць: "Вучыся і спазнай нябесныя бегі",— на светлую памятку іх заахвяроўваю".

У кнізе на беларускай мове папулярна выкладаюцца навуковыя звесткі пра "цэнтрацяжны і адлегласцевзаемацяжны прыцяг паміж нябесных цел", ролю, якую "іграюць у існаванні нябесных цел іхнія паверхняна-цэнтрацяжныя броні". Другая частка кнігі прысвечана вывучэнню "суцэльна цэлых абручоў Сатурна", дзе аўтар разглядае "магчымасці жыцця на бакавіцах суцэльна цэлых абручоў у кружніку Сатурна", а таксама адказвае на пытанне Чэмберса (з кнігі "Сонечная сістэма"): "Чаму ў часе раўнадзенства на Сатурне ... становяцца відочнымі неадначасна акрайцы кружніка Сатурна?" Асаблівую каштоўнасць надаюць кнізе 15 лінарытаў (малюнкаў), зробленых аўтарам для тлумачэння астранамічных паняццяў.

Акрамя кнігі "Нябесныя бегі", Язэп Драздовіч напісаў працы "Паходжанне планет Сонечнай сістэмы і іхняга самакручвання", "Гармонія планет". Рукапісы гэтых прац ён адаслаў у бібліятэку АН БССР, а рэшту рукапісаў здаў на захаванне ў Віленскі беларускі музей. На жаль, з гэтых прац захаваліся толькі тыя, якія былі здадзены ў музей. Працы гэтыя маюць мастацка-публіцыстычны характар, бо адлюстроўваюць жыццё на Месяцы, планетах Сатурн, Марс, Венера, якое Язэп Драздовіч назіраў падчас сваіх самнамбулічных сноў, на якія яго арганізм быў надзвычай здольны. Тэмы, распачатыя ў ягоных "Паходжанні планет Сонечнай сістэмы...", "Гармоніі планет", мы знойдзем і ў "Бяседах па небазнаўстве, або Нябеснай механіцы" (1937 г.), як называў гэты твор сам аўтар.

“Небазнаўчыя бяседы” маюць часам безумоўна фантасмагарычны змест, але за гэтым неверагодным “адзеннем” заўсёды прасочваецца — нібыта з вышыні касмічнага сумлення — асабістае чалавечае адчуванне жыцця. Апошняе павінна існаваць там, дзе яшчэ не быў чалавек з Зямлі, бо, магчыма, ён жыў калісьці там (на Месяцы, напрыклад, у горадзе Трывеж). Гэтае адчуванне здаецца нават рэальным, бо яно падрабязна апісваецца ў шматлікіх сцэнах жыцця на Марсе ці на Месяцы, дапоўнена шматлікімі гіпотэзамі аўтара аб утварэнні Сонечнай сістэмы, парадамі наконт таго, “што павінны ўзяць з сабой зямныя турысты на Месяц”. Тут разам з апісаннем “касмічнай тарпеды” і яе чарцяжа ёсць дакладная карціна “лунная фаўны” — “земнаводных скакуноў”, “галаскурых заўрыдаў”. Падобныя на іх істоты жылі “калісьці ў дапатопныя часы і ў нас на Зямлі, ды вымерлі”. На пытанне аўтара самому сабе: “Адкуль я ўсё гэта ведаю?” — ён адказвае, што “з-за таго, што пішу тут не для аднаго і не для некалькіх у аднолькавай ведзе і перакананнях, а для невядомых мне ўсіх — мушу змоўчаць. Хай судзяць аба мне, як каму падабаецца. А сваё цвярджу і прадаўжаю. Прыйдуць часы, і знойдуцца людзі, якія змогуць усё гэта — напісанае мною — спраўдзіць, праверыць, ды напішуць: “А ўсё ж праўду ён пісаў, так і ёсць...” Я.Драздовіч верыў, што “існуе вышэйшая, разумная сіла, якая кіруе гармоніяй руху планет”.

Сваю галоўную кнігу “Тэорыя рухаў у касмалагічным значэнні” Язэп Драздовіч пачаў пісаць у 1948 годзе на Дзісеншчыне. Яна складалася з 6-ці кніг і павінна была выйсці ў свет “у найспрошчанай форме, для людзей, якія імкнуцца да ведаў”. На сённяшні дзень захаваліся толькі чатыры кнігі і некалькі глаў з пятай (ці шостай?) кнігі. “Тэорыя рухаў ...” падводзіць своеасаблівы вынік астранамічным даследаванням беларускага “небазнаўца” і дае нам, сучаснікам 90-х гадоў XX стагоддзя, адчуць той занядбаны пласт нашай культуры, каторы да сённяшняга дня не трапіў яшчэ ў скарбонку духоўнай спадчыны беларусаў.

У сваёй прадмове да "Тэорыі рухаў ..." Я.Драздовіч пералічвае 16 "навін" (адкрыццяў), якія ён зрабіў у гэтай працы дзеля навукі (астраноміі). На працягу сваёй працы аўтар паступова падыходзіць да сцвярджэння гіпотэзы аб тым, што "першапачаткова Сонечная сістэма складалася толькі з адных планет несамакрутных, лунападобных. А самакрутныя планеты з`явіліся пазней з парназоркавых сістэм, як разлучоныя ды і ўвайшоўшыя ў склад Сонечнай сістэмы, як запалоненыя Сонцам на яго, сонечным, шляху".

Да "разлучоных пар з парназоркавай сістэмы" Я.Драздовіч залічае нашу Зямлю з Марсам, Юпітэр з Сатурнам, "мяркуючы па іхнім аднолькавым нахілам восяў, а самае галоўнае — па іхняму аднолькаваму самакручванню па сваёй восі, менавіта па даўжыні іхніх сутак, якія засталіся за імі, як унутранамасавая разгонная сіла ад моманту іхняга выхаду з прывязі ў кругабежным руху парназоркавай сістэмы, у якой яны, счапіўшыся ўзаемным прыцягам, праробляліі кругі навокал пустуючага цэнтра ...". Раз'яднала ж планеты з парназоркавых сістэм "праходжанне іх (сістэм) праз ператваральныя зоны". Ператваральныя зоны, па словах аўтара, — гэта "безэфірныя зоны, у якіх адсутнічае закон сусветнага прыцягнення". Гэтыя ператваральныя зоны "не толькі рассістэматызоўваюць і перагрупоўваюць уляцеўшыя ў заняты імі прастор зорныя сістэмы, але і пераўтвараюць самасветныя зоркі, са старэючых і пагасаючых, у адладжаныя ярка свецячыя "новыя зоркі".

Разважаючы аб фізічнай прыродзе ўтварэння Сонечнай сістэмы, аўтар падкрэслівае, што "Сонечная сістэма — рэч зборная, рознаэпохавая; працэс утварэння Сонечнай сістэмы яшчэ не скончаны". Шмат месца займаюць у кнізе пытанні аб "геалагічным стане Зямлі, аб залежнасці землятрусаў ад прычын касмічных, аб залежнасці цячэння Гальфстрым ад нахілу зямной восі, аб магчымым газападобным стане зямнога ядра".

Для таго, каб выпусціць у свет сваю кнігу, Я.Драздовічу патрэбна была на яе рэцэнзія з выдавецтва. Таму ён звяртаецца да дэкана фізіка-матэматычнага факультэта БДУ імя Леніна

прафесара Пахуты і адсылае яму кароткі агляд сваіх тэорый "Паходжанне планет Сонечнай сістэмы" з дабаўленнем главы "Аб пераўтваральных зонах". Але прафесар Пахута няўважліва прачытаў ліст Язэпа Драздовіча і пераблытаў слова "самовертящиеся" (планеты) са словам "самосветящиеся", што, безумоўна, змяняе ўвесь сэнс працы "любителя теоретической астрономии".

Адчуваючы свае немаладыя гады, Язэп Нарцызавіч звяртаецца да віцэ-прэзідэнта Акадэміі навук БССР Якуба Коласа са сваімі клопатамі, выказваючы пажаданне: "Я хачу толькі аднаго: каб мая даўгалетняя праца дарма не змарнавалася, не згінула ад пажараў вайны і ад незахавання праз "захоўшчыкаў-расцяпаў"... Адукацыя мая Гершалеўская. Астраном Гершаль (адкрывальнік планеты Уран, падвойных зорак і г.д.) быў музыкант, а я мастак... Доўга пражыць, пры маім вандроўным жыцці, не спадзяюся. Можа, для Акадэміі навук я і "не падыходжу", але няхай...".

Бясслоўнае шматкроп'е... Часам яно кажа нам болей, чым усе працы, болей, чым нават само жыццё чалавека, які жыў сярод нас і аб якім мы амаль нічога не ведалі. Так, нават прачытаўшы ягоны "Дзённік" (адзіны твор, які быў надрукаваны ў часопісе "Маладосць" у 1991 г., на жаль, у скарочаным выглядзе), відаць, не кожны чытач звярнуў увагу на словы, якія прадбачаць будучы лёс чалавецтва. Словы, якія напісаны ў 1933 годзе, але да асэнсавання каторых мы яшчэ не гатовы сёння. "Прыйдуць часы, калі бальшыня жыхароў нашай планеты адмовіцца ад учасця ў войнах... . І ўсю тэхніку з навукай абернуць не на паслугі гэтаму зладзейству, а на добрае дзела... усе тыя затраты, якія ішлі на вядзенне вайны, пойдуць на заваёву нявыкарыстаных сіл прыроды... а побач з гэтым і на заваёўванне пазаатмасфернага міжпланетнага прастору, які нас падзяляе хоць і з надта старым, але яшчэ жывым светам — ясным Месяцам. Месяц — гэта такі самы жывы свет, як і наша зямелька-планета, на якой мы жывём. Хіба з той розніцаю, што мы, зямляне, як астраўляне, жывём на ўзвышшах, якія у

нас называюцца сушамі, а яны, месячане-луніды,— там, дзе вада трымаецца не долаў, а ўзвышшаў (у скрышталізаваным выглядзе, як снег на гарах), жывуць у далінах".

Нас уражваюць аптымізм, упэўненасць Язэпа Драздовіча ў тым, што яго праца будзе патрэбная людзям нават тады, калі ён адчуваў сябе адзінокім і непатрэбным беларускаму грамадству: "Я адзін, я кругом адзін, адзінокі. Я не маю каму пакінуць гэтую працу пад апеку, дзеля выпуску ў свет. Дык дзеля чаго і каго я ўсё гэта пішу? А пішу... Не, я не адзінокі. Са мной думкі і сіла любові да творчай гармоніі Сусвету...".

Такімі словамі скончыў сваю кнігу "Небазнаўства" ў 1938 годзе Язэп Драздовіч. І з такіх жа слоў хацелася б пачаць збор твораў Язэпа Драздовіча — прац па небазнаўстве, гісторыі, мастацка-публіцыстычных твораў. Усе яны павінны быць выдадзены ў Беларусі.

Самайлюк Т.А., *загадчык аддзела рэдкай кнігі Беларускага універсітэта культуры*

ДА ВЫЗНАЧЭННЯ ПАНЯЦЦЯ "РЭЛІГІЙНАЯ КНІГА"

Рэлігійная кніга як феномен духоўнай культуры да сённяшняга дня спецыяльна не вывучалася. Яна не была вылучана з патоку рукапіснай і друкаванай кніжнай спадчыны як літаратура, што абслугоўвала сферу рэлігійнага жыцця грамадства. Рэлігійная кніга як артэфакт сацыяльнай рэчаіснасці, сродак трансляцыі сакральных ведаў мае старажытную традыцыю. З цягам часу гэта традыцыя трансфармавалася, напаўнялася новымі сэнсам і значэннем пры захаванні традыцыйных веравызнальных дагматаў.

У свеце існуе свяшчэнны і свецкі вопыт жыцця, ён прымаецца чалавекам на працягу гісторыі. Чалавек традыцыйных грамадстваў — гэта, зразумела, homo religiosus. Для людзей, якія валодаюць рэлігійным вопытам, уся Прырода

ўяўляецца касмічнай свяшчэннай прасторай. Космас ва ўсёй яго паўнаце прадстае як іерафанія (г.зн. як праяўленне свяшчэннага). Светаўспрыняцце свяшчэннай прасторы дазваляе знайсці "кропку адліку", зарыентавацца ў хаатычнай аднароднасці, "стварыць Свет" і жыць у ім рэальна [Элиаде М. La sacre et le prafane = Священное и мирское.— М.,1994.— С.19]. У эпоху Асветніцтва, на жаль, адбываліся страта свяшчэннасці, дэградацыя і дэсакралізацыя рэлігійных каштоўнасцей і рэлігійных паводзін чалавека. Сучасны чалавек адчувае цяжкасці ў разуменні маштабаў быцця, каштоўнасцей рэлігійнага чалавека традыцыйных грамадстваў. Але ў сферы дзейнасці чалавечай свядомасці і па сённяшні дзень захоўваецца рэлігійны светапогляд. Акрамя рэлігійнага светапогляду, у сферу духоўнай дзейнасці чалавека ўваходзяць: навуковы светапогляд, грамадскае жыццё, філасофскае сузіранне, мастацтва. Яны развіваюцца ў цеснай сувязі і ўзаемадзеянні адно з другім. У.Вернадскі пісаў, што "уничтожение или прекращение одной какой-либо деятельности человеческого сознания сказывается угнетающим образом на другой. Прекращение деятельности человека в области ли искусства, религии, философии или общественной жизни не может не отразиться болезненным, может быть, подавляющим образом в науке. В общем мы не знаем науки, а следовательно, и научного мировоззрения вне одновременного существования всех сфер человеческой деятельности; и поскольку мы можем судить из наблюдения над развитием и ростом науки, все эти стороны человеческой души необходимы для ее развития, являются той питательной средой, откуда она черпает жизненные силы, той атмосферой, в которой идет научная деятельность" [Вернадский В.И. Избранные труды по истории науки.М.,1981.— С.50—51]. Рэлігійны светапогляд мае такія характэрныя рысы, як: спецыфічная форма адлюстравання свету; узнёсласць ідэалізаванага пачуцця і містычнае сузіранне; традыцыйная форма выяўлення містычнага настрою; прысутнасць нацыянальных традыцый; абавязковая цэнасная арыентацыя

пры адсутнасці альтэрнатыў духоўных цэннасцей; устойлівы рэлігійны дагмат; уздзеянне на разнастайныя групы сацыяльнай арганізацыі жыцця, г.зн. выхад за рамкі царкоўна-рэлігійнай практыкі.

Адлюстраванне рэлігійнага светапогляду ў прасторы і часе адбываецца і ў рэлігійнай кнізе, вытокі якой у сярэднявеччы. Паспрабуем вызначыць паняцце "рэлігійная кніга". Паняцце "кніга" тут мы разумеем як адну з формаў існавання інфармацыі ў грамадстве, як асаблівага роду крыніцу для разумення свету і чалавека.

Пад рэлігійнай кнігай мы разумеем такую кнігу, змест якой выяўляе светапоглядныя ўстаноўкі індывідуума ці калектыўнага суб'екта, заснаваныя на спасціжэнні пэўнага містычнага рэлігійнага вопыту, які выходзіць у сферу трансцэндэнтальнага, і адлюстраванне гэтага зместу ва ўсведамленні суб'ектаў, што падзяляюць ці не падзяляюць духоўна-практычныя каштоўнасці аўтараў.

З пункту гледжання формы і зместу рэлігійныя кнігі могуць мець адметную сімволіку ментальнага поля культуры той эпохі, у якой яны былі створаны.

Нам цяжка сёння зразумець сэнс сімволікі рэлігійнай кнігі, яе сакральнасць без звароту да крыніц хрысціянскага вучэння, на аснове якога фарміраваўся асноўны корпус багаслоўскіх і набажэнскіх кніг.

Рэлігійныя кнігі хрысціянства ўзнікаюць па меры фарміравання асноўных крыніц хрысціянскага вучэння, якімі з'яўляюцца Адкрыццё, Царкоўнае Паданне і Святое Пісанне. Адкрыццё з пункту гледжання культуралагічнага падыходу вызначаецца як сакральная форма праяўлення свяшчэнных рэальнасцей. Хрысціянская веравызнальная традыцыя гаворыць, што невымоўны і недаступны Бог адкрыўся людзям праз Святы Дух і Ісуса Хрыста. Тое, што было дадзена ў Адкрыцці, перададзена і захавана Царкоўным Паданнем. Царкоўнае Паданне ёсць рытуальная пабудова свяшчэннай прасторы і формаў яе ўспрымання. У хрысціянскім веравызнальным

успрыняцці Царкоўнае Паданне ёсць вучэнне святых Айцоў, вучыцеляў Царквы, пастановы ўсяленскіх сáбораў, гэта значыць, у поўным сэнсе тварэнне сімволікі, дагматыкі, літургікі, рытуалаў, інстытутаў царкоўных і інш. Асобным вобразам боскае Адкрыццё было ўвасоблена на старонках Святога Пісання, напісаных па натхненні Святога Духа, а значыць, у іх выказана боская ісціна. З пункту гледжання культуралогіі Святое Пісанне ёсць пісьмовая форма захавання іерафаній (праяў свяшчэннага).

На падставе крыніц хрысціянскага вучэння фарміраваўся асноўны корпус багаслоўскіх і набажэнскіх кніг. Для кожнай з хрысціянскіх канфесій на працягу тысячагоддзяў складваецца і свая сістэма кніг з уласцівай ёй сімволікай і вызначанай дамінантай. У якасці дамінанты выступаюць дагматы царквы, ідэалы, царкоўная літургіка; у якасці сімволікі — мова, графіка шрыфту, аздабленне і інш.

Асноўным крытэрыем тыпалагічнай характарыстыкі рэлігійных кніг па канфесійнай прыналежнасці з'яўляецца веравызнальная дактрына.

АЛФАВІТНЫ ПАКАЗАЛЬНІК

ЗМЕСТ

Навуковае выданне

КІРЫЛА-МЯФОДЗІЕЎСКІЯ НАВУКОВЫЯ ЧЫТАННІ, ПРЫСВЕЧАНЫЯ МІЖНАРОДНАМУ ДНЮ СЛАВЯНСКАГА ПІСЬМЕНСТВА І КУЛЬТУРЫ

Матэрыялы чытанняў (Мінск, 23 мая 1997 г.)

Рэдактары С.Б. Сачанка, Л.Ц. Спірыдонава
Карэктары С.Б. Сачанка, Л.Ц. Спірыдонава
Камп'ютэрны набор і вёрстка В.В.Вядзернікавай

Падп. да друку 16.10.98. г. Фармат 60х84 1/16.
Друк глыбокі. Папера пісчая № 2. Ум. друк. арк.11,5.
Ул.-выд. арк.10,2. Тыраж 100 экз. Заказ 52.

Ліцэнзія ЛВ № 283. Беларускі універсітэт культуры
2220001, Мінск, вул. Рабкораўская, 17.

Рызограф Беларускага універсітэта культуры
2220001, Мінск, вул.Рабкораўская, 17